

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

2/2018

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
2018

Obsah

■ EDITORIAL

Historická sociologie jako dobrodružství poznání

Bohuslav Šalanda

5–8

■ STUDIE

Happiness in the Kingdom of the Cleopatras: Examining Government Influence on Quality of Life in Hellenistic Egypt (332–30 BC)

Valérie Wyns

9–26

Teorie a praxe. Etablování sociologie v českém prostředí T. G. Masarykem

Vratislav Kozák

27–41

Český národní zájem (Příspěvek k tvorbě programu)

Alexander Fazik – Karel Hlavatý – Kristián Šrám

43–64

UNRRA a uprchlická krize po druhé světové válce. Operace „Displaced persons“

Jana Frydryšková Yasin

65–82

Konfiskace majetku českých Židů v poválečném Československu na příkladu zámku a velkostatku Puklice

Jan Koumar

83–99

„Základní kameny“ bretonského regionalismu. Jeho vznik a vývoj do roku 1914

Martina Reiterová

101–117

■ PŘEDNÁŠKA

Univerzální racionalizace: Velké vyprávění Maxe Webera

Dirk Kaesler

119–125

■ PROJEKT

Společenská dimenze českého motorismu

Ivan Jakubec

127–133

■ GLOSÝ

Georg Simmel a jeho příspěvek k historické sociologii (několik poznámek ke stému výročí úmrtí významného myslitele)

Jiří Šubrt

135–137

Marx a rok 1968

Jiří Šubrt

139–141

■ RECENZE

- Marek Německý: *Co drží společnost pohromadě? Pojetí sociální komunity a konstitutivního symbolismu u Talcotta Parsonse, Richarda Müncha a Jeffreyho Alexandera*
(Olga Georghieva) 143–145
- Jana Nosková: „Proč to vyprávím?“ *První polovina 20. století v písemných vzpomínkách německých obyvatel Brna / „Warum erzähle ich das?“ Die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts in schriftlichen Erinnerungen deutscher Bewohner Brünns*
(Sandra Kreisslová) 145–147
- Milena Lenderová – Martina Halířová – Tomáš Jiránek: *Vše pro dítě! Válečné dětství 1914–1918*
(Tereza Čepilová) 147–150
- Michel Houellebecq: *Podvolení*
(Karel Černý) 150–154
- Jakub Machek: *Počátky populární kultury v českých zemích. Tištěná média a velkoměstská kultura kolem roku 1900*
(Jiří Almer) 154–156
- ## ■ ZPRÁVA
- Workplace Redesign: Spaces of Work
and the Transformation of Industrial Modernity in a Globalizing World
(Svatopluk Herz) 157–159

Historická sociologie jako dobrodružství poznání

Nechystám se tvrdit nic převratného, jen konstatuji několik víceméně známých věcí. Patrně každý, kdo se považuje za dostatečně inteligentního, by v dnešním vědou prostoupeném, někdy až obklíčeném světě chtěl výrazně zasáhnout do jejího vývoje. Proniknout s její pomocí do tajů lidského bytí a mysli. Ovšem v takové chvíli podobně ambiciózní snílek okamžitě naráží na své předchůdce a protichůdce, badatele a badatelky, kteří již před ním učinili určitý průlom na příslušném vědeckém poli, ať už s využitím nových poznatků, nebo „pouhým“ přeskupením těch starších. Hned na počátku nám tato často nechtěná setkání mohou sebrat vítr z plachet. Někdo je schopen vyčerpat určité téma z hlediska celku i detailů, takže na ostatní zbydou jen paběrky. Stranou se pak nutně ocitá veškerá touha tvůrců po originalitě. Pokud něco zbývá, pak je to především nutnost „trefit se“ i s vlastním málem do rytmu doby, rozčeřit alespoň trochu rostoucí vlny inovací. Na důležitosti tím nabývá šíře záběru a určitá snaha o syntetizující obecnost.

Do badatelské hry však může vstoupit rovněž prvek tajuplné a neznámé, do nejasné budoucnosti směřující improvizace, přičemž výsledek nemusí být hned perfektní. To ani v nejmenším nevádí, právě naopak. Ocítáme se totiž na prahu nepředpokládaného stavu, otevíráme stavidla pro proud mimořádných a nepředvídaných šťastných náhod, nečekaných shod okolností. Krátce a metaforicky řečeno, máme co do činění s tzv. serendipitou. Tento fenomén spojený s určitou „polohou mysli“ a zároveň schopností se bezpochyby uplatňuje i v dějinách inovací; jako instruktivní příklad se uvádí objev penicilinu Alexandrem Flemingem roku 1928. V medicíně se ostatně s termínem serendipita operuje dosti frekventovaně s nadějí, že se tímto způsobem nakonec přece jen podaří objevit léky proti nevyléčitelným, kancerogenním chorobám. Na poli sociologie se k pojmu serendipita vyjádřil Robert K. Merton, a sice v tom smyslu, že badatel má při analýze dat a poznatků věnovat pozornost i drobným nesrovnalostem, které neodpovídají tomu, co by se dalo „normálně“ očekávat. Právě takové drobnosti na okraji výzkumu nás totiž mohou přivést k velkému objevu.

Jak již bylo řečeno v úvodu, nejeden z nás by chtěl svět oslnit svými objevy a vynálezy. Jako příklad snad mohu uvést vlastní opakovanou snovou zkušenost, kdy jsem byl hodně blízko řešení, ale neudržel jsem v paměti onen kýžený výrok, který tak elegantně kloubil vědecké myšlení s myšlením spontánním. Možná jsem se ale jen zaleklul toho, že všechno působilo nějak moc „přidržle“. S určitou nadsázkou, která ke snům patří, se zdálo, jakoby v tom byl namočený dokonce sám Hermés se svou hermeneutikou. Možná že ani trochu, sám nedokážu říct. Ten bájný Hermés, ukazatel na rozcestí, to on byl tak přidržlý a ještě se mi vysmíval. Ponechat vše v půli cesty, jakoby napospas Hermovi, a s tím pak trpělivě pracovat. Na tom spočívá i liminalita ve vědě ale i v umění. Jedním z jejich nanejvýš přesvědčivých příkladů může být jazz, hudební styl, který se ve 20. století vyvinul překvapivou

rychlostí. Běží o velký mix tzv. nízkého a vysokého umění, takže anglická fráze „jazz it“, jakkoliv obtížně přeložitelná, působí dosti jasně a srozumitelně. Takto prý byli oslovováni hudebníci; měli hrát se zápalem. Jde snad o pobídku?

Málo je známo, že významný britský historik Eric Hobsbawm (1917–2012) uveřejnil pod pseudonymem Francis Newton [1959] poučenou publikaci o jazzové scéně. (V českém překladu se objevila roku 1973.) Zmíněná kniha osciluje mezi sociální historií a sociologií tohoto hudebního žánru. Nebudu se tu pouštět do podrobných úvah, jen podotknu, že Hobsbawm se zabýval hudbou jazzového okruhu obecně, a to včetně prolínání s ostatními druhy umění, dále se věnoval typickým nástrojům, a konečně pak hudebnímu přínosu jazzu. Jeho pozornosti neunikla ani obchodní stránka (jazzový „byznys“), hudebníci a jejich obecenstvo apod.

Z českých autorů podal ve své době výstižnou charakteristiku jazzu hudební skladatel Jan Rychlík (1916–1964). Uvažoval třeba takto: „Severní Amerika nastupuje svou komerční ofenzívu. Její nakladatelské podniky mají svou zvláštní tradici. Nejmocnější z nich se soustřeďují na Tin Pan Alley. Autor šlágru či písně nemusí znát ani noty. K tomu jsou zvláštní zaměstnanci, klavíristé a upravovatelé. Nakladateli jde hlavně o nápad, který by ‚chytl‘. A tak autor zahvízdá či přezpívá melodii, zaměstnanec nakladatele ji zapíše a jiní ji zpracují. Krom toho se utěšeně vyvíjí průmysl gramofonový, jeho technika se stále zdokonaluje, počet nahrávek vzrůstá a jejich jakost se zlepšuje. Vznikají slavné šlágry, které žijí dodnes a budou ještě dlouho žít“ [Rychlík 1959: 8]. Zmíněný Jan Rychlík se ještě v samostatných kapitolách vyslovil například k improvizaci a specifické funkci hudebních nástrojů. Určitě i za hranicí Rychlíkovy podnětné knihy zbývají další a další fazety jazzu, jež by bylo možno trefně glosovat. Ale nejsme hudební časopis; pro kontextovost problematiky je prozatím řečené plně postačující. Nemohu ovšem při této příležitosti nepřiznat: jazz mne náramně baví...

Možná poněkud překvapivě si nyní dovoluji konstatovat, že shora naznačené předpoklady lze aplikovat také na obor historická sociologie, a to konkrétně tak, že by tato teoretická věda, pohybuující se mezi sociologií a historiografií, měla přinášet i praktické aplikace. Může nakonec svým způsobem představovat jakousi „nedisciplinovanou disciplínu“. Není ostatně žádným tajemstvím, že kvalita jazzové improvizace je vždy přímo úměrná množství času stráveného zcela rutinním, zdánlivě netvůrčím a nudným nástrojovým, případně kapelovým cvičením...

Dále by mohla přijít na přetřes i ekonomická sociologie, která bude muset být z holé nutnosti rovněž dosti „praktická“. Ukazuje se zkrátka, že nejenom v sociálních vědách se dnes stále něco modifikuje, což s sebou přináší ne vždy vítané změny, úpravy, přizpůsobení, omezení apod. Značnou roli potom bude hrát různá míra tolerovatelné variability, jak na straně teorie, tak z hlediska praktických aplikací. Nadto lze v podobném duchu počítat rovněž s kompozičními postupy vytvářejícími koláž (*patchwork*), často na první pohled disparátních elementů. V případě zapojení „narativního paradigmatu“ to pak znamená akceptování cizích diskurzů, tj. citací, parodií, aluzí, ironických transformací aj.

Jestliže bychom posunuli naše úvahy o vědecké a technické kreativě na ještě o něco abstraktnější, obecnější úroveň, zjistíme, že inovace vznikají buď uvnitř kultury (objevy a vynálezy), nebo přicházejí z vnějšku. Potom se jedná o tzv. „kulturní výpůjčky“ (*borrowing*), přičemž bývá konstatováno, že přibližně 90 % světa je ovlivněno zbývajícími 10 %.

Během posledních dvou desetiletí se stále více operuje s konceptem *flow* (čili plynutí, proud), který stanovil americký psycholog maďarského původu Mihaly Csikszentmihályi. Svým způsobem se dokonce stala z „plynutí“, podobně jako z řady jiných původně inovativních, následně mediálně až příliš frekventovaných konceptů, jakási postmoderní móda. Nicméně, podle jmenovaného, mezinárodně uznávaného vědce lze tento vrcholný stav navodit maximálním soustředěním; dojde přitom zároveň ke specifickému přeladění mysli i těla, načež se daří skloubit efektivní výkon a pocit štěstí. Domnívám se ovšem, že mimořádné výkony doprovázené pocitem blaženosti se navzdory optimistickým představám samotného Csikszentmihályiho a jeho příznivců neobjevují zas až tak často... Pojem *flow* využil ve svém bádání i sociální antropolog a ritualista Victor Turner (1920–1983). Mimochodem, tentýž Victor Turner [1982; 1983] prosazoval také rituál a drama jako veřejnou formu liminality.

Na pomyslné podium odvážně jazzující vědy můžeme nyní povolát i Georga Simmela (1858–1918) nejen s jeho koncepcí dobrodružství. Snad některý poučený čtenář našeho žurnálu zareaguje a doplní vlastními postřehy inspirativní glosu Jiřího Šubrtu, věnovanou stému výročí úmrtí tohoto významného sociologa a filozofa. Publikujeme ji v přítomném čísle. Já sám jsem si bez udání zdroje onehdy poznamenal Simmelův postřeh, že sociální skupiny se chovají mnohem kritičtěji k renegátům než k cizím členům, i když tito stojí vůči nim ve znepřáteleném postavení. Platí to rovněž pro oblast skupinové ideologie: pro skupinu je nepřitelem jak renegát, který rozkládá její systémy víry, cílů a hodnot, tak heretik, jenž chce dosahovat uznávaných cílů jinými prostředky. Ve speciálním eseji Georg Simmel [1997: 44–60] pojednal o již zmíněném dobrodružství, přičemž v něm podal výstižnou charakteristiku tohoto fenoménu. Ve stručnosti ještě dodejme, že sociologií dobrodružství v návaznosti na Simmela a Michela Maffesoliho se ve své studii zabývala také slovenská socioložka Dilbar Alijeva [2015].

Pokud jde o právě publikovaný svazek *Historické sociologie*, sešlo se pár zajímavých textů různého zaměření, jak obecnějšího rázu, tak i pokrývajících detailnější oblasti studia. V angličtině publikujeme nápaditou studii egyptoložky Valérie Wyns (univerzita Loewen) o štěstí v rámci Kleopatřina království. Autorka v ní zkoumala hlavně kvalitu života v helénistickém Egyptě. Historik hospodářských dějin Ivan Jakubec nastínil společenskou dimenzi automobilismu. Přichází s tezí, že k automobilismu je potřeba přistupovat v interdisciplinární perspektivě, a to jako k technickému výrobku a dopravnímu prostředku, ale též k sociálnímu fenoménu, v neposlední řadě coby symbolu a kulturní inspiraci. Vratislav Kozák se podrobně vyjádřil k „etablování sociologie v českém prostředí T. G. Masarykem“. UNRRA a uprchlické krize po druhé světové válce byly předmětem důkladného bádání Jany Frydryškové Yasin. Podrobné archívni studium podstoupil Jan Koumar, když se zabýval konfiskací majetku českých Židů v poválečném Československu (na příkladu zámku a velkostatku Puklice). Je pro nás potěšující, že někteří zahraniční autoři vyslovují přání, aby jejich stať nebo přednáška byla publikována v českém překladu. Tak Dirk Kaesler z univerzity Marburgu proslovil a v české verzi v aktuálním čísle našim čtenářům předkládá přednášku na téma „Univerzální racionalizace: Velké vyprávění Maxe Webera“.

Vraťme se teď na chvíli k obsahu předchozího anglického čísla *Historické sociologie* z roku 2018, jehož editorem byl Johann Pall Arnason. Podařilo se mu finalizovat speciální sekci čtyř důkladných studií věnovaných 130. výročí Velké francouzské revoluce. Tato skutečnost svědčí o náležité erudici autorů spojených s našim časopisem, zbývá jen dodat,

že hlavní podnět v tomto směru vyšel z univerzity v Exeteru. Taktéž „domácí“ Johann Pall Arnason však ve svých příspěvcích (editorialu, eseji i dvojrecenzi) přináší řadu zcela původních postřehů a ústrojně se dopracovává syntetizujícího pohledu.

Tímto způsobem se nám opakovaně daří zajistit mezinárodní a oborový přesah, navíc odpadají obavy z marginalizace studií vzhledem k jazykové bariéře. Velký podíl na úspěšném vydání tohoto čísla *Historické sociologie* má rovněž zahraniční člen redakční rady našeho periodika David Inglis. Operativně spolupracovali i další spoluautoři (například Jiří Šubrt nebo Adam Coman).

Zcela na závěr zbývá vyslovit obvyklé přání, aby čtenářkám a čtenářům přítomného čísla *Historické sociologie* přinesly publikované příspěvky inspiraci a podněty pro jejich vlastní badatelskou práci. Působilo by však jistě značně namyšleně a přehnaně, kdybychom hned očekávali, že na tomto základě se na takto inspirované příznivce našeho časopisu jako mávnutím kouzelného proutku odněkud shora snese zmiňované *flow*.

Bohuslav Šalanda

Literatura

- Alieva, Dilbar [2015]. Dobrodružstvo z pohľadu sociológie každodennosti. In. *Sociológia každodennosti*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 131–170.
- Belgrad, Daniel [1998]. *The Culture of Spontaneity: Improvisation and the Arts in Postwar America*. Chicago: Chicago University Press.
- Csikszentmihályi, Mihaly [1990]. *Flow: The Psychology of Optimal Experience*. New York: Harper Perennial.
- Csikszentmihályi, Mihaly [2016]. *Flow: O štěstí a smyslu života*. Praha: Portál.
- Newton, Francis [1959]. *The Jazz Scene*. London: Macgibbon & Kee.
- Newton, Francis [1973]. *Jazzová scéna*. Praha: Supraphon.
- Merton, Robert K. [2000]. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Rychlík, Jan [1959]. *Pověry a problémy jazzu*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění.
- Simmel, Georg [1997]. *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Simmel, Georg [2003]. *O podstate kultúry*. Bratislava: Kaligram.
- Turner, Victor [1982]. *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of Play*. New York: PAJ Publications.
- Turner, Victor [2003]. Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality. *Japanese Journal of Religious Studies* 6 (4): 465–495.

Happiness in the Kingdom of the Cleopatras: Examining Government Influence on Quality of Life in Hellenistic Egypt (332–30 BC)*

VALÉRIE WYNS **

Štěstí v rámci Kleopatřina království: Zkoumání vlivu vlády na kvalitu života v helénistickém Egyptě (332–30 př. n. l.)

Abstract: The cross-cultural application of happiness studies has led to many interesting results over the last few decades. The merits of this field of research are widely recognized, resulting for instance in government strategies taking into account the scores of the World Happiness Index, rather than just Gross National Product and other economic parameters. However, not all fields of study related to sociology have completely caught up with recent developments, in particularly historical studies. Some pilot studies with a limited scope on applying happiness research to periods of time and regions in the past have already been executed with promising results. This paper proposes a happiness index for Hellenistic Egypt (332–30 BC), taking into account recent developments in the field of sociology and the specificity of the source material for this particular period and region. The goal is not to measure absolute happiness in a quantitative study involving scales, but studying government impact on the well-being of Egypt's inhabitants through predetermined parameters derived from studies on cross-cultural determinants of happiness.

Keywords: Ptolemies; Hellenism; ancient Egypt; happiness studies; well-being

DOI: 10.14712/23363525.2018.47

Introduction

Whereas happiness studies have been the subject of many scholarly debates in various disciplines, the study of happiness in the sense of “quality of life” or “well-being” has not received the attention it deserves in historical studies. Admittedly, it is hardly possible to survey happiness in a remote past, but there are other possibilities for research. In what follows, we will examine governmental influence on quality of life for a specific region in Antiquity for which a wide range of private and official documents are extant, namely Hellenistic Egypt. Our quality of life-index for the Nile country, drawing on modern methods for measuring quality of life across cultures, builds on pilot studies by other historians for different regions and periods of time, and is adapted to Egypt's rich source material. In

* The author would like to express her immense gratitude to prof. dr. Ruut Veenhoven, who kindly proofread the first version of this paper and whose comments improved this study immensely. Another word of thanks should be addressed to prof. dr. Katelijn Vandorpe, my thesis supervisor who proofread several versions of this paper and tirelessly provided me with helpful feedback. This paper was written as part of my doctoral project, “Burdened by taxes but trustful of government? The balance between tax burden and wellbeing in Ptolemaic Egypt (332–30 BC),” funded by the Bijzondere Onderzoeksraad KU Leuven.

** Dra. Valérie Wyns, Department of Ancient History, KU Leuven. E-mail: valerie.wyns@kuleuven.be.

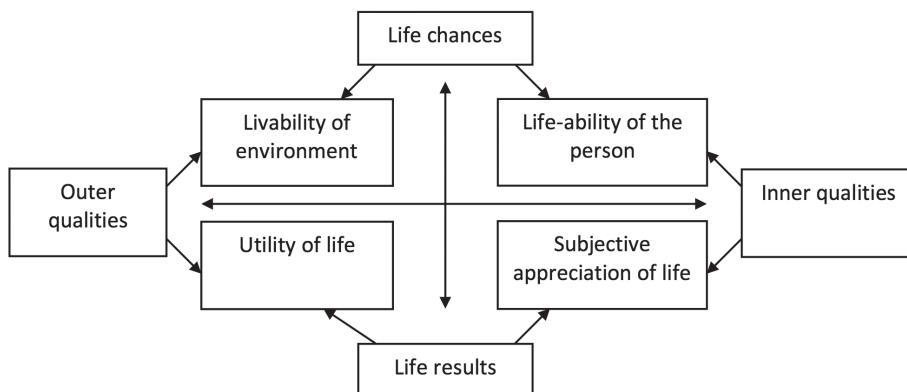

Figure 1: The four qualities of life based on Veenhoven 2000

other words, our index is developed as a framework for researching the impact of government action on the quality of life of Egypt's inhabitants, because a happiness index in the traditional sense would be impossible to apply to the past.

Our definition of quality of life is based on Veenhoven [2000], who defined the four qualities of life in the form of a quadrant, as represented below. One aspect of the quadrant is formed by the opposition between life chances, i.e. the opportunities for a good life that a person receives, versus life results, which implies the actual outcome of what an individual did with the chances he or she was offered. The second aspect that completes the quadrant is that of outer qualities, i.e. environmental factors that are not controlled by the individual, versus inner qualities, elements within a person that contribute or are detrimental to one's quality of life.

The combination of life chances and *outer qualities* renders the quality of life that is best suited for our study of government investments in Hellenistic Egypt, which is named "livability of environment." This notion consists of all the chances that are offered to an individual by his or her environment, without a guarantee for the eventual results. For Hellenistic Egypt, this would mean the opportunities created by government investments that were at the disposal of the general population, such as an effective court system. The second element that is of interest to our study is that of life chances combined with *inner qualities*, resulting in the concept of "life-ability" of a person. Government investments could influence these as well, by indirectly enhancing or diminishing personal development, for instance through education, healthcare and occasion for spiritual experiences. The combination of the two qualities of life that form the focus of our studies, "livability" and "life-ability," is jointly termed as "objective quality" by Brock [Brock 1993]. Most of the factors that result in "subjective appreciation" and "utility of life" will be excluded from this study, since the personal appraisal of individuals cannot unambiguously be reconstructed from the available sources. In other words, our study will focus on the life chances offered to the Egyptian population, not on the life results they produced.

Hellenistic Egypt is taken here as a case-study because of its abundant and exceptional source material. The Nile country was conquered by Alexander the Great in 332 BC, and after his death, the pharaonic crown passed to one of his generals, Ptolemy, who in turn

founded the Ptolemaic dynasty. The new monarchy was intermittently successful, lasting for almost 300 years until its last queen, the famous Cleopatra, already the seventh queen bearing that name, committed suicide and the country became a Roman province in 30 BC. More than any other region in the Mediterranean, Hellenistic or Ptolemaic Egypt allows us to analyse the private lives not only of wealthy families and middle classes, but of lower socio-economic classes as well, due to the unique source material available. The dry desert environment of Egypt did not only preserve inscriptions, terracotta, figurines and other archaeological material, but an abundance of documents on papyrus as well, documenting everyday life in Hellenistic Egypt. Government papers, such as tax registers, census documents, and official letters illustrate the functioning of the royal administration. Petitions, which are preserved in thousands, in turn offer insight into the problems of all population groups, and how they expected their issues to be resolved. Private and official archives document the lives of families and officials working in government bureaus, and disclose information on matters such as laws of inheritance, marriage and other legal and private matters.¹ In contrast to the recent attention for scholarship examining the presence of instant happiness and other emotions in historical documents, happiness in the sense of quality of life has remained largely unexplored in papyrology and in other disciplines of the ancient world [*Vandorpe 2013*]. But before we proceed to an adapted index for quality of life in Hellenistic Egypt, a short overview of cross-cultural quality of life studies, and their low impact on the field of history Egypt will be presented.

Happiness and related studies across cultures and applied to the past

Historians today often feel reluctant to incorporate explicit elements of sociological research. Braudel [1980] described the dialogue between historians and sociologists as a “dialogue of the deaf,” illustrating the gap between the two disciplines that had been growing over the course of the first half of the 20th century. After the cultural turn of the field (cfr. infra), the former grand narratives of the 19th century, which were felt to represent an “unfounded” social history [*Burke 2005*], were rejected. Social sciences such as psychology were also put aside at the time since they used similar models of explanation as the grand narratives that had fallen from grace. Historiography reverted to what Burke describes as an “anecdotal history at large,” which implies the description of a collection of events, while rejecting models of explanation as these were assumed to homogenize and generalize historical processes. This deliberate attempt of historians to distance themselves from earlier historiography also had its downside, sometimes resulting in a lack of depth compared to cultural-anthropological studies at the time and a tendency to fragmentise and isolate sources.

During the 1960’s, historians’ interest in social sciences gave rise to the “new cultural history,” due to (among others) major advancements in the fields of anthropology, geography, sociology and economics. Awareness grew once more that several disciplines had valuable insights to offer each other.

¹ For more information on papyrus documents and papyrology in general, see Bagnall, Roger (ed.) [2009]. *The Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford: Oxford Books. For metadata on papyrus texts, see the Trismegistos website (www.trismegistos.org), with 16391 entries for the Ptolemaic Period.

Over the last few decades, the application of models and quantitative methods to historical research has been gaining ground. An example is the success of digital humanities, where network analysis, a methodology borrowed from sociology, has firmly taken root as a valid field of study in historical research. As Burke [2005: 189] concludes his book on history and social theory: “One might say that, like comparison, [social] theory enlarges the imagination of historians by making them more aware of alternatives to their habitual assumptions and explanations.”

The approach to researching quality of life in Hellenistic Egypt is mainly derived from sociological methods, since these have a strong societal-level focus. Earlier research applying this area of study on historical periods can be subdivided into two categories: those applied to contemporary pre-industrial societies and comparisons between Western and non-Western societies on the one hand, and those applied to limited fields and periods in history on the other. We will discuss both categories briefly to illuminate their respective value to the compilation of an index of quality of life in Hellenistic Egypt.

Numerous sets of parameters have been developed to compare and examine objective and subjective quality of life in different societal settings, both now and in the past. There is no consensus on which set of parameters or index is most suitable for examining quality of life across cultures. The difference between objective well-being, roughly corresponding to the “objective quality” as described by Brock,² and subjective well-being, i.e. the subjective appreciation of a person’s life, is emphasized by several authors, such as Biswas-Diener et al. [2005], Graham and Pettinato [2001] and Veenhoven [2008]. As mentioned above, our main interest lies in the study of life chances influenced by both external and internal qualities (objective quality of life), rather than results (subjective quality of life). The following studies on cross-cultural determinants of quality of life in current societies handle a quantitative approach,³ while those concerned with research applied to history are, through the very nature of their sources, necessarily qualitative.

In his research on happiness⁴ across cultures, Veenhoven [2012] states that “Happiness roots in the gratification of basic needs that are part of human nature. In that respect, happiness draws on universal grounds, (...) it is unlikely that humans orient on variable cultural standards in the first place, rather than on needs that root in biological evolution,” but later in the paper he nuances this: “Happiness is grounded in social standards, and in this respect, happiness is culturally relative.” Strong parameters according to Veenhoven are wealth, freedom, peace, justice, equality, education, social rank, personality and marriage. However, these do not all hold the same relevance across cultures and time. Economic prosperity and high life-expectancy (and all they entail) seem to hold the strongest cross-cultural relevance. Contrary to Veenhoven, who emphasizes basic biological needs as important determinants of happiness, Wierzbicka [2010] places a stronger emphasis on cultural determinants: “Different cultures and different languages suggest different habitual construals, and since habitual construals change over time, as a result, habitual feelings change too.” This opposition can be caused by the narrower view Wierzbicka

² Cfr. *supra*.

³ Exact and extensive sociometric data concerning the parameters and indices mentioned can be found in the corresponding papers, cited in the bibliography.

⁴ Here as a synonym for subjective appreciation of life.

held on happiness as a subjective experience, while Veenhoven casts a wider net and also includes the determinants of objective well-being, since these in turn influence subjective well-being.

If basic biological needs are the foundation of human happiness, then a number of determinants have to hold cross-cultural value, although the relative importance of these values may differ from culture to culture. This view is supported by other authors, such as Graham and Pettinato [2001], who argue that the standard demographic determinants of happiness in advanced countries also hold for Latin America. Jagodzinski [2010], who compared the economic, social and cultural determinants of life satisfaction between Asia and Europe, found that most determinants, i.e. personal and societal economic capital, national pride and national integration, religiosity, and societal religious integration, held up in both Asian and European societies, although the importance attached to each determinant could differ. In their comparison of happiness between the Inughuit (tribe of the Inuit), the Amish and the Maasai, Biswas-Diener et al. [2005] employed fourteen domains that constitute life satisfaction, such as romantic life, health, intelligence, family, friends etc. They found that across these very different cultures, the determinants were on the whole valued as positive. This led them to state that people are “wired” to be happy, or that “people are on average happy, when they live in conditions that are favourable to human needs”, in line with Veenhoven’s previously mentioned statement on the biological foundations of happiness. Cramm et al. [2012] performed a study on well-being in a small and poor Eastern Cape Township, focusing on crime experience, health status, social capital and demographic variables. Other noteworthy case studies on happiness in contemporary pre-industrial and non-Western societies can be found in “Happiness across cultures” [Selin – Davey 2012], whose authors employ comparable parameters and methods.

Another important element advocated by Veenhoven [1996], is the examination of both the quality OF a nation and the quality of life IN that nation. The determinants constituting the quality of a nation are well suited to the search for contributing factors to objective quality of life, since the quality of an adequate justice or educational system have a direct impact on both the life chances of the individual and the liveability of the environment.

As a result of the findings presented above, several quality of life-indexes or sets of determinants have been developed. We will briefly describe those that have been most influential to current literature and more specific, to the compilation of a set of determinants for Hellenistic Egypt.

The Physical Quality of Life Index (PQLI), construed by Morris [1979] as a tool for measuring quality of life in developing countries, was composed of only three variables: infant mortality rate, adult literacy rate and life expectancy at birth. This index was extended by two variables by Mazumdar [1999], i.e. percentage of total population living in urban areas and per capita calorie supply as percentage of requirement. These variables indicate respectively access to urban facilities such as sanitation, medical and educational amenities, communications, access to safe water etc. and standard of nutrition of a country, implying national and per capita income.

Research on well-being in Algeria, based on the International Wellbeing Index (IWI), was performed by Tiliouine et al. [2006]. The IWI is subdivided into the Personal Wellbeing Index (PWI) and the National Wellbeing Index (NWI). The PWI differentiates between

seven life domains: standards of living, personal health, achievement in life, personal relationships, personal safety, community connectedness and future security. The NWI only focuses on six domains: economic situation, state of environment, societal conditions, government, business and national security. This corresponds to the views of Veenhoven [1996], who prefers to examine the quality of a nation (through the appraisal of the nation's productivity, liveability, system-stability, etc.) before determining the quality of life in the nation. Davey et al. [2009] studied subjective well-being⁵ in rural China, far away from the industrialized cities of the west coast. They also used the PWI, and refer to it as an index with a good validity that has been applied in over 48 countries, and concluded that the index was appropriate for determining subjective well-being in China, and therefore, across countries. It should be noted that the relative weight of each domain differed between cultures.

The study of Haq and Zia [2013] focuses on the measurement of happiness in rural Pakistan. Based on the index of quality of life as formulated by Prescott-Allen, they created a framework of parameters that differentiates between human dimensions (such as health, education and social capital) and ecosystem dimensions (energy and resources, air quality and water quality), and between objective well-being and subjective well-being. A heavy emphasis is put on living conditions, as these have a large influence on health.

A few attempts have been made on a minor scale to apply happiness studies to history,⁶ but none have reached as far back as European antiquity. Jordan [1993, 1996, 2009, 2010] studied sources and methods to examine the objective quality of life of 17th and 19th century inhabitants of Dublin and a selection of cities from England and Wales. Although he acknowledges the difficulty of examining the quality of life of people so far removed from ourselves, he claims that this is a necessary step in understanding remote events, large and small [1996]. He heavily emphasizes the importance of health (and in correlation, mortality), financial capital, and the number of hearths per family. These data can be compiled from the censuses that were executed in Britain. Jordan developed the Victorian Index of Quality of Adult Life (VICQUAL Index) for his research [1993]. His 1996 study collects types of historical documents and data that can be useful in determining the quality of life in history, i.e. birth and death rates (if available), indexes of wages and the cost of commodities and housing, placing a heavy emphasis on economic information originating from census data. In his 2010 paper on 17th century Dublin, Jordan collected 20 domains from across several studies in the field [Mazumdar 2003; Bramston et al. 2002; Boelhouer 2002] that, when combined, paint a picture of the quality of family life, including safety, paid employment, public utilities and religion. In their study on quality of life in three centuries of French history, Ostroot and Snyder [1996] reflected on several difficulties that the historian faces when examining quality of life in the past. They refer to Jordan [1993] for a theoretical approach. According to Ostroot and Snyder, the most consistently cited domain affecting human well-being in history is interpersonal relations [apart from food and shelter]. Security and salvation (in Catholic France) were also of great importance. Other relevant domains are closely related to the physical quality of life, i.e. health, child

⁵ Studies on subjective well-being or subjective quality of life are only included insofar as they (in)directly contribute to research on (influences on) determinants of objective quality of life.

⁶ For more references, see <<http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl>>.

mortality etc. Ostroot and Snyder, like Mazumdar [1999], quote the PQLI as the basis for the selected domains. Finally, a few theoretical studies from the field of historical anthropology have contributed to the study of societies and welfare in the past, arguing that human life satisfaction in general dropped during the agrarian phase, and rose again after the industrial revolution of the 18th century [*Maryanski – Turner 1992; Sanderson 1995*].

Compiling an adapted index of quality of life for Hellenistic Egypt

The aforementioned pilot studies applying happiness and quality of life studies to the past have shown that each region and period of time needs its own specific framework and set of determinants, since conditions and attitudes can differ strongly. However, sociological research has determined that there are a number of universal human needs or requirements that are present in every human being. Moreover, several determinants can be identified as inherent to each human, but their importance can differ regionally and over time. To compile a suitable list of determinants for quality of life in Ptolemaic Egypt, we will need to take both the human needs that are considered universal into account, as well as the geographical and temporal specifics. As for Victorian England or for Catholic France, an adapted index should be developed for Egypt, a preliminary version of which has already been proposed [*Vandorpe 2013*]. What perspectives does such quality of life research open? The objective cannot be to examine whether people in Egypt were actually happy, an impossible task as surveys are crucial for such research. Instead, because of the diverse character of sources available for Ptolemaic Egypt, it is possible to research if and how the Ptolemies (un)consciously invested in or neglected certain determinants, thus contributing to the improvement or deterioration of chances present in the environment of their subjects. A comparison between other Hellenistic kingdoms at the same time and Roman Egypt can be enlightening as to how successful the Ptolemies were in promoting the quality of life of their subjects compared to their Hellenistic and Roman counterparts.

The compilation of an index for Hellenistic Egypt entailed the involvement of three cross-cultural contributors to quality of life: objective satisfaction of biological needs,⁷ quality of nation (livability) and quality of life in a nation (life-ability). As most of the corresponding determinants hold cross-cultural value, a large portion of them could be integrated in the proposed index without any alterations. However, some were discarded because of their inclusion of modern comfort or technology (such as availability of electricity) or modern values (such as views on the meaning of freedom). In the following paragraphs, determinants of these three categories will be discussed and fused into an index suitable for Hellenistic Egypt.

The satisfaction of biological needs is the first category of determinants to be included into our index for Ptolemaic Egypt. Guillen Royo and Velazco [2006] cite the Theory of Human Needs (THN) [*Doyal – Gough 1991*], which “maintains that there are universal characteristics from which individuals’ well-being can be assessed, and that those can be summed up in concrete and specific lists of well-being components.” They link objective well-being, i.e. the fulfillment of requirements necessary for a persons’ living and functioning, with subjective well-being, i.e. the subjective appreciation of a person’s life, implying

⁷ Needs present in every human being.

that the satisfaction of basic needs will always result in a higher chance of personal happiness in the individual. After researching this link for correlations using the Resources and Needs Questionnaire (RANQ), they report that “satisfiers are obviously diverse and different across cultures, but the underlying basic and intermediate needs appear to have an impact in people’s self-reported happiness and satisfaction.” The correlation was found to be greater in pre-industrialized countries [Moller 2005]. These findings are in accordance with the THN, which states that “assessment of well-being achieved by a society/individual could be done through *indicators of objective need satisfaction* showing the level of satisfaction of the basic needs, as well as the performance of intermediate needs.” The aforementioned RANQ identifies three universal goals, i.e. avoidance of serious harm, social participation and critical participation, two basic needs, i.e. physical health and critical autonomy, and nine intermediate needs, i.e. adequate nutritional food and water, adequate protective housing and non-hazardous work and physical environments, appropriate child care, security in childhood, significant primary relationships, physical and economic security, safe birth control and childbearing, appropriate basic and cross-cultural education. These parameters represent the basic needs of a human being as a social animal, and will of course be included in the final set for Ptolemaic Egypt. The findings of the THN about basic human needs as universal contributors to happiness and quality of life are in line with research by, among others, Jagodzinski [2010], Veenhoven [2012] and Graham et al. [2001]. The translation of the abovementioned elements into appropriate determinants for Ptolemaic Egypt is rather straightforward, since biological need satisfaction does not only hold relevance for humans across cultures, but also across time. Mankind as a species has not evolved that much in 2000 years to have progressed beyond the requirements of f.i. food, shelter, safety and social relationships. Therefore, most determinants can easily be included in the proposed index, although the relative importance of some determinants may have shifted over time.

Having included determinants for basic and intermediate human needs, we move on to factors that influence the so-called “quality of nations” [Veenhoven 1996]. Veenhoven states that before we can research the quality of life in a nation, the quality of the nation itself⁸ needs to be studied as well. Research by Jorm and Ryans [2014] resulted in similar findings, since they found clear evidence that certain features of a nation contribute to subjective well-being. They cite the following socioeconomic factors that are (among others) associated with positive effects on national well-being: income per capita, income equality, social welfare, individualism, democracy and freedom, social capital and physical health. Veenhoven formulates four main parameters, i.e. system-stability, productivity, idealexpression (such as support of or rebellion against the royal family) and liveability (this can include safety, climate circumstances etc.), and identifies some of the parameters by Jorm and Ryan, such as physical health, as dimensions of quality of life in nations, rather than the quality of a nation. The International Wellbeing Index (IWI) also differentiates between personal well-being and national well-being [Cummins 2002]. We already see some overlap with the objective basic and intermediate needs mentioned above.

⁸ Corresponding to the quality of life identified as “livability.”

A third angle that needs to be included, is the “quality of life in a nation.”⁹ We start with Veenhoven’s parameters for quality of life in nations: wealth, freedom, peace, justice, equality, education, social rank, personality and marriage. Jagodzinsky [2010] adds the dimension of religiosity, societal religious integration and social pride to the list. Several other indices, such as the PQLI [Morris 1979] and that of Prescott-Allen [2001], are worth mentioning that include more or less the same parameters with a different emphasis on certain aspects. A number of the abovementioned parameters are converted into determinants of objective quality of life in our index for Ptolemaic Egypt. Their exact interpretation needs to be specified to suit our geographic and temporal context. For instance, since a schooling system was nowhere in place in Mediterranean antiquity, we will readjust this determinant to also include apprenticeships, temple education, and the passing on of traditions through the generations. Parameters that would require exact and complete data (as would be found in a census list) or imply a strong individual component (and would have to be assessed through questionnaires) are automatically excluded from our index because of the nature of the available source material.

Another important set of studies that formed the inspiration for our own research, are the World Happiness Reports (WHP) [Helliwell *et al.* 2012, 2013, 2015], which were presented to the United Nations as a guideline for policy development. In the view of the authors of these reports, happiness research should be linked to government policy. The WHP examine happiness from a comparative perspective worldwide, and involve the deployment of determinants with cross-cultural validity. Key determinants of happiness include: income, work, community and governance, values and religion, mental health, physical health, family experience, education, and gender and age.

Before we turn to the proposed index for Ptolemaic Egypt, a brief overview of the most important available source material is in order. An abundance of petitions is preserved for both the Ptolemaic and Roman time in Egypt. Drawn up both in Greek and Demotic (Egyptian script), petitions enabled people from all classes to report any injustice they suffered and demand action from the government. Unlike today, petitions were usually sent by individuals or small groups of people, and were addressed to a wide range of officials, ranging from the village head of police to the king himself. Complaints reported could be trivial or grave, reporting boundary disputes, petty theft and assaults alike. The large amount of petitions sent by inhabitants of Egypt over several centuries attest the belief in the functioning of the system, and many replies or consequent instructions to officials by the higher levels of the royal administration are preserved as well. Another important corpus of sources is composed of letters, both private and official. The separation between occupancy and private life was almost non-existent, so separating the two sometimes proves to be a difficult task. Letters could be exchanged between family and friends, colleagues, patrons, business associates and so on. They convey a range of information about everyday life and familial bonds. Letters between spouses for instance, inform us about the nature of marital relationships, and women’s position in the marriage, extended family and her role in the household. Elaborating further on the same theme of women’s position in society, contracts come into view. This type of document does not only entail legal proceedings, but the legal position of separate or groups of individuals.

⁹ Contains elements of both “livability” and “life-ability.”

The absence or presence of a guardian for women in Greek and Demotic contracts presents an interesting image of women's independence in Hellenistic Egypt. Tax receipts offer insights into the financial situation of both households and the state, specifying in detail the sometimes large number of separate taxes an individual had to pay, such as the salt tax, the wine tax, ranging even to a taxation on dove cotes. Almost all of the aforementioned document types can be found in both official and private archives. The inhabitants of Egypt generally tended to keep an archive, keeping documents because of legal or emotional reasons. Written evidence was deemed very important by the courts of Ptolemaic Egypt. Contracts, receipts and other documents were saved in case of the event that they would have to serve as evidence in a court case. Archives were kept by all layers of the population, and those who could not read or write could use the services of local professional scribes. An example of an archive from a rather modest family is that of the Upper-Egyptian family of Peteharsemtheus, son of Panebchounis, mainly from the end of the second century BC.¹⁰ The different family members possessed small patches of land and parts of houses, and some are identified as herdsmen. Although in Peterharsemtheus' time the family seems to be doing well, the documents from his grandfather Patous show that his ancestor was in considerable debt, and the required amount could only be repaid 25 years later by his son Panebchounis. The family loaned again on several occasions, but were mostly able to repay the loan on time. The archive contains not only these loan contracts, but also sale contracts, tax receipts, letters from relatives serving in the military, and marriage contracts.¹¹

Lastly, temple archives should be addressed. Priests could function as judges and wielded real political power throughout the country. They organized festivals and provided education, especially for those who wished to enter in Egypt's bureaucracy. It is important to view temples and priests as complementary to the royal government, rather than a separate "state within a state."

Taking into account the aforementioned studies and corpus of source material, creating a custom set of determinants for Hellenistic Egypt involved elements from both determinants with cross-cultural validity as determinants that hold meaning for our specific context. Vandorpe [2013] has made a start creating a framework that suits Hellenistic Egypt based on the determinants found in the World Happiness Report of 2012. Modern-day determinants were adapted to fit the Hellenistic context. When we combine this preliminary set with our findings as presented above, we arrive at the following set of determinants for examining government influence on quality of life in Hellenistic Egypt, which are linked to specific source material in Table 1:

¹⁰ Trismegistos Archives ID no. 183.

¹¹ See also Vandorpe, Katelijin – Waebens, Sofie [2009]. Reconstructing Pathyris' Archives. A multicultural community in Hellenistic Egypt. *Collectanea Hellenistica* 3: 163–189; a more recent discussion by Waebens is "Life Portraits: People and their Everyday Papers in a Bureaucratic Society" in Vandorpe, Katelijin (ed.). *Wiley-Blackwell Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*. Oxford (forthcoming).

Table 1: The Index for quality of life in Hellenistic Egypt with corresponding source material

Main determinant	Sub-determinant	Suitable source material
Government	Government performance	Petitions, Private letters, Lawsuits
	Services and Infrastructure	Petitions, Contracts, Tax receipts (e.g. For use of government facilities)
	Political/critical/constructive ¹² participation	Petitions, Court proceedings, Convictions for crimes against the government
	Justice/absence of corruption	Petitions, Private letters, Official letters, Lawsuits, Court proceedings, Temple oaths, Royal edicts
	(Perceived sense of) safety	Petitions, Private letters, Official letters
	System stability/peace	Official letters, Reports of revolt, Official decrees granting amnesty, Royal edicts
Economy	Adequate and safe housing	Petitions, Private letters, Archaeological findings
	Assets	Petitions, Private letters, Contracts, Archaeological findings
	Income p/c and tax burden	Tax receipts, Accounting books
	(Un)employment	Private letters, Contracts
	Productivity	Official letters, Tax receipts, Accounting books
Social	Significant primary relationships (core family, marriage)	Private letters, Marriage contracts, Votive offerings
	Familial and social networks	Private letters, Marriage contracts, Votive offerings
	Social support and social capital	Private letters, Official letters
	Gender equality ¹³	Private letters, Contracts, Legislature
Culture	Level of appropriate education/literacy/knowledge of local myths, traditions	Private letters, Temple accounts, Number of transmitted literary compositions
	Artisan skills	Archaeological findings, Employment contracts
	Notion of values/ideal-expression	Private letters

¹² The freedom of subjects to contribute to public projects and the functioning of the state, see Helliwell, John [2006]. Well-being, social capital and public policy. *The Economic Journal* 116: 34–45.

¹³ Even when societies generally condone discrimination against women, average happiness is markedly lower when gender inequality is present, see Saskia ChinHonFoei, “Gender equality and happiness in nations,” Paper presented at “Dag van de Sociologie,” Tilburg University, 2006, as cited by Veenhoven Ruut in Selin, Helaine – Davey, Gareth [2012].

Physical and mental health	Physical health: Life expectancy	Private letters, Tax receipts, Archives
	Physical health: Disability	Private letters, Tax receipts, Archives
	Physical health: Safe birth	Private letters, Temple accounts and votive offerings, Midwife/Wet-nurse contracts
	Physical health: Adequate nutritional food and water	Petitions, Private letters, Official letters concerning the upkeep of canals and the distribution of grain
	Psychological well-being	Private letters, Temple accounts and votive offerings
	Possibility to express emotions	Petitions, Private letters
	Access to spirituality and/or religious experience	Temple accounts and votive offerings, Contracts concerning religious festivals, Accounts of religious festivals
	Critical autonomy	Private letters
	Appropriate child care and security in childhood	Private letters, Temple accounts and votive offerings, Midwife/Wet-nurse contracts
Environment	Ecological issues	Private letters; Official letters concerning upkeep of canals and dykes, the flooding of the Nile and growth of plants and trees; Temple accounts and votive offerings; Royal edicts
	Urbanization issues	Petitions, Private letters, Official letters, Lawsuits, Royal edicts
	Government policy and effective action	Petitions, Official letters, Royal edicts
	Wildlife damage to crops	Petitions, Private letters, Official letters

Case study: The *Erbstreit*-dossier

As a demonstration of the application of the determinants proposed above, we will present the papyrus documents found in the so-called “*Erbstreit*-dossier” (P. *Erbstreit*), and how they contribute to our understanding of quality of life in Ptolemaic Egypt. The collection of documents that are the object of this case study have been gathered in antiquity, and concern the inheritance dispute between the relatives of the deceased woman Tamenos, daughter of Panas. Contenders are her children, her brother’s family, and her sister’s family. The papyri were found in the town of Pathyris in Upper-Egypt, and most of the documents preserved in the dossier are evidence that was presented in front of several courts over the course of six years, court proceedings ranging from 139 BC to 133 BC. Evidence presented to the courts was a mixture of Greek and demotic documents, the oldest 50 years old at the time of the proceedings. Not only are sale and lease contracts preserved, reports of the court cases were added as well as the dispute dragged on. It appears

the quarreling families repeatedly brought their case before several magistrates, until the highest court of appeal, the court of the *chrematistai* or royal judges, put an end to the dispute and ruled in favour of Tamenos' children.

In the following table, we have placed the documents from the “*Erbstreit*-dossier” in five categories, and have then matched them to the (sub-)determinants from the proposed index for quality of life in Ptolemaic Egypt. The table visualizes the way in which determinants can be researched through our corpus of source material, of which the “*Erbstreit*-dossier” forms only a tiny fraction.

Table 2: Documents from the “*Erbstreit*-dossier” as sources for quality of life in Ptolemaic Egypt

Type of document	Determinant	Sub-determinant
Court rulings/reports/petitions	Government	Justice
		Services and infrastructure
	Environment	Government policy and effective action
Sale and lease contracts	Economy	Assets
Documents mentioning family ties and corresponding rights to inheritance	Social	Significant primary relationships
		Familial and social networks
Documents mentioning women as active parties in court and inheritance	Social	Gender equality
Temple oaths	Government	Justice
	Culture	Knowledge of local traditions
		Notion of values

The applicability of the proposed index for Ptolemaic Egypt is further illustrated by the following document, which is a copy of the lawsuit proceedings that took place in 134–133 BC (P. *Erbstreit* 16). The court session took place in Diospolis Magna¹⁴ before the *epistrategos*¹⁵ Boethos, who acted as judge. The children of Tamenos are challenged in their ownership by Tamenos' brother-in-law Patous and his children. In court appear Tamenos' daughter Senenoupis and her husband, Thotortaios on the one side, Patous and his son on the other. What follows are selected fragments, numbers indicate words or passages that will be discussed below:

Copy of a session of the court which had taken place in Diospolis Magna, conducted on 4 Thot of year 37 before the *hegemones*, who accompany Boethos, kinsman (of the King), *epistrategos* and *strategos* of the Thebaid (1).

Thotortaios, son of Kales, who was also appointed as representative by his wife Senenoupis (2), appeared before the court, (conducting a case) against Patous, son of Psemmonthes, and

¹⁴ Also known as Thebes.

¹⁵ A mid-level official.

his son ..., while others charged by them (that is by Thotortaios and Senenoupis) had not appeared before the court. The petition (3) presented by the party of Thotortaios, was read (4). The transcript runs as follows (...)

(Thotortaios presents his case)

That is how things stood. After they had pleaded their cause before the judges (5), Thotortaios was the most convincing, having brought forward the argument that the mother of his wife, Tamenos, had collected by purchase ten arouras¹⁶ from Hermokrates (6), son of Apollonios, in year 20, Epeiph, and the remaining 35 arouras from Proitos in year 21, Parmouthi. The latter had purchased the arouras from the Crown in year 19 according to a certificate. He presented as evidence: the above-mentioned certificate and the copies of the conveyances (7).

(Party of Panos accepts the loss of the first ten arouras, but does not wish to relinquish its claim on the further 35 arouras)

They were brought before Boethos and after everything had been reported to him, he gave orders that the said Senenoupis would become master of her mother's inheritance (8) in accordance with the title-deeds she had.¹⁷

Discussion

- 1) The case is taken to a court in Diospolis Magna (Thebes), somewhat removed from both parties' hometown of Pathyris. This suggests that mediation at a local level had not succeeded, and appeal was made to a higher institute of justice, in this case the court of the *epistrategos* (provincial governor) of the Thebaid region. The document has been composed in Greek, indicating that this was the language used in the higher echelons of the Ptolemaic justice system, although other documents from the archive and the proper names involved strongly suggest the Egyptian ethnicity of both parties. The fact that a transcription of every court case was registered and made available indicates a formalized and functioning justice system.
- 2) Senenoupis, daughter of the deceased Tamenos, is accompanied by her husband Thotortaios in court. He appears to speak in his wife's name, who does not seem to speak herself during the trial.
- 3) It appears to have been necessary for parties to submit a written petition to the court before an actual trial could take place. The petition served as the main medium for parties to make their case. The importance of written documents is discussed further under item 7.
- 4) The submitted petition is read aloud in court, and counts as part of the plea of the party of Senenoupis and Thotortaios.
- 5) Both parties were allowed to make their case before a college of judges. Apparently, a preliminary hearing before the judges took place before the final session before the *epistrategos* Boethos. This probably would have had a positive impact on the speed with

¹⁶ Measure of land.

¹⁷ Translation Vandorpe Katelijn and Vleeming Sven [2017]. *The Erbstreit Papyri. A Bilingual Dossier from Pathyris of the second century BC. Studia Demotica 13*. Leuven: Peeters.

which the head official was capable of pronouncing verdicts, having received the initial petition and the report of the preliminary hearing.

- 6) Tamenos was apparently allowed to carry out legal transactions such as purchases and sales, which is quite rare for women in the Mediterranean during that period of time. She appears as the acting party (without a guardian) in the sale contract presented to the court.
- 7) Thotortaios submits several written documents to the court, aiming to prove the ownership by Tamenos of the disputed property, consequently proving the legal inheritance of the lands by his wife. Being able to present legal documentation to support a claim appeared to have a very strong influence on the claim's credibility before a Ptolemaic court.
- 8) Although Thotortaios speaks for his wife during the trial, the judge designates only Senenoupis and not her husband as master of the inheritance. Together with item 6, it appears that women could own, sell and buy land without interference or co-ownership of their husbands, which suggests relative financial freedom for adult women in Ptolemaic Egypt.

The next step in applying the Ptolemaic Well-Being Index consists of a qualitative synthesis of the results above, together with the results of parallel analyses of other documentary material from other court cases or otherwise related to the justice system. Item 1 testifies to the presence of several levels of mediation between quarreling parties. The matter apparently could not be resolved at the local level, meaning both parties had to travel to obtain a final verdict on their case. This allows us insight into some positive and negative aspects of the Ptolemaic justice system: on the one hand, if both parties were willing, conflicts could be addressed by local administrators, facilitating access to justice for locals. However, on the other hand, if one party decided that they were not satisfied with the ruling of the local magistrate, they were free to seek justice elsewhere, and engage another court of law to issue a verdict that was more to their liking. This relative freedom meant that proceedings could be drawn out for quite a long time, slowing down the entire system and requiring both parties to appear before several court sessions that sometimes obligated them to travel and prevented them from managing their businesses for periods of time. Item 5 suggests that some measures were taken to at least curb the length of court sessions, informing us that a preliminary hearing first took place before the actual trial before the (no doubt very busy) *epistrategos* Boethos. This way, the head judge had both the submitted documents and the reports by the preliminary judges to inform him about the case, and the trial could proceed more swiftly, at least in theory. Moreover, item 1 also addresses the necessity of written documentation, to be provided by both parties before the actual hearing, as also exemplified by items 3 and 7. The great importance attached to written evidence is attested by a great number of documents from the entire Ptolemaic period, and several mechanisms were in place to prevent forged documentation entering the court. People who could not write or read would also hang onto this material, and used the services of professional scribes when the need arose for the drawing up and notarizing of contracts. The importance of written evidence is further exemplified by the papyrus UPZ II 162 = P. Tor. Choachiti 12, where a judge writes to a registration office to provide him with the details of a contract registered there, about which a court case has arisen. The careful registration and safekeeping of contracts and receipts suggest not only a legal

system operating quite strictly according to a set of rules, but also a certain trust of the population of Egypt in the validity of legal documents and (relative) objective approach of the judges supervising the justice system.

Items 2, 6 and 8 are focused on the legal position of Senenouphis, daughter of the deceased Tamenos, whose possessions are the object of contention. Senenouphis is accompanied by her husband in court, who speaks for his wife during the entire trial. Other documents from Ptolemaic Egypt¹⁸ containing court proceedings show that women were allowed to speak for themselves in trials, sometimes even representing other family members. Other documents from the family archive of Senenouphis show that she could act legally independent (P. Erbstreit 7–8), but for unknown reasons, she chose not to in this court case. Senenouphis' mother Tamenos also conducted business in her own name, as demonstrated by item 6. Item 8 also suggests the ability of adult women to take care of their own affairs during the Ptolemaic reign in Egypt.

The image of the Ptolemaic justice system that arises from the analysis of the court trial before the *epistrategos*, is one of a relatively formalized and hierarchical system, where higher appeal was possible. Mediation was easily accessed, but actual court cases might have required parties to travel, an inconvenience in ancient times. Notarization and formalized contracting largely avoided falsified documents, and facilitated court rulings.

The example above shows how, in this case, mainly the determinant of "Government" can be examined through the analysis of the available documents, an approach that can be applied to the other determinants, thus culminating in a qualitative appraisal of well-being in Ptolemaic Egypt.

In conclusion

The Ptolemaic rule of Egypt has traditionally been regarded as a failing one. The dynasty gradually lost control of its possessions outside of Egypt, and because of our extensive knowledge of the tax system, it appeared that the inhabitants of the Nile country paid an enormous amount of taxes to the crown. Our approach aims at nuancing this view, by not only examining what people paid to the state, but also what the state did for the people in return. The preliminary results of our research suggest that the Ptolemies reinvested a substantial amount of tax revenues into factors contributing to the well-being of their subjects, such as a functioning and accessible justice system. A re-evaluation of Ptolemaic rule in Egypt is thus required, not only focusing on possibly high tax rates, but also taking into account the benefits for the population that resulted from them.

Our future research on the aforementioned determinants will not include a survey of happiness among the people of Hellenistic Egypt for obvious reasons. In the years to come, we will examine in which of these determinants the Ptolemaic government invested, and thus (un)consciously positively or negatively influenced the quality of life of the people they governed. This approach opens up a new methodology for appraisal of the performance of the Ptolemaic government, and can form a starting point for a comparative study of governments across the ancient world.

¹⁸ As for instance P. BM 10591 ro and UPZ II 162.

Bibliography

- Biswas-Diener, Robert – Vitterso, Joar – Diener, Ed (eds.) [2001]. Most people are happy, but there is cultural variation: the Inughuit, the Amish, and the Maasai. *Journal of happiness studies* 6: 205–226.
- Boelhouer, Jeroen [2002]. Social indicators and living conditions in the Netherlands. *Social Indicators Research* 60: 89–113.
- Braston, Paul – Pretty, Grace – Chipuer, Heather [2002]. Unraveling subjective quality of life. *Social Indicators Research* 59: 261–274.
- Brock, Daniel [1993]. *Life and death, Philosophia: Essays in biomedical ethics*. New York: Cambridge University Press.
- Burke, Peter [2005]. *Historical and social theory*. Cambridge (US): Cornell University Press.
- Cramm, Jane Murray – Moller, Valerie – Nieboer, Anna Petra [2012]. Individual- and neighbourhood-level indicators of subjective well-being in a small and poor Eastern Cape Township: the effect of health, social capital, marital status, and income. *Social Indicators Research* 105: 581–593.
- Cummins, Robert [2002]. International Wellbeing Index, version 2, <<http://acqol.deakin.edu.au>>.
- Davey, Garreth – Chen, Zhenghui – Lau, Anna [2009]. “Peace in a thatched hut-that is happiness”: subjective wellbeing among peasants in rural China. *Journal of Happiness Studies* 10: 239–252.
- Doyal, Len – Gough, Ian [1991]. *A Theory of Human Need*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Graham, Carol – Pettinato, Stefano [2001]. Happiness, markets and democracy: Latin America in comparative perspective. *Journal of Happiness Studies* 2: 237–268.
- Guillen Royo, Monica – Velasco, Jackeline [2006]. *Exploring the relationship between happiness, objective and subjective well-being: evidence from rural Thailand*. WeD Working paper 16, Bath.
- Haq, Rashida – Zia, Uzma [2013]. Multidimensional wellbeing: an index of quality of life in a developing economy. *Social Indicators Research* 114: 997–1012.
- Helliwell, John – Layard, Richard – Sachs, Jeffrey. *World Happiness Reports 2012, 2013, 2015* <<http://world-happiness.report>>.
- Jagodzinski, Wolfgang [2010]. Economic, social and cultural determinants of life satisfaction: are there differences between Asia and Europe? *Social Indicators Research* 97: 85–104.
- Jordan, Thomas [1993]. “L’homme moyen”: estimating the quality of life for British adults, 1815–1914, an Index. *Social Indicators Research* 29: 183–203.
- Jordan, Thomas [1996]. A weighted index of quality of life for Irish children; 1841, 1851, and 1861. *Social Indicators Research* 37: 47–73.
- Jordan, Thomas [2009]. Source, method and surmise: quality of life in history. *Social Indicators Research* 94: 227–239.
- Jordan, Thomas [2010]. Quality of family life and mortality in seventeenth century Dublin. *Social Indicators Research* 98: 251–263.
- Jorm, Anthony – Ryan, Siobhan [2014]. Cross-national and historical differences in subjective well-being. *International Journal of Epidemiology* 43: 330–340.
- Maryanski, Alexandra – Turner, Jonathan [1992] *The social cage: human nature and the evolution of society*. Stanford: Stanford University Press.
- Mazumdar, Krishna [1999]. Measuring the well-beings of the developing countries: achievement and improvement indices. *Social Indicators Research* 47: 1–60.
- Mazumdar, Krishna [2003]. Do standards of living converge? *Social Indicators Research* 64: 29–50.
- Moller, Valerie [2005]. Researching quality of life in a developing country: lessons from South Africa. In: Gough, Ian – McGregor, Allister (eds.). *A wellbeing in developing countries: new approaches and research strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, David [1979]. *Measuring the conditions of the world’s poor: the physical quality of life index*. New York: Pergamon.
- Ostroot, Nathalie – Snyder, Wayne [1996]. The quality of life in historical perspective France: 1695–1990. *Social Indicators Research* 38: 109–128.
- Prescott-Allen, Robert [2001]. *The well-being of nations: a country by country index of quality of life and the environment*. Washington DC: Island Press.
- Sanderson, Stephen [1995]. *Social transformation*. Oxford: Rowman and Littlefield Publishers.

- Selin, Helaine – Davey, Gareth (eds.) [2012]. *Happiness across cultures: Views of happiness and quality of life in non-Western cultures*. New York: Springer.
- Stearns, Peter [2008]. History of emotions: Issues of change and impact. In. Lewis, Michael – Haviland-Jones, Jeannette – Feldman-Barrett, Lisa (eds.). *Handbook of emotions*. New York: Guilford Press.
- Tiliouine, Habib – Cummins, Robert – Davern, Melanie [2006]. Measuring wellbeing in developing countries: the case of Algeria. *Social Indicators Research* 75: 1–30.
- Vandorpe, Katelijjn [2013]. A happiness index for antiquity?: Hellenistic Egypt as a case study. *Egitto dai faraoni agli arabi*, 7–9 January 2013 Milan, conference proceedings, 91–103.
- Veenhoven, Ruut [1996]. Happy life-expectancy: a comprehensive measure of quality-of-life in nations. *Social Indicators Research* 39: 1–58.
- Veenhoven, Ruut [2000]. The four qualities of life: ordering concepts and measures of the good life. *Journal of Happiness Studies* 1: 1–39.
- Veenhoven, Ruut [2008]. Happiness, also known as “life satisfaction” and “subjective well-being”. In. Land, Kenneth, et al. (eds.). *Handbook of social indicators and quality of life research*. New York: Springer.
- Veenhoven, Ruut [2012]. Does happiness differ across cultures? In. Selin, Helaine – Davey, Gareth (eds.). *Happiness across cultures: Views of happiness and quality of life in non-Western cultures*. New York: Springer.
- Wierzbicka, Anna [2010]. The history of emotions and the future of emotion research. *Emotion Review* 2: 269–273.

Valérie Wyns is a PhD candidate at the department of Ancient History, KU Leuven, and will present her thesis titled Burdened by taxes but trustful of government? The balance between tax burden and well-being in Hellenistic Egypt (332–30 BC) in the autumn of 2019. Her most recent publications concern the royal ideology of the Ptolemaic dynasty, most importantly in the article The state ideology of the Ptolemies: origins and influences in Chronique d’Egypte XCII (2017). Her research interests include Hellenistic rulership, socio-economic history of the ancient world and the social status of entertainers in the Hellenistic period.

Teorie a praxe. Etablování sociologie v českém prostředí T. G. Masarykem

VRATISLAV KOZÁK*

Theory and Practice. The Establishment of Sociology in the Czech Environment by T. G. Masaryk

Abstract: With the upcoming centennial anniversary of the founding of Czechoslovakia, the thoughts of both nations are shifting towards the person of Tomáš Garrigue Masaryk, who played a crucial role in the whole process. In this case, it is necessary to look at his beginnings on the scientific ground. His first major political work, which was published in Brno in 1876 in a journal called *Moravská orlice*, was the work called *Theory and practice*. This work is crucial because Masaryk is defending the true meaning of sociology, as he presents sociology as one of the most fundamental sciences. In addition, the work contains some foundations for future political science. It is a pretty essential work in general that has not yet received the attention it deserves as it has been analyzed only marginally or not at all even by Masaryk's biographers (almost all of them left out the last part of this particular thesis). So it would be very meaningful to not only analyze it properly but also to put this work into the historical context and look at Masaryk's subsequent theses and books just so we can have a better idea if he continued with similar ideas to those from *Theory and practice*.

Keywords: Masaryk; sociology; Austria-Hungary; theory; practice

DOI: 10.14712/23363525.2018.48

Letošní rok 2018 je rokem, kdy si celý svět připomíná stoleté výročí konce první světové války. Národ český a slovenský si ale dané výročí připomíná ještě z jiného, pro tyto dva národy mnohem zásadnějšího důvodu. Tím důvodem je výročí založení Československa jakožto nezávislého státu. Tato událost je z velké části připisována Tomáši Garrigue Masarykovi, který se následně stal naším prvním prezidentem. Masaryk je a vždycky bude připomínán pro mnohé své úspěchy politické, vědecké či osobní. Jedna zásluha ovšem mnohdy zůstává ponechána stranou, a to je představení sociologie jako vědy české veřejnosti a její následné etablování v našem prostředí. Vzhledem k tomu, jak zásadní roli hraje v dnešní době sociologie v rámci našeho vědeckého a akademického prostředí, se rozhodně nejedná o zanedbatelný počin. Díky Masarykovi máme tedy vlastní sociologickou tradici. Byl to právě on, kdo českému prostředí představil osobnosti, jako byli Auguste Comte, Herbert Spencer nebo Karl Marx. Oficiálně byla sociologie ustanovena jako vědní obor v 80. letech 19. století. Masaryk byl první, kdo sociologii jako vědní obor začal vyučovat v rámci Karlovy univerzity, která tehdy nesla název c. k. Karlo-Ferdinandova univerzita. Právě jeho vlivem se následně začala tvořit v českém prostředí sociologická škola [Strítěcký

* Mgr. Vratislav Kozák, Pracoviště historické sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, U Kříže 8, 158 00 Praha 5. E-mail: vratislav.kozak@fhs.cuni.cz.

1995: 169]. V rámci této studie si kladu za cíl analyzovat a interpretovat nedostatečně probádané Masarykovo dílo *Theorie a praxis*, které považuji za naprostý základ sociologie v českém prostředí. Rád bych poukázal na Masarykovy základní myšlenky vztahující se k tomuto dílu, stejně jako na jejich přesahy v rámci dalších děl a následného vývoje sociologie jako vědní disciplíny.

Masaryk seznámil českou veřejnost s Augustem Comtem. Souhlasil s jeho představou sociologie a její podstaty, ale naopak se s ním rozcházel ohledně jeho stupnice věd, Masaryk totiž nesouhlasil s vyřazením psychologie. On sám sociologii definoval jakožto abstraktní vědu o organizaci a vývoji společnosti (zde vychází z Comtého statiky a dynamiky). Sám ale upřednostňoval spíše statiku před dynamikou. V rámci statiky vyzdvihoval vztah mezi jedincem a společností. Za zástupce pozitivismu jej rozhodně není možné označit, jelikož měl vůči tomuto směru mnoho výhrad. Kritizoval autoritářský pohled pozitivismu na náboženství. V případě náboženství také požadoval určitou evoluci, jelikož i víra se podle něj musí posunout k vědecké pravdě. Comtého pozitivismus stavěl proti evolucionismu Herberta Spencera. Podobně nesouhlasil ani s objektivismem É. Durkheima. Imanuel Arnošt Bláha o Masarykovi tvrdí, že vychází z Comtova pozitivismu, ale překonává ho. Podle něj byl částečně pozitivistou už v době, kdy ještě Comta ani nečetl. Na Comtově pozitivismu mu kromě chybějící psychologie v rámci stupnice věd vadilo také, že Comte nezohlednil vnitřní jevy jedinců, jako je etika, náboženský cit apod. [Bláha 1997: 34–38]. S tím souhlasí i Antonín Vaněk, který ještě dodává, že Masarykův sociologismus je zapotřebí brát v souvislosti s Comtem, ale nikoliv v závislosti na něm. Masaryk se od Comta totiž liší také pojetím sociologické dynamiky, která v jeho případě zastupuje spíše filozofii dějin [Vaněk 1992: 92–98]. S Comtem ale Masaryk souhlasil v přesvědčení, že vědecké řízení společnosti je potenciálně realistickým stavem. Dané zvěděčtění by na úrovni politické měla zajistit podle Masaryka právě sociologie [Petrušek 2013: 240]. Velmi detailně se Masarykovým vztahem k pozitivismu zabýval Jan Svoboda [Svoboda 2017]. Masaryk dal vědecký základ také české filozofii, kterou prezentoval jako zásadní a nezbytnou vědu pro život. Požadoval ale filozofii, která by člověka uspokojila nejen po teoretické stránce, ale i po stránce praktické. Pevně věřil, že by podobná filozofie následně přinesla harmonii a rovnováhu do intelektuálně a mravně vzpurné společnosti. Z těchto úvah pak vznikala samotná česká sociologie. Masaryk se k tomuto tématu vracel i v rámci svého díla *Česká otázka*, v němž se pro Čechy snažil najít místo v mezinárodním společenství. Takové místo si menší národ může podle něj získat jedině takovým způsobem, že bude celý národ jako celek soustředit všechny své duchovní a mravní síly za tímto společným cílem [Masaryk 1969: 228–249]. To ale nebude možné ve společnosti, kde budou mezi lidmi až příliš velké sociální rozdíly. Uvnitř státu je tedy zapotřebí větší politická, hospodářská, kulturní i sociální stejnorodost. Směřování společnosti k takovému reformám života je možné jedině skrze lepší ideovou orientaci v nových a přesných vědeckých pojmech. V tom by společnost měla pomoci obecná sociologie a díla, která se jí věnují. Pokud se společnost má organizovat, jednou z nezbytných podmínek je dobrá znalost společnosti jako takové a její povahy, souvislostí a zákonitostí. Masaryk tedy přichází s unikátním pohledem, že národnost je výsledkem spojení vnitřních, psychických faktorů a vnějších, sociálních faktorů. Proto se snažil prosadit sociologii a její studium také v rámci politiky [Bláha 1997: 16–22]. Masaryk tedy přišel s vlastním přístupem, který nazval kritickým

realismem. Tento přístup od Durkheimova objektivismu odlišil významem a cílem. Cílem Masarykova realismu je poznat věci do hloubky a odhalit jejich skutečné jádro. Jako jádro chápal ryzí pravdu či skutečnost, která ještě není ovlivněna vývojem, ani okolními vlivy. Nezabýval se reálnem pouze vnějším, ale také vnitřním, což byla například nábožnost, mravnost a sociální citění. Požadoval přímo vědeckou filozofii, která by se dala využít nejen teoreticky, ale také prakticky. V protnutí teoretického a praktického viděl základ větší rovnosti a harmonie ve společnosti [ibid.: 33–34]. Druhou složkou jeho přístupu je kritičnost. K té se dochází vědeckou analýzou zkušenosti. Aby bylo možné se bádáním dostat ke zmíněnému jádru, pak je zapotřebí neustálého pozorování a následné kritické analýzy výsledků. Jelikož však Masaryk tvrdil, že sociologie musí být také aktivní, nestačí pouze pasivní a kritické pozorování. Badatel se nemůže – a ani by neměl mít snahu – oprostít od hodnocení výsledků bádání. Masarykovo pojetí sociologie se velice lišilo od toho, co za sociologii považujeme dnes. Při zkoumání jakékoliv problematiky vždy začínal od kořene problému, od struktury společnosti a přes její vývoj se dostával k určitému cíli. Na podobném principu fungovalo i jeho pojetí realismu [Nešpor 2011: 25]. Pro Masaryka byla vždy nejzásadnější etika, a proto i zde tvrdí, že právě morální zhodnocení je v případě sociologovy práce vždycky na místě. Sociologie má tedy být angažovaná vědou, v níž vědec kriticky a morálně zhodnotí výsledky svého pozorování, a posoudí tak správnost či nesprávnost zkoumaných faktů. V rámci sporu zástupců objektivismu a nominalismu se nedá říci, že by Masaryk tedy přináležel čistě k jedné straně. Dění ve společnosti je závislé nejen na psychice jednotlivců, ale také na objektivní situaci ve společnosti. Jako základ společnosti přesto vidí spíše individua, nežli celky, čímž se značně rozchází se Spencerovou představou společnosti jakožto organismu. Je si vědom, že ve společnosti působí protikladné síly, a to centralizační a individualizační. Individuální svoboda a vědomí jsou podle něj nejzásadnější složkou společnosti.

Masaryk sám je autorem hned několika sociologických publikací. Ve svých statích podává promyšlenou a důkladnou analýzu společnosti a dobových problémů, u kterých se snaží prosadit nápravu skrze humanismus a přirozenou etiku. K jeho nejkvalitnějším sociologickým pracím patří mimo jiné dílo *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty* [Masaryk 1904]¹ nebo *Rukověť sociologie* [Masaryk 1901]. Pro dějiny sociologie bylo zásadní také Masarykovo dílo *Otázka sociální* [Masaryk 1898]. Ve svém díle o sebevraždě se tímto společenským problémem do hloubky zabýval celých šestnáct let před Durkheimem.² Zmíněné dílo *Rukověť sociologie* bylo prvním českým vědeckým pojednáním o sociologii. Masaryk ji zde vymezil jakožto vědu o společnosti a jejích dějinách. Zabýval se samotnými existenčními podmínkami lidské rasy a podstatou sociální organizace skrze její vývoj. Sociologie je pro něj tedy vědou o společenských jevech a jejím předmětem zájmu může být jediné samotná lidská společnost. Ve většině svých děl se Masaryk staví proti přílišnému zabývání se historií. Právě sociologii využívá k tomu, aby

¹ Jedná se o jedno z Masarykových původních sociologicky zaměřených děl. Mnozí jako např. Zdeněk Nešpor (In. Nešpor, Zdeněk [2011]. *Republika sociologů: zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha: Scriptorium, s. 22) považují právě toto dílo za nejvíce sociologicky orientované ze všech autorových děl.

² Durkheim se intenzivně zabýval problematikou sebevraždy ve společnosti a vydal zásadní dílo *Sebevražda: sociologická studia*. Paříž 1897.

poukázal na podstatu přítomnosti oproti věcem minulým. Tvrdí, že každý by měl znát svou minulost, ale měl by se převážně zabývat současnou společností a jejími problémy [Pecka 1999: 37]. Zároveň vidí sociologii jako vědecké zajištění toho, že se více lidí začne zabývat současností a českou společností. Nebyl tedy přímo nepřitelem historie, ale snažil se prokázat jednotu smyslu českých dějin. Tvrdil, že dějiny jde nejlépe poznat přes přítomnost, jinými slovy, že je zapotřebí vykládat méně známé skrze známější. Opět se zde vrací k nutnosti hodnocení nejen u sociologie, ale i u historie, když přímo vyzývá historiky, aby vybadané skutečnosti vždy konfrontovali s vlastním mravním základem. Právě tímto způsobem si každý badatel může oživit minulost [Pauza 1999: 83]. Dává tedy jednotlivé ideje a mravní základ každého jedince do přímého kontaktu s dějinami lidstva, z čehož vyplývá, že se jedná v principu o základní kámen sociálního jednání a kultury samotné. Na základě toho se mohl také zabývat existencí a vznikáním určitých národních stereotypů, když pozoroval národní charakter společnosti a typické rysy jejich jednotlivců, a to opět z mravního hlediska. Šlo mu tedy o společné rysy mravního jednání a uvažování zástupců určitého národa. Podle toho mohl pozorovat společné prosazování a uskutečňování určitých idejí a představ mezi zástupci jednoho národa. Na rozdíl od marxistické sociologie, sledující skupinové přijímání idejí, se tedy vydal opačným směrem a soustředil se na jejich skupinové prosazování [Havelka 1999: 95–96].

Masarykovo dílo, které bylo pro etablování sociologie velmi důležité, které však zůstává dodnes přehlíženo mnohými včetně většiny jeho životopisců, nese název *Theorie a praxis* a bylo zveřejněno, rozdělené na několik částí, roku 1876 v brněnském periodiku *Moravská orlice*.³ Jedná se o Masarykovu první politicky zaměřenou práci. Silně zde kritizoval pasivitu českých poslanců tehdejší doby. V rámci jednotlivých částí se vždy podepisoval jako „Dr. J.“ Masaryk viděl říšskou radu jako otevřené fórum, kde může každý český poslanec ukázat svoje schopnosti a kde mohou být prezentovány všemožné životní přístupy a morální hodnoty, které mohou být příkladem celé společnosti. Dával tedy všem zde zmíněným projevům přímo světový rozměr. Celé dílo se skládá z deseti částí. Z malého počtu Masarykových životopisců, kteří se tímto dílem blíže zabývali, nereflektovala většina existenci poslední desáté části, takže Masarykovo dílo označili za nedokončené. Není úplně jasné, jak k této chybě došlo. Jako první se tímto Masarykovým spisem zabýval Jan Herben,⁴ který udělal hned několik chyb při jeho analýze. Chybně uvedl datum publikování první části tohoto spisu, které o jeden den posunul. Vyjma toho označil Masarykovo dílo za nedokončené, jelikož proto studoval pouze devět částí a část desátou z neznámého důvodu opomněl. Zdeněk Nejedlý, který se Masarykovým životem zabýval skutečně do velkých podrobností, upozorňuje v prvním případě na Herbenovu chybu, ale již nezmiňuje, že by se Herben pletl také v tom, že se jedná o nedokončené dílo. To si mohu vysvětlit jediné tak, že buď kompletní analýzu daného díla převzal přímo od Herbena a sám spis nestudoval, nebo spis studoval, ale jen na základě Herbenových citací, díky čemuž se sám podíval také pouze na

³ *Moravská orlice* byla český psaným moravským periodikem, patřícím staročeské straně. Periodikum vycházelo každý den kromě neděle.

⁴ Jan Herben (1857–1936) byl politikem, spisovatelem a novinářem českého původu. Masaryk mu svěřil pozici šéfredaktora v rámci týdeníku realistů *Čas*. Herben byl nejen zakladatelem tohoto periodika, ale i jeho vlastníkem. Jelikož se považoval za Masarykova přítele a působil vedle něj celé Masarykovo první politické období, tak v pozdějších letech sepsal dokonce Masarykův podrobný životopis.

devět částí a desátou neobjevil. Další životopisci se dopustili identické chyby a trvalo dlouho, než se na chybu přišlo. Jako první desátý článek analyzoval Alexander Fried v rámci své doktorské práce, sepsané na Filozofické fakultě Vídeňské univerzity [Fried 1954]. Od té doby je spis *Theorie a praxis* již pravidelně prezentován ve své úplné desetidílné podobě. O tom, že Masaryk dané dílo považoval za důležité, svědčí nejen to, že se k jeho myšlenkám často vracel v pozdějších letech, ale také fakt, že na něm vystavěl základy svého habilitačního spisu. Někteří badatelé jsou dokonce toho názoru, že právě dílo *Theorie a praxis* bylo přímým předchůdcem jeho habilitační práce pod názvem *Prinzipien der Soziologie*, která byla nakonec zamítnuta.⁵ Miloš Dokulil napsal, že Masarykův habilitační spis byl zamítnut, jelikož v tehdejší Rakousku-Uhersku roku 1881 nebyla ještě akademicky kanonizována sociologie. Jeho práci tedy nebylo snadné zařadit [Dokulil 2012: 24]. První část *Theorie a praxis* byla v *Moravské orlici* otištěna 23. dubna 1876. Poslední část díla, která tedy vlivem původních Masarykových životopisců zůstávala dlouho bez povšimnutí, byla otištěna 20. června 1876. V rámci kompletního díla, rozděleného na deset částí [Masaryk 1876 I–X], Masaryk reaguje na hlavní problematiku doby, kterou spatřuje jednak v pasivní politice a s tím souvisejícím vzděláním budoucích politiků, ale také v nedostatku etiky a mravnosti ve společnosti. Pokouší se danou problematiku dostatečně definovat a pokládá zde základy svého kritického realismu, když se snaží zmíněné problémy dostatečně rozebrat až k jejich jádru. Následně přichází se svým řešením těchto problémů, které pro něj v obou případech představuje sociologie.

Masaryk nesouhlasí s pasivitou českých poslanců ve Vídni. Pasivní politika⁶ je něčím, co si český národ nemůže dovolit. Český lid potřebuje naopak číst v tisku o činech svých zástupců, aby mohl mít pocit, že je ve Vídni dostatečně zastoupen a reprezentován. Právě to národu může dodat sebedůvěru a pocit, že má v rámci mnohonárodnostního Rakouska svoje místo. Masaryk si uvědomuje, že tohle se netýká pouze českých poslanců ve Vídni, ale Čechů celkově. Český národ o nich potřebuje vědět. Národ pak může poslancům i vyjádřit svou podporu a lépe na ně reagovat, takže se díky tomu bude jen zlepšovat vztah mezi českými politiky a českým lidem. Masaryk má pocit, že poslanci potřebují připomenout, jak na ně český národ spoléhá [Masaryk 1876 I: 1]. Za stejně podstatnou věc považuje také situaci, kdy spolu budou jednotliví poslanci veřejně debatovat o problémech sužujících dobu a hlavně o možných řešeních a východiscích z těchto problémů. Tohle ve společnosti podle Masaryka velmi chybí a je třeba to změnit.⁷ Větší otevřenost a přístupnost politiků národu, který mají reprezentovat, následně povedou k tomu, že tito jeho zástupci mohou

⁵ Podobně existují názory, že Masaryk svou habilitační práci v pozdější době hodně přepracoval a vydal ji pod názvem *Rukověť sociologie: Podstata a methoda* na přelomu let 1900 a 1901 v rámci 8. čísla časopisu *Nová doba*. Původní Masarykova práce již ovšem není k dispozici, takže potvrzení ani vyvrácení této teorie již není možné.

⁶ V rámci 70. let držela v rámci české politické scény stále vedoucí pozici Národní strana, která pod vedením Františka Ladislava Riegera dosud dodržovala principy politiky tzv. pasivní rezistence. Jednalo se o reakci na centralistické politické směry v Předlitavsku. V praxi se pasivní rezistence projevovala bojkotem zasedání říšské rady či zemského sněmu ze strany českých poslanců.

⁷ Fakt, že jednotlivá jednání říšské rady nebo zemského sněmu bývala v podobě stenografických protokolů zaznamenávána a následně se v různě podrobné formě objevovala v denním tisku, zde nespĺňuje Masarykovy představy. Chybí mu větší interakce politiků s národem. Chtěl by nějaký veřejnosti přístupný debatní kruh, kde by se řešily skutečné a zásadní problémy společnosti. To by ale počítalo s tím, že by si politici byli těchto problémů vědomi a uměli by na ně reagovat.

mít větší zájem na tom, aby odváděli lepší práci. Dosud platilo, že jakmile se jeden poslanec soustředí na pasivní politiku, tak se ostatní inspirují, ale podle Masaryka to může fungovat i opačně, a tedy, pokud se alespoň část z nich rozhodne s pasivní politikou skoncovat, tak tím inspirují další poslance, kteří je v tom budou následovat. Tak si představoval Masaryk možnou změnu, které by se dalo docílit ještě s pomocí aktivních současných poslanců jeho doby. Zároveň ale uvedl, že by to měla být poslední generace poslanců, u které to bude řešeno tímto způsobem. Další generace už musí projít naprosto jinou výchovou a výukou, která jí usnadní a umožní její budoucí povolání, jež je pro celý národ zásadní. Tohoto názoru se Masaryk držel i v pozdější době, již sám jakožto aktivní poslanec říšské rady, kde se snažil několikrát prosadit inovace v rámci školení nových poslanců.⁸ Pasivita ale podle Masaryka není jediným problémem českých politiků. Ještě důležitější je, že příliš málo znají lid, který mají zastupovat. Díky tomu se neorientují dostatečně dobře v rámci české otázky a její celkové problematiky. Proto i když přejdou k politice aktivní, tak výsledek stále nebude dostačující. Politici se totiž až příliš soustředí na zahraniční situaci a neustálé srovnávání s tím, jak se všechny problémy řeší v jiných zemích. Místo toho by se podle Masaryka měli více věnovat interní politice a snaze poznávat lépe národ, který mají reprezentovat [*Masaryk 1876 II: 1*]. To tedy vidí jako hlavní věc, která se do budoucna ve vzdělávání politiků musí změnit. Česká otázka ale není jedinou problematikou, která politikům pro nezalost uniká. Úplně stejné to je s otázkou sociální. To je další palčivý problém, který se sice pohybuje na jiné společenské úrovni než česká otázka, ale to z něj nedělá o nic méně zásadní záležitost. Opět tady autor naráží na fakt, že politici mají možnost se sociálními problémy doby něco dělat, ale neorientují se v nich natolik, aby jejich případné snažení mělo naději na úspěch.

Masaryk tedy vcelku přímočaře nastínil problém a následně bylo důležité poskytnout jeho možné řešení. To spatřoval v inovaci vzdělávání budoucích politiků. Pro tuto inovaci měl velmi konkrétní a obsáhlou představu. Poslanci musí mít šanci lépe poznat společnost a národ, který v politice zastupují, a právě skrze to lépe pochopí už konkrétní problémy s tím související, jako jsou česká nebo sociální otázka. Jednotlivé problémy by měli v rámci svého vzdělávání umět vědecky podchytit, aby se v nich mohli lépe orientovat a objektivněji o nich rozhodovat. Teoretická nezalost podle něj v praxi nadále vede k netoleranci [*ibid.*]. Tím prvně otevírá téma souvislosti teorie a praxe, které je pro toto dílo, jak vyplývá již z jeho názvu, klíčové, ale také hovoří o netoleranci ve společnosti, která je pro něj pojmem souvisejícím s mravností a etikou národa. O tom více později. Celkově se tedy dá říci, že jako ideální scénář vidí vědecky vzdělané politiky. Věd, které by měli alespoň částečně ovládat, je několik. V rámci Rakouska dokonce uvádí filologii jako důležitou vědu, která by politikům pomohla porozumět jazykově a národnostně různorodé společnosti tehdejšího Rakouska. Další vědy, které by politici měli do určité míry ovládat, jsou pak historie a hlavně sociologie. Vědecky vzdělaný politik je tedy obecná odpověď, ale sociologicky vzdělaný politik je odpověď, ke které Masaryk postupně čtenáře svého díla směřuje.

⁸ Příkladem může být jeho řeč na půdě říšské rady pronesená 9. června 1891 na 19. sezení XI. zasedání říšské rady Předlitavska. Zde Masaryk přímo označil sociologii za zásadní vědu pro další rozvoj země a opakoval svojí myšlenku z *Theorie a praxe*, že by se sociologie měla stát základním bodem reformy právnických a politických studií.

Masaryk se několikrát odvolává na Platóna,⁹ když píše, že to byl už on, kdo tvrdil, že politika má být vedena nezvratnými zákony vědy [Masaryk 1876 III: 1]. Sám má pocit, že od dob Platónových lidstvo v těchto ohledech učinilo menší pokrok, než by bylo žádoucí. Místy se může zdát až trochu cynický, jelikož z jeho díla lze snadno získat dojem, že mezi českými politiky nebylo jediné schopné osoby.

Velikou naději vidí v implementování sociologie do teorie a praxe politické práce.¹⁰ Pod sociologií tedy vidí vědu o společnostech, vědu zabývající se lidským společenstvím a jeho zákonitostmi. Pokud se sociologické znalosti promítnou do teoretické i praktické stránky politické práce, pak se společenské zákony také promítnou do správy společnosti. S tím ale souvisí i Masarykovo přesvědčení, že tam by se vývoj neměl zastavit. Sociologie nebude vědou jen pro politiky, ale pro celou společnost [Masaryk 1876 VII: 1]. Jeho představa je tedy taková, že by sociologie jako věda pomohla celé společnosti a celému národu pochopit problémy, které jej sužují. Pro politiky je sociologie ideální v tom, že jim pomůže porozumět společnosti jako celku. Politici sami o sobě by ze svého postavení neměli šanci problematiku lidu dostatečně pochopit, jelikož se tomu nevěnují, neznají jádro problému a nevidí jednotlivé problémy v praxi. Tohle všechno ale implementování sociologie do jejich vzdělání může změnit. Politiku tedy Masaryk klade do souvislosti se sociologií a hledá jednotlivé oblasti, kde se vliv sociologie může příznivě projevit na politice. Každá věda by měla mít jasné vymezený cíl a předmět zájmu. Masaryk se zamýšlí, jak tomu bude u politiky a u sociologie. Dochází k závěru, že zájmem politiky by měla být společnost a její studium. Cílem by pak bylo pochopení dané společnosti a snaha o blahobyt této společnosti. Politika by tedy měla sloužit lidu. U sociologie to vidí podobně, tedy, že předmětem zájmu by opět měla být společnost a cílem její blahobyt, ale nachází zde jeden zásadní rozdíl. Sociologie by totiž skrze etiku a mravnost měla rozvíjet snahu, aby blaho jednoho člena dané společnosti neznamenal újmou jiného. Měla by tedy vést k nějakému všeobecně prospěšnému soužití, čehož může docílit jedině tak, že se ve společnosti velmi dobře orientuje. Proto Masaryk postupně dochází k přesvědčení, že sociologové by měli jako hlavní předmět svého bádání zvolit rovnováhu ve společnosti [Masaryk 1876 III: 1]. Ta by měla být podrobně studována a mělo by se pracovat na jejím zlepšení. I v tomto případě nejde u Masaryka o nic ojedinělého. Za svůj život se často stavěl na stranu „slabšího“ a prosazoval zmenšování rozdílů ve společnosti ve prospěch větší rovnosti a spravedlnosti. Tady se opět vrací jeho pojetí etiky a mravnosti. Sociologové tedy budou bádát nad větší rovnováhou ve společnosti a politici tuto rovnováhu pak budou aktivně prosazovat. Zde se opět vrací pojetí teorie a praxe a vzájemného vztahu těchto aspektů. Masaryk opět nezůstává jen u politiků a tvrdí, že tato snaha o větší rovnováhu by se měla rozšířit do všech vrstev

⁹ Masaryk si Platóna a jeho myšlenky oblíbil již v mládí. Platónovo pojetí podstaty lidské duše se stalo předmětem Masarykovy disertace, při jejíž obhajobě mu bylo vyčítáno, že Platóna až příliš hájí. I ve stáří Masaryk vzpomínal, že se k politice dostal právě přes Platóna a jeho filozofii. Sám sebe považoval za platonika. Základní principy Masarykova realismu pochází také od tohoto antického filozofa. Podobně jako v případě Augusta Comta, tak i u Platóna se Masaryk s jeho názory rozchází ve chvíli, kdy směřují ke kolektivismu.

¹⁰ Sociologie je v době, kdy Masaryk svoje dílo píše vědou velmi novou, ale Masaryk nezapomíná připomenout v rámci díla, že její hlavní myšlenky jsou mnohdy velmi staré. Doslova uvádí: „Sociologie n. př. jelikož věda nejtěžší a nejzavilejší zdokonaluje se, ačkoliv začátkové její snad tak staré jsou jako člověčenstvo, teprve v novější době osvojující si všeškeré výhody, které jí jiné vědy v postupu času napřed takřka uchystaly“ [Masaryk 1876 X: 1].

společnosti a neměla by se držet v rámci hranic určitého státu. Rovnost se pak ale musí promítnout také do spravedlnosti a mravnosti [*ibid.*: 2]. Dokud se to nestane, tak vždycky dojde na to, že stát méně mravný a méně spravedlivý bude moci uškodit tomu mravnějšímu a spravedlivějšímu. Dokud platí podobná nerovnost, tak budou mít lidé vždy pocit, že poctivý a spravedlivý člověk je na tom hůře než ti ostatní. Proto i sama mravnost se musí stát celospolečenskou záležitostí, aby to byla norma pro všechny a nebylo takových, kteří se budou cítit jako vyvrženci společnosti. Masaryk to přirovnává k principu odzbrojení, kdy nikdo nesloží zbraně ze strachu, že ten druhý to také neudělá a nedá se mu věřit. Dokud to tak bude, tak budou všichni se zbraní v ruce, jelikož jeden druhému nikdy nebudou moci věřit. Proto i u mravnosti se nelze spokojit s jejím větším rozšířením, ale musí se z toho stát základní složka společenského vývoje. Aby se nezdálo, že se Masaryk vzdaluje od tématu, tak stále hovoří o politicích. Politika a mravnost by podle něj měly jít ruku v ruce ale politici a šlechta zneužívali nespravedlnosti ve svůj prospěch po celou dobu dějin. Ve výsledku tedy říká, že všeobecné spravedlnosti a mravnosti musí být dosaženo mírovou cestou skrze vnitřní etiku v každém jedinci. Masaryk věří, že politici mají moc v tomto mnohé změnit a základním kamenem této změny bude právě sociologické vzdělání. Vliv sociologie se tak rozšíří na celou společnost. Na první pohled může jít o velmi utopickou představu člověka, který se, i přes neustálé prosazování metod svého kritického realismu, pozapomněl kriticky a realisticky zamyslet nad vlastními myšlenkami, ale není tomu úplně tak. Masaryk totiž opravdu věřil v pokrok, věřil, že lidstvo prochází určitým vývojem, o kterém moc dobře věděl, že ne vždy musí být pozitivní, ale jakožto silně věřící člověk měl pevné přesvědčení, že lidstvo nakonec prožde a skutečně dojde k celospolečenskému obratu k lepšímu. Byl přesvědčen, že v případě sociologie našel pro tuto změnu vhodný katalyzátor.

Sociologie po tom všem pro něj tedy byla vědou politickou. Má totiž moc ovlivnit politickou situaci v jednotlivých národech a státech. Státy by měly postupným vývojem dojít k tomu, že federalismus a kosmopolitismus jsou pro ně nejpříznivější stavy, o které je třeba usilovat. Mělo by vznikat více mezinárodních zákonů, kterých by se drželo více zemí. Dospěly by k tomu opět rozšířením sociologického vzdělání mezi politiky a zbytek společnosti. Skrze sociologii by se totiž postupně dalo dopátrat zákonů lidské společnosti. Pozorováním společnosti by tyto částečně neměnné zákonitosti vyvstaly na povrch. Dále skrze poznání těchto zákonů půjde odvodit účel společnosti, díky němuž pak lze teoretické znalosti přenést do praxe. Sociologie pomůže všem také ve zbavování se předsudků, jelikož jim umožní poznat jiné národy a společenské skupiny. Pochopením jejich chování se pak člověk opravdu může do určité míry zbavit předpojatosti.¹¹ Jak již ale bylo řečeno, Masaryk kromě sociologie jmenoval i jiné vědy, které by se podle něj měly stát stálou součástí vzdělání budoucích politiků. Na předním místě jmenoval národní hospodářství (ekonomické vzdělání), právo a historii [*Masaryk 1876 IV: 1*]. Právo a ekonomii z celkem očividných důvodů,

¹¹ K tématu předpojatosti při posuzování jiných národů a společností se Masaryk vrací ve svém díle *Česká otázka*, v němž přímo postuluje vlastní metodická pravidla při posuzování jiných společností. Pozoruje na sobě, že se nenechá ovlivnit dodatečnými informacemi z dějin určitých národů při jejich posouzení. Pokud má jedinec na určitý národ svůj názor, pak by jej neměl zbytečně měnit. Podobně Masaryk tvrdí, že není nic špatného na tom mít velmi vřelý vztah k národu vlastnímu, ale nemusí to automaticky znamenat povyšování vlastního národa nad ostatní. Rovněž neuznává koncept vyvolených národů. Jinými slovy do této problematiky opět promítá vlastní pojetí morálky a snaží se proklamovat větší rovnost ve společnosti i na mezinárodní rovině.

tedy proto, že se podobná témata velmi často objevují na pořadu jednání říšské rady, zemských sněmů apod. Politici by měli být schopni se v těchto oblastech orientovat a objektivně v nich rozhodovat, a proto by měli k tomu mít náležitě znalosti [Masaryk 1876 I: 1].

O historii Masaryk své myšlenky rozvedl poněkud více, a to hned z několika důvodů. Jednak se u něj často objevovala kritika historiků a jejich práce, což si neodpustil ani v tomto díle. Dále historii považoval za základní přípravu pro studium sociologie. Nevěřil, že jedna z nich může náležitě fungovat bez té druhé. Kritizoval historiky pro jejich snahu nacházet určité velmi subjektivní a specifické zajímavosti dějin za účelem pobavení nebo zaujetí svých posluchačů. V očích Masaryka by historik měl prezentovat určitou dobu nebo událost natolik obecně a přehledně, aby posluchači umožňoval pochopení dané doby či události a vcítění se do problémů tehdejšího člověka. Bez toho podle něj není možné žádnou dějinnou událost dostatečně pochopit [Masaryk 1876 V: 1]. Historici s tím ale mají problém, jelikož postrádají dostatečnou znalost soudobé společnosti. Jinými slovy jim chybí sociologické vzdělání. Právě spojením sociologie a historie by badatel mohl dostatečně porozumět nejen minulé době, ale i té současné, což mu velmi pomůže při jeho práci [Masaryk 1876 VIII: 1]. Dějiny mají společnost vzdělávat. Kdo chce společnost vzdělávat, tak by jí měl nejprve porozumět [Masaryk 1876 II: 1]. Proto by historici, stejně jako politici, měli mít alespoň elementární znalost jiných věd, aby sami byli schopni dějiny lidstva lépe popsat a vysvětlit. Historikům by prospělo větší zohledňování vlivu přírody na člověka. Díky tomu by podle Masaryka mohli lépe pochopit všemožné dosud nevysvětlené události dějin. Historici jsou dle jeho slov jako advokáti, jelikož hájí svůj názor na určitou dějinnou událost, který získali studii specifických textů a pramenů [Masaryk 1876 VI: 1]. V principu zde vyslovil požadavek historie na logických a pozitivistických základech. Sociologie a historie by měly jít ruku v ruce a badatelé by se měli věnovat oběma vědám. I přes počáteční kritiku Masaryk vůbec nezpochybnuje důležitost historie. Naopak tvrdí, že historie je nezanedbatelnou součástí studia společnosti, jinými slovy je vědou, která je nejbližší sociologii. Pro pochopení společnosti je důležité chápat i její dějiny. To pak badatele přivádí k problematice vývoje a pokroku.

Podle Masaryka se vývoj řídí určitými nezvratnými zákony, ale i jistými pravidly, která už nejsou neměnná. Sociolog je schopen jednotlivé zákonitosti ve společnosti rozpoznat a pracovat s nimi. Samotná sociologie je pro Masaryka novou a stále se rozvíjející vědou, která ještě nemá svoje pevně stanovené zákony a pravidla. Jakmile je ale mít bude, tak bude možné s její pomocí předvídat budoucnost lidstva. To platí dvojnásobně v případě, že se k sociologii připojí již zmíněná historie, a sociolog tak bude schopen vidět ve společnosti se opakující trendy. Proto je pro Masaryka tak důležité téma pokroku. Pod pojmem pokrok si představuje jakoukoliv změnu vycházející z nějaké pravidelnosti či zákonitosti.¹² V žádném případě nemusí jít o změnu k lepšímu. Může docházet i k negativnímu vývoji. Nic není absolutní, a proto se nedá očekávat nějaká bezchybnost [Masaryk 1876 VII: 1]. Je pouze logické, že i při vývoji bude docházet k přehmatům, ale o to více je zapotřebí ke všemu přistupovat kriticky a nepřijímat nic automaticky. Kritika je naprosto zásadní, jak Masaryk

¹² Vzhledem k tomu, že pokrok či vývoj je jedním ze základních bodů této studie, se zde nabízí zmínit určité ovlivnění Masaryka Herbertem Spencerem. Masaryk si byl dobře vědom Spencerových názorů a orientoval se v nich stejně dobře jako v názorech Comtových. Přesto pro něj byl Spencer více nepřijatelný než Comte, a to hlavně jeho naprosto zásadním odklonem od metafyziky.

dostatečně definuje v principech svého kritického realismu. Přesto opět nemůže jít o kritiku absolutní, což Masaryk prezentuje na kritice katolictví, při níž podle něj jednotliví kritici automaticky odmítají a považují za špatné vše, co je s katolictvím spojeno [*ibid.*]. Absolutní kritika je tedy stejně nesmyslná jako její naprostá absence. Přesto je kritika při posuzování vývoje společnosti nezbytná. Opět je to sociolog, kdo může pozorovat tento vývoj lidstva a dostatečně ho zhodnotit. Podle Masaryka by totiž sociologie rozhodně měla být vědou hodnotící a nikoliv jen pozorující. Sociologie je pro tento úkol velmi vhodná, jelikož jejím cílem má být blahobyt celé společnosti a nikoliv pouze jednotlivců. [*Masaryk 1876 IV: 1*] Zde Masaryk přistupuje ke kritice liberálů, u kterých vidí problém v tom, že požadují naprostou svobodu, ale sami nerespektují názory a svobodu jiných [*Masaryk 1876 VII: 1*]. Jinými slovy chtějí svobodu jen sobecky pro sebe, ale vůči ostatním jsou netolerantní. Masaryk věří, že sociologie rozpozná ve společnosti podobné vyhraněné názory a jejich zástupce. Následně se sociologům může podařit rozklíčovat uvažování těchto osob a najít cestu k nějakému společnému soužití.¹³ Sociologie může i těmto lidem ukázat svět v širších souvislostech a pomůže jim společnost vnímat méně zaujatě.

Masaryk tedy vidí jasný přínos sociologie i při hodnocení pokroku a vývoje společnosti. Příklání se zde ke Comtovi v přesvědčení, že na pokroku je třeba poctivě pracovat, jelikož jinak ho dosáhnout nelze. Důležité je uvědomit si, na čem pokrok společnosti vlastně závisí. Jednoznačnou odpovědí je rozum a jeho postupný vývoj. S rozvojem vědy se dá říci, že dochází k určitému pokroku pro celou společnost. Vývoj jednotlivých věd není jediným indexem vývoje, důležité je také rozšíření daných věd a vědních disciplín ve společnosti. Masaryk předpokládá, že pokud se v rámci následujících několika let podaří sociologii rozšířit nejen mezi zmíněné politiky a historiky, ale do celé společnosti, pak bude možné skutečně mluvit o pokroku společnosti [*Masaryk 1876 III: 1*]. Masaryk by se ale nezastavil pouze u rozumu, jelikož u něj vždy hraje nějakou roli také výše zmíněná mravnost a etika. V rámci pokroku a jeho studia označuje implementaci mravnosti jako „rozvoj vůle s citem“. Rozum a vůle se tak stávají hlavními složkami lidské přirozenosti ovlivňujícími pokrok. Za typický filozofický označuje Masaryk názor, že by k vývoji společnosti stačil pouze rozum. Rozum je tedy samozřejmě nepostradatelný v rámci lidského vývoje, ale samotný charakter je také zásadní. Právě ten by měl hrát určující roli pro všechny badatele při posuzování společnosti. Masaryk by zde zašel ještě dál, jelikož v tomto díle tvrdí, že to nejsou ideje, ale city, které řídí vývoj společnosti [*Masaryk 1876 IX: 1*]. Tím vyjadřuje, že ideje mají rozhodně sílu, ale ta sahá pouze tam, kde se setká s odpovídající citovou reakcí. Jakmile tomu tak není, tak jsou to podle Masaryka city, jež se dostávají do popředí. Ideje jsou sice prvotními vůdci citů, ale city mají moc měnit společnost. Díky tomu má na pokrok vliv i mravní stránka lidské přirozenosti. Mezi rozvojem vědy a mravnosti ovšem nepanuje rovnováha. Jak se postupně prohlubují vědy, tak by i mravnost měla v rámci společnosti zevšeobecnit. Mravnost lze prohloubit snahou a cvikem a sociolog bude vědět, kde je potřeba určité věci zlepšit. Jinými slovy sociologové mohou vést lid správným směrem ke všeobecnému vývoji společnosti. Zároveň na každou společnost určitým způsobem působí její současníci a její historie spolu s historií jiných společností. Rozdíl je v tom, že

¹³ Masaryk se v rámci díla volně drží Comtovy myšlenky, že sociologie umožní pochopit probíhající vývoj ve společnosti a díky tomu může pomoci najít řešení společenských problémů doby.

zatímco současníci na společnost působí bezprostředně, tak její historie působí zprostředkovaně. Podle Masaryka je to opět sociolog, kdo pozná, který z aspektů převládá. V rámci vývoje společnosti musí každý národ sehrát určitou úlohu. Jakou, to by podle Masaryka měl být schopen odhadnout historik, ale pouze s použitím sociologie [Masaryk 1876 VIII: 1]. Historici a sociologové by tedy ruku v ruce měli usilovat o poznání minulosti i současnosti dané společnosti, a to za společným cílem, tedy v rámci pokroku dosáhnout lepší budoucnosti pro danou společnost. Zároveň ale Masaryk pamatuje na Comta a jeho slova o přílišném působení minulosti na společnost. S tímto tvrzením sám souhlasí, ale opět mu jen slouží pro připomenutí sociologie jako vědy, která zmíněné působení historie dokáže regulovat a usměrnit natolik, aby nepůsobilo nepříznivě na rozvoj společnosti [Masaryk 1876 X: 1]. Podobně by se zde dalo říci, že Masaryk hájí svůj kritický realismus, jelikož zde jako řešení nepříznivého vlivu historie vlastně nabízí řešení v podobě dostatečného rozehrání každé problematiky do sebemenších detailů a souvislostí za pomoci sociologie. Tento postup přímo odpovídá principům jeho kritického realismu. Podobně původní rozdělení vývoje lidstva na vývoj podléhající vlivu rozumu, ale též vůle a citu, odpovídá Masarykovu tvrzení o souvislosti teorie a praxe a potřebě pečovat a rozvíjet obojí [Masaryk 1876 IX: 1]. Rozum zde vystupuje v roli teoretické znalosti, zatímco vůle s citem má očividně praktické vlivy, jelikož se přímo projevuje na jednání jedince. Podobná proměna společnosti těžko může proběhnout u všech jejích členů najednou. Masaryk sám si toho je vědom, a proto uvádí, že snaha jedince o zlepšení společnosti pro všechny neposouvá pozitivním směrem pouze daného jedince, ale přeneseně celou společnost. Čím více Masaryk využívá mravnost a etiku ve svém diskurzu, tím celé dílo působí méně vědecky. Může pak být snadné Masarykovu argumentaci odmítnout, a to obzvláště v případě, že by daný čtenář nebyl blíže seznámen s Masarykem a jeho osobní filozofií. Masaryk ale dobře ví, co dělá a snaží se dodržovat svoje přesvědčení ohledně absolutní kritiky. Odmítat tedy jeho myšlenky jen pro patrný vliv náboženství či křesťanské etiky je v tomto případě velmi krátkozraké. Celkově jde celé dílo shrnout tak, že v rámci vývoje společnosti je důležité najít rovnováhu mezi rozumem a jednotlivými činy. To můžeme chápat jako snahu o nalezení rovnováhy mezi teorií a praxí. Tuto rovnováhu do budoucna Masaryk spatřuje v první řadě v sociologicky vzdělaných politicích. Ti budou společnost znát dostatečně na to, aby ji přivedli na novou úroveň, a od nich se všeobecný pokrok bude rozvíjet dál.

Celá práce *Theorie a praxis* hraje zásadní úlohu v etablování sociologie v českém prostředí. Sice ani ve své době nezískala celostátní obdiv, ale přesto šlo o jeden z naprosto prvních pokusů, jak vysvětlit nejen nezbytnost sociologie jakožto vědy, ale také všechny přínosy této vědní disciplíny. Masaryk v rámci této práce položil základy české sociologie i svého kritického realismu a v dalších svých sociologických pracích již na těchto základech dále stavěl. Nejde zde jen o jeho dílo, ale také o samotný koncept vztahu teorie a praxe, ke kterému se Masaryk neustále vracel v rámci svých projevů i děl. Zmínil se o daném tématu i ve stáří během svých rozhovorů s Karlem Čapkem, kterému řekl, že by mezi teorií a praxí nemělo nikdy být rozporu. Pokud by bylo, tak se někde ve společnosti stala chyba, a mnohdy na obou stranách [Čapek 1969: 167]. Bylo by pošetilé tvrdit, že právě tato Masarykova stať byla zásadním dílem pro rozvoj a etablování sociologie v českém prostředí, její tkví v něčem úplně jiném. Není totiž ani tak důležitá pro sociologii jako takovou, ale spíše pro Masaryka samotného. Masaryk se postupem času názorově velmi vyvíjel, ale přesto se dá

řící, že teze a myšlenky obsažené v tomto díle nikdy přímo neopustil. I ve svých dalších dílech se neustále vracel k souvislosti teorie a praxe a k nutnosti praktické filozofie, sociologie či politologie pro rozvoj společnosti. V dlouhodobém kontextu to pak znamená, že Masaryk, který založil českou sociologickou školu a byl tak prvním v nové generaci českých sociologů, vycházel částečně z myšlenek uvedených v tomto díle. Díky tomu tedy samotná *Theorie a praxis* vlastně nepřímo skutečně ovlivnila českou sociologickou scénu.

Před první světovou válkou existovala sociologie vždy ve společném svazku s filozofií, což ale ani v Evropě nebylo ničím zvláštním. Masaryk na pražské univerzitě působil na katedře, která se postupně soustředila čím dál tím více na sociologii. Přesto mohl o sociologii mluvit pouze v rámci katedry, kde ústředním bodem zájmu byla filozofie. Na otevření vlastního samostatného sociologického semináře potřeboval svolení nejen profesorského sboru, ale také Ministerstva kultu a vyučování [*Nešpor 2011: 29–30*]. Sám chtěl založit vlastní docenturu na vědeckém pojednání o sociologii. Roku 1877 předložil na posouzení práci s názvem *O principech sociologie*. Tato práce byla ovšem komisí zamítnuta s vysvětlením, že není dostatečně filozofická, což je typickou ukázkou toho, jak málo byly rakouské/české vědecké kruhy se sociologií obeznámeny. Právě to se ale Masaryk snažil změnit. Prvním řádným profesorem¹⁴ sociologie a Masarykovým nástupcem se stal Břetislav Foustka¹⁵. Masaryk se sám snažil o rozšíření sociologie z filozofické i na další fakulty, především právnické, o což výrazně usiloval v 90. letech 19. století [*Zumr (ed.) 1999: 114–129*]. Touto dobou se již všeobecně rozšířila původní Masarykova představa, že by sociologie měla společnosti sloužit nejen teoreticky, ale také prakticky. Jinými slovy, aby měla hmatatelné důsledky politické, eugenické, etické i jiné. Masaryk měl v rámci univerzity mnoho přednášek pro studenty, které se týkaly sociologických témat a sociologii jako vědu během nich velice propagoval. Tímto způsobem ovlivnil hned několik generací studentstva [*Skovajsa – Balon 2017: 14*].

V meziválečném období byla již sociologie přednášena na filozofických fakultách v Praze i Brně. Pražská větev se otevřeně hlásila k Masarykovi jako zakladateli sociologie v českém prostředí. Přesto se od Masaryka pražská větev odklonila v názoru, že by sociolog měl bádát, ale neměl by hodnotit. V tomto ohledu byla brněnská větev mnohem věrnější původní Masarykově myšlence a tradici. Vědci brněnské větve připustili hodnotící aspekt každého sociologa díky tomu, že by se měl lépe v sociálních procesech orientovat, a proto by měl i lépe vědecky hodnotit každou situaci. Mnohým Masarykovým žákům bylo následně vytýkáno, že jen slepě následovali svého učitele a nepřišli s ničím novým a originálním. Výjimkou byl Emanuel Chalupný.¹⁶ Tento Masarykův žák se s ním názorově rozešel a od té

¹⁴ Od 17. století se profesura dělila podle jmenování na řádnou a mimořádnou. Řádní profesori byli vybaveni určitými specifickými právy a mohli být voleni děkany a rektory univerzit. Mimořádní profesori těmito právy vybaveni nebyli a ani jmenování být nemohli.

¹⁵ Břetislav Foustka (1862–1947), český sociolog a filozof. Zabýval se negativními trendy tehdejší společnosti a snažil se dosáhnout reform, které by zamezily šíření těchto negativních vlivů. V roce 1905 předložil svou sociologicky orientovanou habilitaci k posouzení komisí, které předsedal právě Masaryk. Právě jeho práce posunula českou sociologii o několik kroků kupředu, směrem k etablování sociologie v univerzitním prostředí. Podrobněji k tématu: Nešpor, Zdeněk [2011]. *Republika sociologů: zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha: Scriptorium.

¹⁶ Emanuel Chalupný (1879–1958), český sociolog, advokát a pedagog. Zabýval se vztahem práva, sociologie a filozofie. Jako Masarykův žák pokračoval v rozvoji sociologie v rámci českého prostředí.

doby si vždy šel vlastní cestou a stal se ústřední postavou české sociologie. Přesto o Masarykově přínosu české sociologii řekl následující:

1) položil základy k vědě do té doby neznámé. 2) vytvořil dílo časové i nadčasové. 3) rozpracoval ideu humanity. 4) provedl několik konkrétně sociologických rozborů. 5) spojoval soustavně teorii s praxí („ani jeden z velkých dosavadních sociologů se neosvědčil jako vynikající činitel v životě praktickém – kromě Masaryka“) [Zumr (ed.) 1999: 68].

I přes tuto otevřenou chválu považoval Chalupný Masarykovo sociologické snažení za nedokončené. Masaryk podle něj vždy strukturoval svoje díla na díla z oboru sociologie teoretické a praktické. Jinými slovy se podle Chalupného vždy soustředil pouze na jedno hledisko a druhé zůstávalo v jeho dílech víceméně nezodpovězeno [ibid.: 68]. To rozhodně nelze říci o veškeré Masarykově produkci, jelikož se záměrně často snažil zdůraznit praktickou i teoretickou stránku sociologie. Masarykův přínos k rozšíření sociologie do českého prostředí bývá mnohdy opomíjen samotnými sociology. Důvodů pro to může být hned několik, ale nabízí se fakt, že v politické sféře dokázal tolik velkých věcí, že si ho lidé pamatovali právě ve spojitosti s podobnými činy a na jeho přínos pro sociologii se zapomínalo [Skovajsa – Balon 2017: 15]. Známý sociolog Miloslav Petrušek nepopírá, že by Masaryk byl autorem první sociologické knihy a řady dalších titulů a článků. Jako jeho hlavní problém ovšem vidí, že nevytvořil žádný osobní sociologický systém, díky čemuž se v očích sociologů nemůže rovnat nejslavnějším sociologům jeho doby [Petrušek 2013: 238–239]. Dalším problémem může být, že mnohdy zdůrazňuje potřebu sociologie fungovat bok po boku s historií a filozofií, což v očích tehdejšího publika mohlo vyvolávat představu, že sociologie je pouze jakási specifická odnož jiných věd. I v detailně zde rozebraném Masarykově díle *Theorie a praxis* Masaryk sociologii chápe jako cestu společnosti k lepším zítřkům, mimo jiné skrze politiku a sociologicky vzdělané politiky. Masaryk na toto spojení odkazuje i v jiných svých dílech, kde to už veřejnost mnohdy prezentovala jako jeho snahu o využití sociologie pro čistě české národnostní a státotvorné cíle. V rámci společnosti menších národů, jako jsou Češi, bylo zapotřebí, aby se věda dala do služeb národních a pomáhala pracovat na sebezáchově daného národa. I zde se pak jedná o přechod od teorie k praxi, jelikož pro českou společnost se každý teoretický problém přenášel do praktického života dané společnosti [Bláha 1997: 17]. *Theorie a praxis* má v tomto pojetí ale velmi unikátní postavení, jelikož toto dílo Masaryk sepsal v době, kdy se rozhodně jeho loajalita vůči monarchii nedala zpochybnit. Proto nikde nepíše, že by sociologie tímto způsobem mohla pomoci českému lidu, ale prezentuje ji jako správný krok do budoucna pro celou společnost.

Není tedy pochyb o tom, že to byl skutečně Tomáš Garrigue Masaryk, kdo do českého prostředí zavedl sociologii, kterou zde etabloval jakožto vědeckou disciplínu. Na tento jeho čin se sice příliš často nevzpomíná a mnohé jiné jej v očích veřejnosti překonaly, ale přesto samotný Masaryk viděl sociologii jako vědu pro budoucnost společnosti naprosto zásadní. Skrze sociologii se snažil naučit českou společnost sociálně myslet i cítit. Pomocí sociologie chtěl dosáhnout větší rovnosti ve společnosti. Od toho si sliboval menší bídu pro nemajetné vrstvy společnosti, tedy lepší život nejen hmotný, ale také mravní. To bylo smyslem celé Masarykovy sociální otázky, a proto se snažil sociologii prosadit nejen mezi obyčejným českým lidem, ale i na akademické půdě. Chtěl, aby sociologie sloužila

právníkům a politikům k lepšímu pochopení světa a společnosti kolem sebe. Byl si jist, že takto vzdělaný politik bude společnosti sloužit mnohem lépe, jelikož bude rozumět všem strastem a problémům společnosti. Nezůstal jen u myšlenky a podobnou reformu právníckého vzdělání se aktivně snažil prosadit v rámci říšské rady, kde jako poslanec působil během svého prvního parlamentárního období mezi léty 1891–1893. Samotnou politiku Masaryk chápal jako sociologii v praxi, a právě proto se kromě právníků vždy značně soustředil i na politiky, když mluvil o důležitosti sociologie. Masarykovi se tedy podařilo sociologii přivést do českého prostředí, které se této vědy již ujalo a rozpracovalo ji do dnešní podoby. Masarykovy představy o teorii a praxi si česká společnost měla šanci vyzkoušet, jelikož první dva prezidenti Československa byli sociologové. Masaryk svoje první částečně sociologické dílo nazval právě *Theorie a praxis*, což byla samotná ukázka jeho pojetí smyslu sociologie, tedy působnosti, jak teoretické, tak i praktické, prospěšné pro společnost. Opět je zde řeč o dvojím působení sociologie, které je pro Masaryka klíčové a neustále se k němu vracel i v jiných pracích. Dá se tedy říci, že v něm viděl hlavní přínos a sílu sociologie nejen pro vědu, ale také pro samotnou společnost. Dokonce i během slavných a zdokumentovaných rozhovorů s Karlem Čapkem ve velmi pokročilé fázi svého života ještě neustále trval na tom, že mezi teorií a praxí nesmí být nikdy rozporu, jelikož kdyby mezi nimi rozpor byl, tak je jisté, že se někde stala chyba, a to klidně na obou místech [Čapek 1969: 167]. Z toho je patrné, nakolik to pro něj bylo zásadní téma. Kdyby se někdo chtěl zabývat Masarykovým přístupem k sociologii a daná fakta by posuzoval z pohledu Masarykova realismu, jinými slovy by daný vztah analyzoval od samotných základů postupně k obecnostem, tak by se nutně musel zabývat spisem *Theorie a praxis*, jelikož právě tohle dílo je základem Masarykova pohledu na sociologii jako vědu a na její přínos pro společnost a její evoluci.

Prameny

- Masaryk, Tomáš Garrigue [1876]. *Theorie a praxis I*, *Moravská orlice* XIV, č. 93. Brno: Karel Flemich, s. 1.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1876]. *Theorie a praxis II*, *Moravská orlice* XIV, č. 96. Brno: Karel Flemich, s. 1.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1876]. *Theorie a praxis III*, *Moravská orlice* XIV, č. 103. Brno: Karel Flemich, s. 1–2.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1876]. *Theorie a praxis IV*, *Moravská orlice* XIV, č. 105. Brno: Karel Flemich, s. 1.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1876]. *Theorie a praxis V*, *Moravská orlice* XIV, č. 109. Brno: Karel Flemich, s. 1.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1876]. *Theorie a praxis VI*, *Moravská orlice* XIV, č. 112. Brno: Karel Flemich, s. 1–2.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1876]. *Theorie a praxis VII*, *Moravská orlice* XIV, č. 115. Brno: Karel Flemich, s. 1.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1876]. *Theorie a praxis VIII*, *Moravská orlice* XIV, č. 128. Brno: Karel Flemich, s. 1–2.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1876]. *Theorie a praxis IX*, *Moravská orlice* XIV, č. 134. Brno: Karel Flemich, s. 1.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1876]. *Theorie a praxis X*, *Moravská orlice* XIV, č. 139. Brno: Karel Flemich, s. 1.

Literatura

- Bláha, Arnošt Inocenc [1997]. *Československá sociologie: od svého vzniku do roku 1948*. Brno: Doplněk.
- Čapek, Karel [1969]. *Čtení o T. G. Masarykovi*. Praha: Melantrich.
- Fried, Alexander [1954]. *Masaryks erste Tätigkeit im Wiener Parlament (1891–1893)*. Vídeň, Disertační práce. Vídeňská univerzita, Filozofická fakulta.
- Havelka, Miloš [1999]. Emanuel Chalupný a problém národní povahy. In. Zumr, Josef (ed.). *Emanuel Chalupný, česká kultura, česká sociologie a Tábor: sborník příspěvků ze stejnojmenného symposia, konaného ve dnech 2.–3. října v Táboře*. Praha: Filosofia, s. 89–100.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1898]. *Otázka sociální: základy marxismu sociologické a filosofické*. Praha: Jan Laichter.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1901]. Rukověť sociologie, *Naše doba VIII*, Praha: Laichter, s. 1–12, 98–105, 173–181, 735–741, 822–828, 904–910.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1904]. *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*. Praha: Laichter.
- Masaryk, Tomáš Garrigue [1969]. *Česká otázka: snahy a tužby národního obrození*. Praha: Melantrich.
- Nešpor, Zdeněk [2011]. *Republika sociologů: zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha: Scriptorium.
- Pauza, Miroslav [1999]. Pojem regionu u Emanuela Chalupného. In. Zumr, Josef (ed.). *Emanuel Chalupný, česká kultura, česká sociologie a Tábor: sborník příspěvků ze stejnojmenného symposia, konaného ve dnech 2.–3. října v Táboře*. Praha: Filosofia, s. 77–88.
- Pecka, Emanuel [1999]. Spory a polemiky Emanuela Chalupného. In. Zumr, Josef (ed.). *Emanuel Chalupný, česká kultura, česká sociologie a Tábor: sborník příspěvků ze stejnojmenného symposia, konaného ve dnech 2.–3. října v Táboře*. Praha: Filosofia, s. 33–42.
- Petrusek, Miloslav [2013]. Tomáš Garrigue Masaryk. In. Nešpor, Zdeněk R. *Slovník českých sociologů*. Praha: Academia, s. 236–253.
- Skovajsa, Marek – Balon, Jan [2017]. *Sociology in the Czech Republic: between East and West*. London: Palgrave Macmillan.
- Střítecký, Jaroslav [1995]. Die Tschechische soziologie der nachkriegszeit wendepunkte und wiederkehren 1949–1966–1989. In. Balla, Bálint – Sterbling, Anton. *Soziologie und Geschichte, Geschichte der Soziologie: Beiträge zur Osteuropaforschung*. Hamburg: Krämer, s. 169–173.
- Svoboda, Jan [2017]. *Masarykův realismus a filozofie pozitivismu*. Praha: Filosofia.
- Vaněk, Antonín [1992]. *TGM: poselství*. Praha: Agentura Tip Š.
- Zumr, Josef (ed.) [1999]. *Emanuel Chalupný, česká kultura, česká sociologie a Tábor: sborník příspěvků ze stejnojmenného symposia, konaného ve dnech 2.–3. října v Táboře*. Praha: Filosofia.

*Mgr. Vratislav Kozák (*1990) absolvoval magisterské studium na Katedře orální historie a soudobých dějin a v současnosti pracuje na svém doktorátu na Pracovišti historické sociologie v rámci Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy. Odborně se mimo jiné zabývá sociálními dějinami a dějinami novověku.*

Český národní zájem (Příspěvek k tvorbě programu)

ALEXANDER FAZIK* – KAREL HLA VATÝ** –
KRISTIÁN ŠRÁM***

Czech National Interest (Contribution to Program Development)

Abstract: This article contributes to the construction of Czech national interest. It is based on a combination of economic and sociological knowledge. We define the general requirements on components of national interests (most importantly their total number, time horizon, and general comprehensibility). Additionally, we provide proposals on how these components might be defined. The article also criticizes the manipulation of national interest – specifically in the case of international comparisons. In conclusions, the article makes an argument for identification and use of Czech competitive advantages.

Keywords: national interest; condition of Czech economy; program components of national interest; manipulation of national interest; Czech competitive advantages

DOI: 10.14712/23363525.2018.49

Úvod

V poslední době, zvláště v předvolebním období, se neustále v různých souvislostech zmiňuje český národní zájem. Přitom se zřetelně projevuje meze ra mezi chápáním tohoto fenoménu v akademických společenských vědách a v politické a novinářské praxi. Tato stať je pokusem vyplnit alespoň částečně tuto mezeru, a to jednak cestou shora pomocí aplikovaných (inženýrských) přístupů k řešení společenských problematik, jednak cestou zdola pomocí induktivních přístupů k formulaci národního zájmu jako zájmu reálných lidí (neprivilegované většiny). Konkrétním výsledkem by měla být konkrétní formulace některých prvků k programu českého národního zájmu, na jedné straně opřených o teoretické poznatky, na druhé straně o souhlas velké většiny lidí.

V uplynulém období nebylo české prostředí příliš nakloněno ke zpracování vlastní hospodářské strategie. Mnohem dřív si tuto nutnost uvědomily země BRICS, které zjistily, že mezinárodní instituce neslouží jejich rozvojovým potřebám. Ilona Švihlíková [2015: 189] jmenuje pro Českou republiku na prvním místě požadavek: „Mít definován národní zájem, jenž reflektuje nikoliv ideologickou příslušnost, nýbrž danosti, jako je poloha, a umožní rozvoj potenciálu země.“ A dále dodává [ibid.: 191]: „Musíme mít představu, z čeho bude

* Doc. PhDr. Alexander Fazik, CSc., Vysoká škola obchodní, Spálená 76/14, 110 00 Praha 1. E-mail: alexander.fazik@seznam.cz.

** Prof. Ing. Karel Hlavatý, DrSc., JW Consulting Group, k.s. E-mail: ingkarelhlavaty@seznam.cz.

*** Mgr. Ing. Kristián Šrám, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, U Kříže 8, 158 00 Praha 5. E-mail: kristian.sram@fsv.cuni.cz.

Česká republika v budoucích zhruba deseti dvaceti letech žít.“ Udává, že minulé vlády vypracovaly 150 národních strategií, ze kterých se nerealizovalo téměř nic.

V této stati je výchozí základnou pro formulaci národního zájmu pojem kondice ekonomiky České republiky, které se již věnujeme několik let. Kondici ekonomiky chápeme obecně, podobně jako kondici člověka nebo kondici podniku. Udržovat ekonomiku České republiky v dobré kondici je určitě v českém národním zájmu a podpoří to velká většina lidí. Je to však programové zjištění příliš obecné. Pro praktické programové využití jsou nutné konkrétnější formulace (viz 2. část naší stati). Pojem český národní zájem se často zneužívá a zkresluje. Z mnoha různých manipulací českého národního zájmu pak podrobněji v části 3. objasňujeme praktiky mezinárodních komparací.

Pojem národní zájem má samozřejmě svou historii. Vyvíjely se také pojem národ i pojem zájem. Současně s tímto vývojem se měnili i příslušní aktéři. Ke skutečnému prosazení prvků národního zájmu do reality bylo vždy nutné, aby existovaly silné společenské síly, které se toho ujmou ve svém vlastním zájmu. To platí i v současné době. Vyvíjela se i stratifikace společnosti. V této stati se nemůžeme podrobněji zabývat historickým vývojem. Jde nám přednostně o současnost.

Ostrý kritický pohled na současné výsledky výzkumu této problematiky a její prosazování v politické praxi vyjádřila Ilona Švihlíková [2015: 8]: „Projevuje se v neschopnosti elit vůbec vnímat, v jakém prostředí se ČR nachází a jaké jsou její strategické zájmy.“

V současném období samozřejmě mají obdobné problémy i jiné státy včetně nejvyspělejších, jako je USA. Zformulovat národní zájmy USA se pokusil například Robert B. Reich [2003].¹ V této stati se zabýváme výhradně českými národními zájmy.

1. Základní faktory kondice ekonomiky jako součást národního zájmu

Především je nutné zaznamenat, že mainstreamová ekonomie nemá vhodné paradigma k řešení této problematiky, přestože se jedná o problematiku především ekonomickou. Kritika tohoto manka se ozývá nejen ze strany sociologie, je již delší dobu známa i v samotné ekonomii.

1.1 Kritické poznatky ekonomie

Velká kritika se ozývala již na přelomu tisíciletí a často vyzývala i ke změně stávajícího paradigmatu. Například Richard A. Easterlin varuje [2002: IX ad.]: „Ekonomie je v nebezpečí, že se vzdá empirického výzkumu blahobytu (*well-being*) ve prospěch jiných disciplín“ a dále konstatuje, že jen málo ekonomů se odvážilo vstoupit do této bitky a většina z nich jen v poslední době.

Easterlin se domnívá, že je nutné změnit celou řadu apriorních očekávání týkajících se blahobytu:

- subjektivní blahobyt kolísá s příjmem;
- blahobyt se pohybuje recipročně k nezaměstnanosti a k míře inflace (částečně je to sice empiricky podloženo, nicméně s jinou váhou komponent, než se předpokládá);

¹ Robert B. Reich byl mimo jiné určitou dobu ministrem práce a sociálních věcí v Clintonově vládě. Je také autorem rozsáhlého díla *V pasti úspěchu. Diagnóza kapitalismu 21. století* (Praha: Prostor, 2003).

- během životní dráhy mají větší pocit blahobytu vzdělanější lidé a běloši než méně kvalifikovaní a černoši.

Psychologové údajně o těchto ekonomických východiscích pochybovali vždy. Podle Easterlina stojí za to zvážit i doplnění ekonomie o některé další premisy:

- Ekonomický růst přímo nezvyšuje blahobyt, i kdyby vzájemný vztah mezi blahobytem a příjmem byl pozitivní.
- V průběhu života zůstává u jedince subjektivní pocit blahobytu konstantní, i když lidé typicky říkají, že byli méně šťastní v minulosti a očekávají, že budou šťastnější v budoucnosti.

V ekonomii se však významně prosazují i mnohem vyšší ambice po změně celého paradigmatu ekonomie. Když nositel Nobelovy ceny za ekonomii Amartya Sen [2002a: 226 *ad.*] hodnotí knihu *The Joyless Economy*, kterou napsal Tibor Scitovsky, souhlasí s jeho kritikou metodologické setrvačnosti ekonomie. Zdůrazňuje, že je nutné začít u zachycení skutečného chování lidí. A dochází také k pevnému závěru, že přeceňujeme význam komfortu, a tím deformujeme chápání stimulace lidí. Na jiném místě Amartya Sen [2002: 19 *ad.*] hodnotí, že je nutné jít nad rámec mainstreamové ekonomie, protože člověk zdaleka jen nemaximalizuje svůj vlastní zájem. Doporučuje brát v úvahu „etické hledisko motivace“ a kritizuje ekonomy, kteří „velmi úzce pohlížejí na lidské bytosti“.

Kritika v tomto duchu se samozřejmě objevovala i dříve. Například Ernest Friedrich Schumacher [2000: 33] (angl. 1973) kritizuje chamtivost moderní ekonomiky, analyzuje pozitivní stránky buddhistické ekonomie [*ibid.*: 53 *ad.*] a dochází k závěru: „V nadšení z rozvoje svých vědeckých a technických sil si vytvořil moderní člověk systém výroby znásilňující přírodu a společnost mrzačící člověka. Především dostatek bohatství, říkáme si, všechno ostatní se už srovná samo“ [*ibid.*: 271].²

Pro tuto stať jsou relevantní kritické poznatky několikrát druhu. Především jde o kritiku ideálu maximálního růstu HDP jako vrcholného zájmu. K tomu lze připojit i kritiku horizontu zájmů a rovněž kritiku podstaty přínosu snah řídit stát jako firmu, tj. z pohledu výkonu (výsledovka) a bohatství (rozvaha). Jinými slovy se jedná o kritiku růstu bez ohledu na národní bohatství.

Dále je to kritika podceňování externalit v mainstreamových ekonomických teoriích. Významná je též kritika ze strany institucionální ekonomie, především kritika růstu ekonomiky bez sociálního smíru. Aktuální z řady míst je v současné době i kritika podceňování soběstačnosti v některých komoditách a kritika vyvážení výnosů ekonomiky do zahraničí.

Z našich vlastních prací o kondici ekonomiky ČR z minulých let opakujeme kritiku nezájmu o nevidované ekonomické aktivity a kritiku manipulací při vyjadřování konkurenceschopnosti [Beck – Hlavatý: 2014].

² Jako praktické doporučení z uvedených úvah pak autorovi vychází, že v méně vyspělých zemích je lépe investovat do středně vyspělé techniky, která nevyžaduje velké náklady na získání jednoho pracovního místa. Toto doporučení můžeme akceptovat i v našich úvahách o malých podnicích na venkově (viz VII), kde nemusí člověk nutně využívat nějakou nákladnou techniku se všemi jejími známými problémy. Víceméně stačí jednoduchá dílna.

1.2 Kritické poznatky sociologie

Zájmem společnosti je nahlížet na sociálně-ekonomické jevy nejen z krátkodobého, ale především z dlouhodobého časového horizontu. Týká se to zejména kondice ekonomiky, neboť je to naším národním zájmem. Ten však nelze chápat jako izolovaný fenomén. Už i vzhledem k tomu, že jsme jak ekonomicky tak i politicky a kulturně propojeni se státy patřícími do Evropské unie a se státy s nimiž kooperujeme. Izolované pojetí národního zájmu je minulostí, je nežádoucím jevem a může vést k nacionalismu.

Sociologie patří a patří mezi obory, které mohou významně přispět a ovlivňovat sociálně ekonomické procesy právě svým pojetím jako teoreticko-empirická vědní disciplína. Použití údajů ze statistik nebo z průzkumů nabývají významu tehdy, když jsou interpretovány a zasazeny do určitého teoretického rámce [Berger 2003]. Vždy, když interpretujeme údaje z průzkumu, musíme je efektivně využít právě tím, že je dáme do kontextu širších souvislostí a podmínek.

Význam mají i snahy doplnit ekonomii o výsledky sociologického zkoumání „lidského kapitálu“. Současně se nyní vnímá i velký rozdíl mezi makroekonomickými a mikroekonomickými pohyby. Například Milan Zelený [2010: 102 ad.] to dokumentuje na srovnání vývoje krize v Československu a v Baťových závodech ve třicátých letech. Dochází přitom k závěru, že existuje také velmi důležité, avšak „méně viditelné bohatství“, které již Tomáš Baťa vyzdvíhal, jako jsou znalosti, schopnosti, metody a zkušenosti lidí.

Nové požadavky na roli sociologie zpracoval Miloš Havelka [2010: 88 ad.]. Vychází z hodnocení mezer a selhání a z odhalení přezívající tendence pochybovat o významu teorií a inspirativních interpretací soudobých sociálních procesů v českém prostředí. Dochází k nahrazování teorií politickými doktrínami. Bez teorie je i „nezaujatý sběr materiálu“ závislý na poznávajícím subjektu.

Oldřich Krpec vysvětlil: „Na základě vybraných výzkumů veřejného mínění můžeme konstatovat, že česká veřejnost rozumí termínu národní zájmy, identifikuje se se státem, vnímá Českou republiku jako svou vlast a cítí sounáležitost se spoluobčany a českými vnitrostátními subjekty (firmami, sociálními či zájmovými skupinami)“ [Krpec 2009: 124]. Autor se opírá o rešerši z ČTK 1992–2007, tj. o uskutečněné výzkumy veřejného mínění, vystoupení politiků a komentáře novinářů.

S ohledem na nutnost ověřovat pochopení a podporu prvků českého národního zájmu většinou občanů chybí řada reprezentativních výzkumů, které by mohly ověřit nebo vyvrátit níže uváděné prvky národního zájmu. To je také projevem nezájmu „elit“ o tuto problematiku, kterou také nikdo nefinancuje³ (podobné výzkumy jsou velmi drahé). Autoři této stati byli proto nuceni vycházet často z vlastních induktivních poznatků nebo i z výsledků voleb se zveřejněnými volebními programy. Výjimkou jsou výzkumy vztahu občanů k Evropské unii, které zadávaly vládní instituce.

³ Byly výjimky, například publikaci *Strategické tahy pro Českou republiku* [2004] financovala Univerzita Karlova.

1.3 Obecné požadavky na formulaci prvků programu

Mají-li naše úvahy mít praktický programový význam, pak prvky programu nelze vybírat jen na základě ideálních teoretických úvah. Je nutné vzít v potaz vždy také jejich měřitelnost a existující dostupné databáze, umožňující sledovat postup realizace.

Protože vyžadujeme souhlas velké většiny obyvatel, pak dalším obecným požadavkem musí být obecná srozumitelnost. Té je možné dosáhnout např. přidáním obecně srozumitelné věty, i když plně nevystihuje teoreticky zdůvodněnou formulaci.

Aby se prvky národního zájmu mohly stát součástí realizovatelného programu, musí být maximálně stručné a nesmí jich být mnoho. Ideální pro zapamatování by bylo 10 až 15 prvků. Vždy je možné příbuzné problematiky sdružovat do jedné formulace. Současné to také znamená, že formulace prvků nemůže mít standardní teoretickou úroveň.

Mají-li mít formulace prvků programu celkový význam, pak je nutné mít celostní představu o aktuálním programu českého národního zájmu. To se týká jednotného horizontu programu (zde 15–20 let, tj. 3–4 volebních období), aktérů realizace i podílu všech zainteresovaných vědních oborů na formulaci prvků programu. Uvědomujeme si omezenost tohoto příspěvku na ekonomické a sociologické přístupy. Proto vedle zdůvodněných formulací navrhuje v závěru i prvky národního zájmu patřící do jiných oborů, které bychom mohli co do významnosti také podpořit.

Z uvedeného vyplývá, že uvažovaný program není určen jako celek žádnému konkrétnímu aktérovi. Každý z uvažovaných aktérů však může přispět na základě své vlastní motivace k efektivní realizaci některých prvků národního zájmu. Za hlavní aktéry považujeme vládu, strany, podnikatele, odbory, místní komunity.

Aktuálnost prvků národního zájmu také vyžaduje, aby se zde neopakovaly prvky národního zájmu, jež byly aktuální i v nedávných letech a byly již v podstatě dosaženy. To se týká i prvků, které se odhadují jako aktuální za 20 let, tj. za výše uvedeným horizontem. Dále nemá smysl zařazovat obecně užívané banality typu „všechno nejlepší, hlavně zdraví“.

1.4 Prvky českého národního zájmu

Nyní můžeme přikročit k formulaci prvků českého národního zájmu:

I. Základním faktorem kondice ekonomiky je *ekonomický růst*, který je v současné době v České republice na dobré úrovni. Otázkou k rozhodnutí však zůstává, jaký růst je v národním zájmu. V teorii se již dlouho prosazuje názor, že ukazatelem dobré kondice není maximální růst HDP, protože nutně vyvolává cyklický kolísavý vývoj s nutnými krizovými stavy s velice nepříjemnými důsledky pro většinu lidí. Jako pozitivní příklad se uvádí vývoj Finska v posledních krizích, kde amplitudy vývoje jsou ve srovnání s většinou evropských zemí nepatrné. Lze tedy dosáhnout víceméně vyrovnaného růstu i v malé ekonomice. Základním teoretickým poznatkem je, že ekonomický růst by měl být přiměřený. Například Tomáš Sedláček napsal po světové finanční krizi [2009: 257]: „Tato krize totiž není jen ekonomická či spotřební. Je mnohem hlubší. Naši době chybí přiměřenost.“

Kritici HDP poukazují na to, že se tento ukazatel stal „fetišem politiků“ a že ho ani neumíme spočítat. Skutečný růst přeci není součet spotřeby, investic, vládních výdajů a čistého exportu, jak se píše v učebnicích ekonomie, nýbrž je dán „organizací práce, s tím související masovou výrobou a technologií“ [Pikora 2012: 24–29]. Ve svém „pokusu o nástin

perspektivy“ dochází Lubomír Mlčoch k závěru: „Člověk prostě není s to dojit svého naplnění jen v blahobytu materiálně chápaném.“ A dodává, že v poslední době se k tomuto závěru dopracovávaly jak některé sociologické školy, tak někteří ekonomové [2005: 88].

Jsou také pokusy vytvořit ukazatel, který by lépe než HDP vystihoval kvalitu ekonomického růstu. Ve *Statistické ročenice* se pracuje též s ukazateli hrubý národní důchod, hrubý domácí důchod a hrubý disponibilní důchod.

Podle našeho názoru nemá smysl vymýšlet další „optimální“ ukazatele, pro něž neexistují běžně zpracovávané objektivní datové soubory. Určitým zlepšením je měřit HDP klouzavým průměrem. S ohledem na periodicitu voleb je možné zvolit pětiletý klouzavý průměr, který také vyrovnává nahodilé jednorázové vlivy. Jaký by měl být tento růst? Přikláníme se k názoru, že optimální by byl trvalý růst 2,5 % v pětiletém klouzavém průměru. V současné době při 5% růstu HDP se již projevují prvky přehřátí ekonomiky, jako je nedostatek pracovních sil, růst cen nemovitostí, velké pozitivní saldo zahraničního obchodu. Upozorňujeme, že v této souvislosti nebereme v úvahu různé výpočty potřebného růstu HDP s cílem dohánět nejvyspělejší státy EU. Tyto výpočty mají pro aktuální český národní zájem podružný význam.

Pro naše úvahy také nemá smysl měnit tvorbu ukazatele HDP, protože stejného cíle dosahujeme doplněním dalších prvků národního zájmu, které ve vykazovaném HDP evidentně chybí (např. neevidovaná ekonomika).

Můžeme tedy zformulovat první prvek národního zájmu:

a) V českém národním zájmu je udržovat stabilní ekonomický růst kolem 2,5 % HDP ročně, měřeno pětiletým klouzavým průměrem. (Bez rozumného celostátního ekonomického růstu není možné uspokojovat potřeby občanů.)

II. Z kritiky kvality řízení české ekonomiky a doporučení řídit ji jako firmu je možné akceptovat *duální podnikový pohled na kvalitu řízení*,⁴ prezentovaný v rozvaze a ve výsledovce. V rozvaze se sleduje aktuální bohatství firmy a ve výsledovce její okamžitý (roční) výkon.

Zatímco okamžitý (roční) výkon ekonomiky lze sledovat ukazateli jako je HDP, u národního bohatství je to mnohem složitější a různorodější, je hmotné i nehmotné.

Podle respektované učebnice ekonomie Samuelson–Nordhaus [2013: 966] je bohatství (*wealth*) čistá hodnota hmotných a finančních položek, které vlastní země nebo osoba. Rovná se všem aktivům zmenšeným o všechna pasiva. *MacMillanův slovník* [1995] je konkrétnější: Bohatství je vše, co má tržní hodnotu a může být směneno za peníze nebo jiné komodity. Jsou to fyzická a finanční aktiva, a také osobní zručnosti, umožňující vytvářet důchod. Má dvě hlavní formy: hmotné substance (kapitál) a nehmotné substance (lidský kapitál). Důchod je výnos bohatství. Bohatství je stavová veličina, důchod je toková veličina.

⁴ Je nám samozřejmě jasné, že stát nelze řídit jako firmu. Jako firmu je možné řídit možná ministerstvo a podobné instituce. K řízení státu jsou nutné další nástroje, především právní nástroje a nástroje masového působení. Používat takové nástroje se ředitel firmy ve státní funkci musí teprve naučit.

Barvitě, ale poučně líčí strukturu ekonomického bohatství země Hazel Hendersonová [2001: 22]: Je to třípatrový dort se šlehačkou. Dole je příroda, poskytující neplacené služby (rozklad humusu, samočištění vody aj.) a přírodní produkty. Druhé podlaží tvoří nepeněžní ekonomika (práce v domácnosti, výchova dětí, vzájemná pomoc, kutilství, domácí užitková výroba, pěstitelství pro vlastní potřebu, péče o staré a nemocné apod.). Třetím podlažím je veřejný sektor (silnice, kanalizace, mosty, školy, místní úřady, veřejná doprava ad.) a také obrana, státní správa a samospráva. A teprve nad tím je „šlehačka“ v podobě privátního sektoru (výroba, zaměstnanost, spotřeba, investice, úspory apod.) a peněžité transakce. Je příznačné, že právě v této oblasti konzumace šlehačky pracuje většina ekonomů [ibid.: 32].

Národní bohatství se sleduje běžně ve *Statistické ročenice* [2017]. Čistá fixní aktiva České republiky k 31. 12. 2016 jsou vyčíslena nepředstavitelnou částkou 18 699,2 mld. Kč a poslední tři roky rostou.

Přírodní kapitál země se ve statistice sleduje jen zčásti. Rozloha České republiky činí 78 870 km², tj. 7887 tis. ha, z toho je 3489 tis. ha je obhospodařovaná zemědělská půda, která každoročně ubývá. Lesní pozemky tvoří 2570 tisíc hektarů a každoročně mírně přibývají. Kvalitativní charakteristikou přírodního kapitálu je také životní prostředí. Stav životního prostředí není podle Ministerstva životního prostředí vyhovující. Je např. relativní dostatek vodních zdrojů. Existuje ovšem také 10 tisíc starých ekologických zátěží.

Ve statistice je dále sledován počet obyvatel. V roce 2016 byl střední stav obyvatel 10 565 284 a střední stav pracovníků 5178,5 tisíce v přepočtu na celou pracovní dobu. Oba ukazatele již pět let rostou. Statistika sleduje i některé kvalitativní charakteristiky obyvatelstva, které tvoří podstatu lidského kapitálu. Často používaný pojem lidský kapitál představuje využitelný lidský potenciál země včetně vzdělání, výcviku, zdraví a prestiže lidí. Oddělit a kvantifikovat bohatství nepeněžní ekonomiky není vůbec jednoduché.

Pokud jde o hodnocení úrovně vzdělanosti, názory se značně vyvíjejí. Například Jan Urban [2014: 183] odsuzuje mýtus „vzdělanostní ekonomiky“, vedoucí jen ke zvyšování počtu studentů a správně tvrdí: „Co o růstu a blahobytu i konkurenceschopnosti ekonomik skutečně rozhoduje, není všeobecná úroveň vzdělanosti, ale know-how zabudované v úrovni technologií, jež firmy používají, a ve způsobu jejich řízení.“ K této problematice se vracíme v Závěru.

Pravidelně sledovaným ukazatelem je i zadluženost země v zahraničí. Zadluženost České republiky je veřejností vnímána velmi negativně; z ekonomického hlediska však není příliš znepokojující.

Velmi nezdopovědně se nakládá s úrodnou půdou, na níž se staví velkosklady a fotovoltaika. Udává se, že za posledních deset let ubylo 1600 ha orné půdy. Kladně nelze hodnotit ani řepkovou záplavu. Podrobněji viz VIII.

Jak přehledně sledovat růst bohatství země je problematika, která vyžaduje další diskuzi a upřesnění. Přesto můžeme obecně zformulovat druhý faktor českého národního zájmu:

b) V českém národním zájmu je uvážena kombinace růstu výkonu ekonomiky a národního bohatství. Určitě není v národním zájmu růst výkonu ekonomiky doprovázený pleněním národního bohatství (včetně zemědělské půdy nebo energetických surovin). Zvolit vhodnou kombinaci a prosadit ji do života je úkolem demokraticky zvolené vlády.

III. Na vládní angažmá navazuje i další faktor. Z kritiky mainstreamové ekonomie vyplývá aktuální *důležitost tzv. ekonomických externalit*, jež přestaly být okrajovou záležitostí, kterou lze odbýt nějakou konstantou nebo koeficientem v modelových rovnicích.

V respektované učebnici [Samuelson 2013: 36] se problematika vysvětluje takto: „Externality (efekty přelévání) vznikají, jestliže firmy nebo lidé přivodí náklady či zisky jiným, aniž by toto přelévání bylo nějak kompenzováno prostřednictvím trhu.“ Pozornost se nyní věnuje negativním externalitám, „původně považovaný[m] za malou vadu na krásu“, z nichž se stala velká hrozba. O řešení externalit se starají především vlády. „Vláda se prostřednictvím regulací stará o externality, jako jsou znečištění vody a ovzduší, škody z těžby, nebezpečný odpad, nebezpečné potraviny a léky či radioaktivní materiál. (...) Důležitými příklady pozitivních externalit jsou výstavba silniční sítě, fungování národní meteorologické služby a podpora výzkumu.“ Stejně se vlády musí starat o další veřejné statky, jako je armáda nebo majáky na nebezpečném pobřeží. Na řešení externalit musí vláda dostat příslušné prostředky, jejich základ tvoří daně.

Velmi kritický k současnému chápání ekonomiky je Michael Albert [2012: 97]. Ekonomika je podle něj „systém vytváření, dělby a spotřeby bohatství“. Z toho pak vyplývá, že tzv. externality jsou pravidlem a nikoliv výjimkou. Sarkasticky poznamenává, že neviditelná noha trhu působí stejnou silou jako jeho neviditelná ruka [ibid.: 99]. Zajímavý je také poznatek, že externality jsou po sektorech ekonomiky rozprostřeny nerovnoměrně [ibid.: 98], proto se jeví různým aktérům s rozdílnou významností.⁵ To samozřejmě ztěžuje úkol domluvit se na stejném zájmu.

V národním zájmu je nutné vzít v úvahu pohyb významných ekonomických „externalit“, především těch, jejichž ovlivňování je v rukách vlády. Z negativních externalit jsou to především znečištění vody a ovzduší, škody z těžby, nebezpečný odpad, nebezpečné potraviny a léky či radioaktivní materiál. Z pozitivních externalit pak výstavba dopravní sítě, fungování národní meteorologické služby a podpora výzkumu; dále také veřejné statky, jako je armáda nebo bezpečnost. Příprava rozhodnutí o konkrétní sestavě prostředků věnovaných na tyto účely je v kompetenci vlády (návrhy zákonů, především návrh státního rozpočtu). V národním zájmu je proto stabilní vláda, pomáhající vytvářet vhodné prostředí pro stabilní růst ekonomiky, i když selhávají tržní vztahy. Taková vláda musí být odborně na výši a mít možnost realizovat energicky a vytrvale přijatá rozhodnutí po dlouhé období.

c) V českém národním zájmu je mít stabilní a odborně vyspělou vládu, která efektivně a včas řeší vliv všech významných externalit na rozvoj ekonomiky. To občané nejvíce ovlivňují svou poučenou účastí ve volbách.

IV. Významná je též kritika ze strany institucionální ekonomie, především *kritika růstu ekonomiky bez sociálního smíru*. Institucionální ekonomie vychází z toho, že ekonomika se nemůže rozvíjet bez společenského rámce, který vytváří jednak formální instituce, jednak instituce neformální (zvyky, pravidla, sociální kapitál). Z formálních institucí jsou nejvýznamnější vládní instituce, podnikové instituce a zaměstnanecké instituce. Neformální

⁵ Pro naše účely je možné využít jen Albertovo chápání současné reality. Jeho návrhy na „partekon“ považujeme za utopické, protože mj. nebere v úvahu náklady na rozhodování velkého množství výrobních a spotřebitelských rad, neřeší lidi bez empatie, je nereálné plnění příjemných a nepříjemných úkolů každým, stejně jako zánik soukromého vlastnictví výrobních prostředků tímto způsobem.

instituce přispívají především tím, že konkrétní řešení institucionálních vztahů je v každé zemi odlišné. Těžko lze jednoduše přebírat řešení odjinud. Jan Urban [2014] do zkoumaného systému institucí přidává i podrobné členění externalit a selhání vlád. Stefan Voigt [2008] si klade otázku o efektivním státu.

Těmito obecnými otázkami se zabývá i politologie. Tuto citlivou problematiku nechceme v naší stati blíže rozebírat. Jsme si však současně vědomi úkolu, který zformuloval Robert B. Reich [2003: 421]: „Dozrál čas na rozsáhlou diskuzi o tom, jakou kombinaci ekonomické dynamiky a sociálního smíru si přejeme.“

V národním zájmu je jistě vhodná kombinace růstu ekonomiky a sociálního smíru. Tu je možné vytvořit jen jedním. Protože síla podniků i státu je velká oproti jedinci síle jednotlivých skupin pracujících, je v národním zájmu také mít silné odbory.

V této souvislosti je nutné si připomenout problematiku konvergence v Evropské unii. Zatímco vyrovnávání cen pod tlakem velkých obchodních řetězců proběhlo relativně rychle, vyrovnávání mezd silně vázne. Je jasné, že za každým takovýmto velkým pokrokem stojí nějaká velká společenská síla. I za zvyšováním mezd to tak musí být. Tlak zaměstnanců a jejich organizace – odborů byl zatím v České republice slabý, ve srovnání se silnými odbory ve vyspělých evropských zemích. V roce 2013 činila česká průměrná mzda 28 % německé. Velká síla německých odborů je dobře známa a projevuje se každoročně i hrozbou stávek.

d) V českém národním zájmu je mít silné odbory, které v tripartitě dokážou prosazovat zájmy pracujících, v současné době především v podobě růstu mezd. Pracující se ve svém vlastním zájmu musí intenzivněji sdružovat.

V. Složitou problematikou je význam českého kapitálu.

S ohledem na finanční bilanci se zahraničím je jistě v národním zájmu vhodná podpora národního kapitálu a podnikání. Samotná kondice ekonomiky neřeší, kolik jejích výsledků putuje do zahraničí.

Hlavními vývozci zisků do zahraničí jsou velké nadnárodní společnosti. Tak Eva Klvačová [2005: 23] píše: „Transnacionální korporace jsou klíčovými hráči globalizačního procesu. Jsou podstatně mocnější než naprostá většina států.“ Inverze role států a podnikatelských subjektů má řadu negativních důsledků pro národní zájmy, umožňuje dobývání renty ze státního rozpočtu, neúnosné snižování daní i potlačování role odborů.

Podpora domácího kapitálu je z tohoto hlediska užitečná, musí však být uvážlivá. I domácí podnikatelé mohou své zisky umísťovat v zahraničí. A dále při nevhodné podpoře domácích podniků by se mohly přestat snažit o inovace a perspektivně by přicházely o konkurenceschopnost. Zde opět záleží na odborném fungování vlády při výběru podporovaných odvětví či podniků.

Začlenění české firmy do nadnárodní firmy má negativní důsledky nejen v tom, že mateřské firmy vyvádějí zisky ze svých dceřiných firem do zahraničí, nýbrž především v tom, že atraktivní výroby a navazující výzkum a vývoj si mateřské firmy přednostně ponechávají v domovské zemi a odsuzují tak rozvíjející se země do závislého postavení, s nízkou přidávanou hodnotou výrobků a s nízkými mzdami. To vede v konečném výsledku k prohlubování závislosti a k transferu bohatství z chudších zemí do zemí bohatých. Kromě toho více než polovina zahraničního kapitálu v českých firmách je usídlena do daňových rájů.

Drahomíra Dubská shrnuje [2012: 1–3], že váha firem pod zahraniční kontrolou stoup-la na 42,5 % celkové produkce, z toho ve finančním sektoru na 97,1 % na hrubé přidané hodnotě. Výše zisků nefinančních podniků pod zahraniční kontrolou vzrostla za období 1995–2009 více než dvacetkrát, zatímco za celý sektor pouze 3,1krát. Daně z příjmu od nefinančních podniků pod zahraniční kontrolou však stouply jen 8,9krát. Tyto firmy také mají vyšší podíl na produkci a mezispotřebě než na hrubé přidané hodnotě sektoru (přepracovávají ve velké míře meziprodukty pro zahraniční mateřské firmy).

Celkový příliv přímých zahraničních investic do roku 2011 činil téměř 2500 miliard Kč a měl v počátcích řadu výhod pro českou ekonomiku. Současnou situaci shrnuje Ilona Švihlíková [2015: 128–129] tak, že z České republiky odcházejí nevratně velké finanční zdroje, z období přílivu kapitálu se dostala do „generátoru“ zdrojů pro zahraniční investory a současně se fixuje ČR do postavení montovny s nižší až střední přidanou hodnotou. Zlom nastal v roce 2006. V roce 2014 činil odliv dividend 219,3 miliardy Kč, reinvestované zisky jen 94,2 miliardy Kč. „Je naprosto jasné, že ‚model‘ rozvoje založený na přílivu zahraničních investic, který využívá jak polohu, tak nízké mzdy, není perspektivní a je vyčerpaný“ [2015: 199].

Samotné dceřiné podniky zahraničních firem si těžko mohou pomoci, bez státních opatření nemůže dojít ke změně. K 31. 12. 2014 činily zahraniční investice 3260 mld. Kč, české investice v zahraničí jen 916,6 mld. Kč. Čeští podnikatelé samozřejmě sledují především svůj vlastní zájem, proto konkrétní podpora musí být podložena důkladnými analýzami. Při tomto rozhodování vždy hrozí podléhání různým lobbistickým vlivům. Z toho pak vyplývá opatrná formulace dalšího prvku českého národního zájmu:

e) V českém národním zájmu je uvážlivá podpora domácí kapitálu, tj. českých podnikatelů. Konkrétní rozhodnutí je v rukách vlády.

VI. Faktorem národního zájmu je určitě *integrita území, autonomie institucí a kultury.*

Touto problematikou se u nás zabýval Petr Kratochvíl, který cituje Hanse Joachima Morgentaua, že ahistorickou esenci národního zájmu je „integrita teritoria státu, jeho institucí a jeho kultury“ [2010: 11]. Upozorňuje také na to, že „národní zájem“ je chápán často jako součást zahraniční politiky, pro vnitřní politiku je pak používán termín „veřejný zájem“ [ibid.: 153]. V této stati tyto dva termíny nerozlišujeme. Petr Kratochvíl dále cituje Alexandra Wendta, podle něž národní zájem tvoří čtyři potřeby: „fyzické přežití, autonomie, ekonomický blahobyt, kolektivní sebeúcta“ [ibid.: 188].

Oldřich Krpec [2009: 33] konstatuje, že v liberální koncepci je národní zájem jednoduše souhrnem vlastních zájmů jednotlivých individuí. Ekono-tržní liberálové považují národní zájem za výmluvu umožňující vyjmout národní ekonomiku z integrující se ekonomiky světové [ibid.: 35].

Konstruktivisté naopak považují národní zájem za významnou sociální konstrukci. Za klíčový aspekt považují zejména to, o čem jsou lidé přesvědčeni, že mají společně se svými druhy a dále pak také sdílené představy o tom, jak by jejich zájmy měly být prezentovány jejich představiteli. Oldřich Krpec pak podle Alexandra Wendta⁶ uvádí obsah konceptu národního zájmu jako objektivní zájem sociálních komplexů sestávající ze čtyř potřeb:

⁶ *Social Theory of International Politics.* Cambridge, 1999.

fyzického přežití, autonomie, ekonomické prosperity, kolektivního sebeuvědomění [*ibid.*: 47–48]. Jen malá část toho, co konstituuje zájmy, je materiální povahy; zbytek se skládá z idejí. Základní platformou pro tvorbu národního zájmu je stát. Konstruktivisté předpokládají, že národní zájmy jsou formovány aktéry ve složitém procesu sociální interakce. Tyto procesy utvářejí zároveň jejich identity a zájmy. Národní zájmy se mezi státy liší podle jejich státní identity, to znamená značně.

Jednotlivé české vlády také formulovaly aktuální národní zájmy. Tošovského vláda v r. 1998 uvádí základní zájmy České republiky: posilování demokracie a právního řádu, rozvíjení moderní tržní ekonomiky, další přibližování země evropským a euroatlantickým strukturám [*ibid.*: 116]. V roce 2002 charakterizovali ministři Cyril Svoboda a Hana Marvanová národní zájmy České republiky jako „společnost práva, rovných šancí, prosperity, lidské svobody, odpovědnosti, která chrání kulturní a duchovní hodnoty a bojuje proti korupci“ [*ibid.*: 124].

Tento faktor má v českém národním prostředí dlouhou historii a je stále vnímán vesměs velmi citlivě:

f) V českém národním zájmu je udržet integritu území, kultury a národních institucí. Je to věcí vrcholných orgánů státu.

VII. Za důležitý faktor národního zájmu považujeme i *rozvoj lokálního hospodářství a „neevidované ekonomiky“*, které vytvářejí základnu pro fungování složitých adaptačních a sebeobraných mechanismů. Vytváří také použitelné rezervy, jež mohou být snadno využity v případě nečekané potřeby. Proto je v národním zájmu udržovat zdravý a schopný venkov.

Neplacená práce (rodičovská péče, péče o staré a nemocné členy rodiny, pěstování potravin pro rodinu a komunitní potřeby, údržba domácností, dobrovolné veřejně prospěšné práce, kutilství, svépomocné stavební práce a opravy) se odhaduje v zemích OECD zhruba na 50 % veškeré výroby [*Hendersonová 2001: 23*]. Tato práce se neeviduje a do HDP se započítává i v současné době jen zčásti. Proto se stala mediálně i politicky nevýznamnou. Negativní důsledky můžeme spatřovat v oslabování rodinného života, ve snižování porodnosti, v oslabování péče o staré lidi atd. Fakticky vede k pohrdání manuální prací.

Významná je spolupráce mezi místními aktéry. Je to laboratoř občanské participace. Patří sem i rozvoj družstevního hnutí. Lubomír Mlčoch cituje Davida Hollenbacha, že „sociální vitalita přichází z komunitárního prostředí, s nímž mají lidé svazky tradice a místa či jiné vyzkoušené formy styků“ [*2005: 66*]. V ČR naštěstí tohle funguje dobře, je to ovšem i jedním ze zdrojů šedé ekonomiky.

Ulrich Beck zmiňuje význam vytváření subpolitik, utváření společnosti zespodu, mimo politický a korporativní systém. Mezi aktéry stojící mimo politický a korporativní systém mají význam „profesní a zaměstnanecké skupiny, technická a ekonomická inteligence v podnicích, výzkumných ústavech, managementu, dělníci, občanské iniciativy, veřejnost atd.“ [*Beck 2007: 145*].

Za velkou výhodou proto považujeme rozsáhlou šedou ekonomiku, vyrůstající ze solidního kulturního podhoubí. Své místo mají stále naturální směna a sousedská výpomoc. Samozásobitelství vyzdvihoval již Karl Polanyi: Tam, kde selhává stát, posiluje se vzájemná solidarita, aby čelila trhu. Šedá ekonomika by fungovala, i kdyby stát úplně selhal.

Velkou výhodou České republiky je i vysoký podíl malých a drobných podniků. Živnostenský list má 2,1 miliónu občanů, aktivních je 850 tisíc. Vcelku se daří zemědělcům, častěji bankrotují stavbaři a restauratěři. Společensky významné je také to, že malé podniky poskytují přirozenou možnost vertikální sociální mobility. Podle Jana Urbana [2014: 199] je pluralismus podniků nositelem dynamiky ekonomiky. Na rozdíl od malých firem mohou velké firmy být příliš velké na to, aby je stát mohl nechat zbankrotovat, mohou stát vydírat nebo dokonce řídit jako oligarchové. Mimo jiné malé a střední podniky zaměstnávají většinu pracujících a kultivuje se v nich také improvizální schopnost lidí a jejich kvalifikace. Tyto schopnosti vyrůstají spíše z historického a kulturního zázemí než z nuceného vzdělávání.

Dobrou zprávou není zjištění, že za posledních dvacet let skončilo 6000 malých prodejen, zejména na venkově. Až 1000 z celkem 2700 prodejen družstva COOP je ztrátových. Družstvo zde vlastně již koná veřejnou službu.

Tento faktor není úplně nový, programy rozvoje venkova byly již součástí vládních programů i dotací z Evropské unie:

g) V českém národním zájmu je všestranná podpora rozvoje lokálního hospodářství a „neevidované ekonomiky“. S tím souvisí především podpora plnohodnotného života na venkově.

VIII. Faktorem národního zájmu je udržení rozumné soběstačnosti v zemědělských produktech a potravinách, jakož i v energetice a ve vodě. Naopak cílená podpora jiných odvětví vede k jejich perspektivnímu oslabení v mezinárodním konkurenčním prostředí.

Rozumná soběstačnost v zemědělských produktech a v potravinách je vnímána jako bezpečnostní záruka proti velkým mezinárodním otřesům. V současné době dovažujeme již více než polovinu vepřového masa. Produkce zeleniny a ovoce je na 30 % úrovně před rokem 1989. Celková soběstačnost v zemědělské produkci je okolo 70 %, experti však doporučují až 90% soběstačnost. Zvýšení živočišné výroby je kromě toho nutné i pro lepší hnojení zemědělské půdy, kde se příliš používají umělá hnojiva.

Strategickým úkolem je získat pod kontrolu infrastrukturní podniky, na prvním místě vodohospodářství [Švihlíková 2015: 200]. Česká republika je surovinově slabá. Zásoby uhlí nevystačí, je nutná perspektivní energetická politika státu. Bez soběstačnosti v energetice se země může dostat rychle dostat do nebezpečné zahraniční závislosti.

Pokud jde o zemědělskou půdu, pak negativní stránkou je, že 40 % ha zabírají energetické plodiny a že pokračuje neúnosná eroze a znehodnocování půdy. Naopak je zajímavé, že dřevní hmota v lesích přibývá.

Jako příklad souvislosti skupinových a národních zájmů je možné ukázat na nedávný dopis Agrární komory České republiky představitelům politických stran. Ze 14 v něm uvedených priorit pro novou vládu je možné jako celonárodní zájem akceptovat jen 3 (maximální míra soběstačnosti v zemědělské produkci, vyrovnaný rozvoj venkova, omezení záborů zemědělské půdy).

Velmi negativní je trend vytlidňování venkova, které doprovázelo snižování zemědělské výroby. Nyní pro dosažení 90% soběstačnosti bude chybět na 25 tisíc pracovníků a další pracovníci ve zpracovatelských podnicích. Podceňování práce v zemědělství se velmi zahnížilo ve většině sdělovacích prostředků, ale i ve školství.

h) V českém národním zájmu je udržovat rozumnou soběstačnost v zemědělských a potravinářských produktech a rovněž v energetických zdrojích a ve zdrojích pitné vody.

IX. Zdálo se, že význam našeho členství v Evropské unii byl již plně prosazen a akceptován. Nedávné události a ostré politické diskuze však naznačily, že tomu tak úplně není.

Na rozdíl od většiny prvků národního zájmu jsou v této oblasti k dispozici i výzkumy názorů občanů, zadávané státními orgány. Jsou vcelku průkazné, i když některé současné kritiky vyžadují uspořádání referenda. Výhody našeho členství, jako je volný pohyb osob, zboží, kapitálu a služeb, jsou všeobecně akceptovány. Negativně je vnímáno především řešení islámské migrace.

Evropská unie, jejímž jsme členem, je pro nás nezbytností. Cílem Evropské unie je vytvoření nové dynamiky ekonomiky, zajištění zaměstnanosti, rozvoj vzdělávání, podpora vědy a výzkumu, snížení rozdílu mezi evropskými regiony a zeměmi. Zvláště významným cílem Evropské unie je kontrola kvality veřejných výdajů, dlouhodobá udržitelnost veřejných financí, podpora investic do veřejných zdrojů atd. To, co státy Evropské unie a lidé vysoce oceňují, je volný pohyb zboží a cestování bez celních kontrol. Cíle Evropské unie plně korespondují s naším národním zájmem. Prosperita Evropské unie se shoduje s prosperitou naší země.

V roce 2005 se ve výzkumu Centra pro výzkum veřejného mínění SÚ AV vyjádřilo „rozhodně souhlasím“ nebo „spíše souhlasím“ s členstvím v Evropské unii 70 % respondentů, nesouhlasné stanovisko vyjádřilo pouze 24 % respondentů. V roce 2017 vyjádřilo pozitivní postoj k Evropské unii ve formě rozhodného nebo spíše rozhodného souhlasu 56 % respondentů, nesouhlasné stanovisko 39 %. Z toho vyplývá, že pozitivní postoj k Evropské unii se snížil o 14 % a negativní postoj se zvýšil o 15 %. Uvedené údaje vypovídají, že v postoji k Evropské unii se projevily v posledním desetiletí některé negativní jevy.

Uvedme ještě z tohoto výzkumu stav důvěry občanů k institucím Evropské unie: jde o důvěru k Evropské unii, Evropskému parlamentu, Evropské komisi, předsedovi Evropské rady (Evropský prezident) a k vysoké představitelce Evropské unie pro společnou zahraniční a bezpečnostní politiku (ministřyně zahraničí EU). Důvěra byla šetřena na sedmistupňové škále. Pozitivní postoje k Evropské unii činily 48 % a záporné postoje činily 47 %. Pozitivní postoje k Evropskému parlamentu 32 % a negativní postoje 50 %. Pozitivní postoje k Evropské komisi 31 % a negativní postoje 47 %. Pozitivní postoje k předsedovi Evropské rady dosáhly 26 % a negativní postoje 38 %. Vysoké představitelce Evropské unie pro společnou a zahraniční politiku (ministřyně zahraničí) důvěřuje 23 % a nedůvěřuje 33 %. Dopočet do 100 % jsou odpovědi „nezná“ nebo „nevím“. I když důvěra v orgány Evropské unie v porovnání se šetřením z dubna 2016 mírně vzrostla, důvěra k Evropskému parlamentu a ministřyni zahraničí se snížila o 5 %.

Příčin poklesu postojů občanů ke členství naší země v Evropské unii je více, než se očekávalo. Vyskytlo se totiž několik negativních jevů v celkovém fungování Evropské unie a zvláště v jejích orgánech. Negativním jevem je byrokratizace. Místo závažných problémů, které vyžadovaly aktuální řešení, se častěji dává důraz na projednávání marginálních jevů (např. změny etiket některých produktů), pozdní reakce na krizové situace, direktivní nařizování kvót na přijímání utečenců pro jednotlivé členské země, nevyužívání demokratických nástrojů, nadmíra direktivního stylu řízení, vyhrožování sankcemi a arogance v jednání.

I přes řadu závažných nedostatků, které se v procesu fungování v Evropské unii vyskytly, zůstává členství naší země v této instituci trvalým národním zájmem, pokud uvedené skutečnosti (a to jak pozitivní, tak i negativní) budou patřičně analyzovány a plně využity k efektivním postupům. Americký filozof John Dewey napsal [2012: 146]: „Společná zkušenost je největší ze všech lidských statků.“ Anglický sociolog Anthony Giddens tvrdí, že jedna z cest jak zásadně změnit a efektivně řešit problémy ve společnosti je „demokratizace demokracie“ [2004: 66]. Platnost takovéto cesty má využití i v orgánech Evropské unie.

i) V českém národním zájmu je aktivní členství v Evropské unii, efektivně zabezpečené našimi zástupci.

Výše uvedené prvky českého národního zájmu jistě nevystihují vše. Některé další prvky jsou nastíněny v závěru.

3. Příklad manipulace národního zájmu: mezinárodní komparace

Tento příklad volíme především proto, že se neustále objevuje ve sdělovacích prostředcích i v reklamách, a tím působí velké škody v chápání a prosazování skutečného národního zájmu. Je také již dostatek kritické odborné literatury v tomto směru.

Vedle tohoto příkladu by bylo možné rozebírat celou řadu dalších, jako je působení Mezinárodního měnového fondu, orgánů Evropské unie, Světové banky, Světové obchodní organizace, reklamních agentur, politických stran atd.

Mezinárodní komparace se v posledních desetiletích spojují nejčastěji s termínem konkurenceschopnost. Jednoznačně odmítavé stanovisko k tomu uvádí Jan Urban [2014: 147]: „Prosperita jednotlivých zemí je založena na jejich produktivitě a komparativních výhodách, nikoli na konkurenční úspěšnosti na mezinárodních trzích.“ Konkurenceschopnost pak autor řadí mezi pravcové iluze.

Mezinárodní komparace jsou různého druhu. Neoficiálnější komparace vydávají pravidelně ratingové agentury. Dále pak je řada významných mezinárodních institucí, které hodnotí jednotlivé země podle konkurenceschopnosti, a to podle navzájem odlišných kritérií. A nakonec je řada institucí, které kromě ekonomických kritérií hodnotí i „kvalitu života“, subjektivní štěstí občanů a jiná psychologická, sociální a sociologická kritéria.

Ve všech oficiálních a placených případech můžeme sice najít v jejich metodice snahu dále zlepšovat kritéria hodnocení a jejich naplnění konkrétními daty, ale hlavně obsahují právnícké formulace, poskytující oporu pro případné obchodní spory, kdy klienti žalují tyto instituce za ztráty způsobené akceptací jejich doporučení. Obdobná je situace auditorské firmy, která provádí audit u velké firmy (některé jsou větší než řada malých států). Její problém je v tom, že tato činnost je nutně časově i finančně omezena. Přitom klient očekává jednoznačný závěr. Jestliže pak podle tohoto závěru klient špatně investuje, bude se soudit (zvláště v USA). Není proto divu, že většina více než sedmisetstránkové příručky *Audit [Ricchiute 1994]*⁷ se týká toho, jak se pro tyto potenciální soudní procesy kryt, nikoliv toho, jak použité účetní, matematické, informační a jiné metody používat a dále zlepšovat.

⁷ Příznačné je, že na zadní straně vazby je reklama Harvardských fondů.

3.1 Rating České republiky

Tento ukazatel sledují oficiální vládní orgány. Odbor Řízení státního dluhu a finančního majetku Ministerstva financí na svých internetových stránkách uvádí: „Rating České republiky je oceněním její úvěruschopnosti (kredibility) a syntetickým výrazem kvality českého státu jako dlužníka a jeho ekonomické schopnosti dodržet vydané vlastní závazky a splatit včas a v úplném množství úroky i jmenovitou hodnotu dlužné částky.“ A dále vysvětluje, že toto ocenění se projevuje mimo jiné v tzv. kreditní příirážce, která horší kvalitu dlužníka zohledňuje a při prodeji státních dluhopisů představuje dodatečnou zátěž pro státní rozpočet v krátkodobém i dlouhodobém horizontu z titulu vyšších úrokových výdajů.

Podle Ministerstva financí ČR má pro dlouhodobé závazky v domácí měně v současné době toto ratingové ocenění (pro dlouhodobé závazky v zahraničních měnách je to obdobné):

Ratingová agentura	Rating	Výhled
Moody's	A1	stabilní
Standard and Poor's	AA	stabilní
Fitch Ratings	A+	stabilní
JCR	AA-	pozitivní
R and I	AA-	stabilní
Scope Ratings	AA	stabilní

K 28. 10. 2017 byl rating ČR u nejdůležitějších ratingových agentur⁸ stejný s následujícími zeměmi:

MOODY'S A1 (jako Izrael, Estonsko, Japonsko, Čína);

STANDARD POOR'S AA- (jako Tchaj-wan, Kuvajt, Saudská Arábie);

Fitch A+ (jako Čína, Slovensko, Estonsko, Malta, Korea, Tchaj-wan).

Česká republika je zhruba v půlce investičního stupně (nižší je spekulativní stupeň), je nejlepší z nových zemí EU.

Jak obecně hodnotit tento typ žebříčku a jeho vztah k národnímu zájmu České republiky?

Předně, tyto agentury se netají účelem své činnosti: sloužit poskytovatelům úvěrů a finančním investorům, nikoliv národním zájmům jednotlivých zemí. Proto nevycházejí z kondice jednotlivých ekonomik, ale z oficiálních statistik⁹ (aby se kryly v případě soudních žalob) a současně z hodnocení politické stability a síly jednotlivých zemí. Nepřekvapuje tedy, že na nejvyšší příčce jsou mimo jiné USA, jejichž obrovské dluhy vůbec není možné splatit.

Za druhé, zařazení země do nižších, spekulativních stupňů vůbec neznamená, že na takovém úvěru nelze hodně vydělat, když příslušný investor použije další prostředky vlivu

⁸ Dostupné z: <<http://www.fxstreet.cz/rating-sp-moodys-a-fitch.html>> [8. 10. 2017].

⁹ Mimo jiné o pravdivosti oficiálních statistik některých zemí lze spíše oprávněně pochybovat.

(včetně korupce, vojenské hrozby atd.). Zařazení do investičních stupňů spíše znamená, že země poskytují malý, ale stálý a v podstatě bezstarostný zisk v podobě úroků z přijatých úvěrů.

Je možné tedy hodnotit kladně, že Ministerstvo financí sleduje rating ČR, že ČR je vhodná pro investice, ale žádné další činnosti ke zvýšení ratingu nejsou nutné. Ostatně je možné i soudit, že ČR s ohledem na současnou kondici své ekonomiky žádné další úvěry nepotřebuje. Mediální spekulace o nějakém zanedbání ze strany našich vládních orgánů jsou proto nesmyslné.

3.2 Žebříčky zemí

Žebříčky jsou v současné době většinou uspořádány podle „konkurenceschopnosti“ zemí. Proto je nutné nejprve objasnit podstatu tohoto nového ekonomického pojmu.

Respektovaná učebnice Samuelson – Nordhaus (19. vydání, angl. 2010; ve 13. vydání z roku 1989 toto téma ještě nebylo) se konkurenceschopností zabývá až v kapitole Makroekonomie otevřené ekonomiky (C. Otázky mezinárodní ekonomie) [2010: 580–581], kde vymezuje odlišení konkurenceschopnosti země od její produktivity následujícím způsobem: „Konkurenceschopnost se týká, jak říká slovo samotné, schopnosti konkurovat na trhu; záleží v konečném důsledku na relativních cenách domácího a zahraničního zboží. Nesmíme ji zaměňovat s produktivitou, měřenou množstvím výstupu na jednotku vstupu. Produktivita je klíčová pro růst životní úrovně v dané zemi; přibližně platí, že růst domácího produktu odpovídá růstu produktivity.“

U firem z čistě praktického hlediska je konkurenceschopnost „schopnost firmy rychle vyřešit výpadky na straně dodavatelských vztahů“. K tomu jí slouží především nástroje organizační, personální a technologické. Adekvátní trhy pak mohou být v souladu s velikostí firmy lokální, regionální, národní, mezinárodní i globální [Nevima 2014].

U konkurenceschopnosti zemí je to složitější. Podle Michaela E. Portera [1998] závisí konkurenceschopnost země na kapacitě jejího průmyslu inovovat a dále se zdokonalovat. Země mohou těžit z toho, že mají silnou konkurenci na domácím trhu, průbojně a iniciativně dodavatele a náročné domácí zákazníky. Konkurenční výhoda země vyrůstá z rozdílu v kultuře, stylu vedení, infrastruktuře, institucích, historii a dalších faktorech, které ovlivňují chování podnikatelských subjektů dané země a životní styl jejich obyvatel. Pokud tedy země využívá těchto rozdílů k neustálému zlepšování a inovování, pak roste konkurenční výhoda země. Autor podrobně analyzuje konkrétní využívání konkurenčních výhod v řadě zemí.

Přitom konkurenceschopnost zemí nemusí být hrou s nulovým součtem. OECD v glosáři pojmů¹⁰ obecně definuje konkurenceschopnost národa jako „měřítko výhody, či nevýhody v prodávání zboží na mezinárodních trzích“. Z toho pak vyplývají různé komplikované multikriteriální systémy hodnocení, různé způsoby výpočtu finálního skóre, a to vždy podle účelového smyslu prováděného hodnocení. V úvahu se bere samozřejmě i dostupnost potřebných dat.

Světové ekonomické fórum (WEF) definuje konkurenceschopnost jako „soubor institucí, politik a faktorů, které určují úroveň produktivity země“. Více konkurenceschopné

¹⁰ Dostupné z: <<https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=399>> [15. 10. 2017].

ekonomiky dosahují vyšší úrovně příjmů občanů a také vyšší míru návratnosti investic, v delším časovém horizontu dosahují vyššího růstu. Index globální konkurenceschopnosti (GCI) publikuje WEF každoročně. Metodika výpočtu se stále měnila. Podle WEF je Česká republika v makroekonomické konkurenceschopnosti států na 37. místě ze 144 hodnocených a zlepšila se o 9 příček (u inovací došlo ke zhoršení). Světové ekonomické fórum sleduje též index mikroekonomické konkurenceschopnosti (MICI).

Institut pro rozvoj managementu (IMD) vytváří vlastní žebříček konkurenceschopnosti (The World Competitiveness Scoreboard) a publikuje ho v IMD World Competitiveness Yearbook. Zveřejňuje žebříčky konkurenceschopnosti od r. 1989¹¹. Jeho cílem je analyzovat a srovnávat schopnost států vytvářet a udržovat příznivé podnikatelské prostředí. Institut nyní používá 333 kritérií ve 4 skupinách, kterými jsou ekonomická výkonnost, efektivita vládnutí, efektivita podnikání a infrastruktura.

Na žebříček zemí podle inovací se specializuje European Innovation Scoreboard. Z 27 zemí Evropské unie v roce 2009 Českou republiku řadil mezi mírné inovátory (společně s Řeckem, Itálií, Portugalskem a Španělskem). Inovačními vůdci pak byly Dánsko, Finsko, Německo, Švédsko, Velká Británie. Pokud jde o inovační fungování finančních institucí a o vládní podporu byla Česká republika na posledním místě [*Slaný 2010: 207 ad.*].

OECD se pokusila vytvořit celkový index hodnotící kvalitu života ve svých členských zemích, zohledňuje i úroveň mezilidských vztahů. V tomto ukazateli na tom byly z Evropy hůře jen Rusko a Řecko, přesto Česká republika postupuje, už je též před Estonskem, Maďarskem, Polskem, Portugalskem, Slovenskem a Tureckem. V Evropě jsou nejlépe hodnoceny Dánsko, Norsko, Švédsko, Švýcarsko. Poslední data jsou za rok 2013, nová budou asi z roku 2016. OECD nedělá podrobnější pořadí, každý si ho může upravit sám podle toho, jaký význam přikládá jednotlivým skupinám ukazatelů, kterými jsou příjem, zaměstnání, zdraví, vzdělání, životní prostředí, bezpečnost, občanská angažovanost, přístupnost služeb a bydlení. ČR je hodnocena nad průměrem zemí v osobní bezpečnosti, ve vzdělání a kvalifikaci, v sociálních vztazích, v subjektivním pocitu životní spokojenosti (*well-being*), v bilanci práce a volného času (*work-life*); pod průměrem je v pracovním uplatnění (*jobs*) a výdělcích, v bydlení, ve stavu zdraví, ve výši příjmů a bohatství a také v občanské angažovanosti.

Světová banka, která se orientuje především na „snižování chudoby“, se nyní o Českou republiku téměř nezajímá (v Polsku pomáhá snižovat nezaměstnanost).

Pro OSN zpracoval v roce 2015 SDSN (Sustainable Development Solutions Network) žebříček nejšťastnějších zemí. Z největší části používal faktory jako HDP na obyvatele, délka života, korupce, svoboda se rozhodovat, štedrost spoluobčanů, existence blízkého, o koho je možné se opřít. Česká republika byla ze 158 států na 31. místě. První místa obsadily Švýcarsko, Island, Dánsko, Norsko, Kanada, Finsko, Nizozemsko, Švédsko, Nový Zéland a Austrálie. Spojené státy skončily na 15. místě, Spolková republika Německo byla šestadvacátá, Francie devěťadvacátá.

Světový žebříček ekonomické svobody sestavuje Heritage Foundation s listem The Wall Street Journal. Vede Hongkong a Singapur; Česko si polepšilo a postoupilo na 24. místo, v EU je 11. (Právo 28. 1. 2015).

¹¹ Dostupné z: <<https://www.imd.org/wcc/products/eshop-world-competitiveness-yearbook>> [25. 11. 2017].

Transparency International vydává žebříčky vnímání korupce. Ve vnímání korupce si ČR v roce 2015 značně polepšila, ze 168 zemí je 37., oproti 53. pozici v minulém roce (má 56 bodů, oproti průměru evropských států 67). Naopak v roce 2017 si pohoršila na 47. příčku (s Kyprem a Maltou). Ve zdůvodnění se uvádí ovlivňování pravidel hry, korupční skandály a nevyhovující zákony. Česká republika získala 55 bodů, oproti 56 v roce 2015.

Jsou samozřejmě ještě další žebříčky zemí, výše uvedený výčet však stačí ke shrnutí obecných závěrů o manipulaci s českým národním zájmem. Eva Klvačová [2005: 44 *ad.*] při hodnocení žebříčků zemí upozorňuje, že prospěšnost národního státu se hodnotí z hlediska uspokojení potřeb investorů. Vedle toho multikriteriální hodnocení, založená především na bázi měkkých indikátorů je velmi nepřesné a zavádějící. Hodnoty, jichž si cení zahraniční investoři, vlastníci a manažeři velkých podniků nejsou zdaleka ty, jichž si cení občané příslušné země v rolích zaměstnanců, spotřebitelů, voličů.

K tomu je možné přidat několik závěrů: Předně je vždy nutné zkoumat, komu je žebříček určen a kdo za něj platí, jaký je status dané instituce, jak velké má finanční prostředky a jakou vědeckou kvalitu má hodnotitelský personál a metodika hodnocení. Některé instituce tyto informace zčásti poskytují, i když může také jít o reklamní zkraslování. Jiné instituce tuto činnost berou jako dílčí úkol v rámci své standardní činnosti a provádí ji často na objednávku. Takovéto objednávky používá například Organizace spojených národů, když postupně zjistila, že její vlastní pracoviště nejsou již dostatečně objektivní (stranily bohatým zemím). Zpracovatelem podobných žebříčků jsou často velké americké univerzity.

Za druhé, u některých atraktivních žebříčků je zřejmé jejich mediální zadání a mediální využití, jako jsou žebříčky štěstí, cestovního ruchu, bezpečnosti apod., které se opírají především o neměřitelné, „měkké“ ukazatele. Takové žebříčky nemají daleko k hodnocení v soutěži o královnu krásy.

Za třetí, u specializovaných žebříčků je možné hledat jisté poučení, i když jsou často také zneužívány k mediálním nebo politickým útokům. Např. kdo chce kritizovat naši justici, jistě použije žebříček Transparency International. Kdo chce kritizovat naše obchodní zákony, použije žebříček ekonomické svobody nebo žebříček konkurenceschopnosti. U žebříčků konkurenceschopnosti, které sestavují podnikatelsky vlivné instituce, jako jsou Světové ekonomické fórum, Institut pro rozvoj managementu nebo Mezinárodní měnový fond, je snadné najít důkazy, že jsou výhodné pro velké země a velké podniky, ale nevýhodné pro menší ekonomiky, jako je česká ekonomika. Ostatně stejné známkování se děje v zájmu velkých zemí v Evropské unii.

Za čtvrté, největší užitečnost vidíme v žebříčku OECD. Organizace pro ekonomickou spolupráci a rozvoj (*Organisation for Economic Co-Operation and Development*) je mezinárodní vládní organizací se sídlem v Paříži. Konvence o OECD stanoví jako hlavní cíle OECD koordinaci politik za účelem dlouhodobého ekonomického rozvoje členských i nečlenských zemí. OECD sdružuje ekonomicky nejvýznamnější země světa (produkují více než dvě třetiny zboží a služeb světa), takže hraje výraznou úlohu při rozvoji mezinárodních ekonomických vztahů a mezinárodního obchodu. OECD je unikátním fórem („permanentní mezivládní konferencí“), kde nejvyspělejší země světa sladují své postupy v celé řadě oblastí (ekonomika, finance, obchod, vzdělávání, věda a technika, veřejná správa, zemědělství, životní prostředí a další). Česká republika je členem OECD od roku 1995 a má v Paříži oficiální zastoupení. OECD vydává jednotlivým zemím konsultovaná doporučení, která stojí za to, aby byla brána v úvahu (viz část 3.3).

3.3 Konkurenční výhody České republiky

Pro kondici ekonomiky je důležité, jak umí využívat své vlastní konkurenční výhody, nikoliv to jak investuje své úsilí do dohánění někoho jiného v dílčích ukazatelích. Nemusíme odstraňovat své slabiny, aby se to lépe hodilo jiné zemi. Zvyšovat naši konkurenceschopnost je pouze v našem národním zájmu, i když je nutné poznávat naše konkurenty a případně s nimi kooperovat.

Určitým vodítkem pro poznání našich konkurenčních výhod mohou být doporučení OECD, která podává každé dva roky zprávy o jednotlivých stránkách ekonomik. Primárně se nesnaží vytvořit žebříček zemí, ale podrobně popisuje stav dílčích ukazatelů hospodářských politik jednotlivých zemí.

OECD v roce 2014 zaznamenala známé slabiny české ekonomiky (nic překvapivého), jejichž řešení se dostalo i do vládního prohlášení. O využití konkurenčních výhod se nezmiňuje. OECD v červnu 2016 především hodnotí, že ČR momentálně roste, k podpoře produktivity však potřebuje posílit inovační politiku a regulaci trhu, a dále musí zvýšit efektivnost veřejného sektoru. Na růstu se podílí velké čerpání evropských fondů na investice a nízké ceny surovin. Růst produktivity je ovlivněn malou podporou inovací a úspěšných firem a pomalým odstraňováním insolventních firem, je nutné lépe podporovat vědu a výzkum. Výdaje na veřejnou správu jsou relativně nízké a nízký je i jejich výkon, neefektivní jsou její řízení a její investice, je tedy nutné lépe měřit a zveřejňovat jejich výkon. Doporučuje se zaměřit pozornost na zajištění dlouhodobého růstu. Ve srovnání s podobnými zeměmi má ČR nízké odměňování, horší bydlení a horší zdravotní status.

Na tato doporučení reagovala i česká vláda a schválila Strategii mezinárodní konkurenceschopnosti České republiky pro období 2012–2020 [2012]. V této Strategii se na různých místech objevují tyto konkurenční výhody České republiky:

- Výhodná poloha v centru Evropy (je efektivní zlepšovat infrastrukturu).
- Vysoká úroveň vzdělanosti (zlepšující se jazykové znalosti).
- Malé zadlužení.
- Dobrá adaptabilita (mění se směřování exportu).
- Makroekonomická stabilita a celkem dobré instituce.
- Podnikavost.
- Fungující zdravotnictví, sociální služby a školství.
- Fungující trh práce.
- Vědecké a výzkumné schopnosti.

Z jiných pramenů lze dodat i úroveň bezpečnosti a sociální klid. Zatím je stále dobré přírodní prostředí, což umožňuje dále rozvíjet turistický ruch. V ČR je velkou výhodou velmi silné postavení průmyslu, s dlouhou průmyslovou tradicí, s níž souvisejí i stabilní pracovní návyky. Z čistě ekonomických jevů je velkou výhodou nízká míra zadluženosti občanů i státu, která vyrůstá z omezitelnosti občanů dané historickými a kulturními vlivy. Výhodou je i značná míra solidarity (charity) mezi občany, i když v řadě bohatších evropských zemí je ještě vyšší.

Za zmínku stojí i to, že v České republice je již dlouho nízká inflace a že Česká národní banka má devizové rezervy ve výši 40 % HDP, a to v konzervativním portfoliu. Kromě toho Česká národní banka nedává dividendu do státního rozpočtu (například v Polsku ano).

Všechny tyto české konkurenční výhody je možné využít. Pro upřesnění těchto poznatků by se jistě vyplatilo, kdyby vláda zadala pro uvažovaný časový horizont úkol rychle vypracovat SWOT analýzu České republiky.

Závěr

Tato stať je jen příspěvkem k tvorbě programu českého národního zájmu. I v odborných kruzích se nyní často hovoří o nutnosti popsat český národní zájem. V tradičních izolovaných pojmech sociologických, ekonomických i dalších zainteresovaných vědních oborů se to však příliš nedaří. Problémů s touto problematikou je celá řada. Předně je zřejmé to, že se jedná o jev velice komplexní, který se z pohledu jednotlivých vědních oborů a jejich jednotlivých specialistů jeví odlišně. Za druhé, je evidentní, že jednotliví aktéři těchto pokusů jsou více či méně zatíženi dílčími zájmy a dosavadními výsledky svého pracoviště. Za třetí, je ještě evidentnější, jak je běžně deformován český národní zájem v podstatě vždy podle momentálního zájmu jeho nejčastějších verbálních uživatelů, jako jsou novináři, politici, ale i celé instituce, jako jsou konkrétní vlády, regionální i místní instituce a jednotlivé podniky.

Vedle uváděných snah o formulaci národního zájmu existují ovšem i diskuze o opodstatnění těchto snah s poukazem na to, že samotný pojem národ ztrácí význam v současné nezadržitelně postupující globalizaci. Nechtěli jsme v této stati otevírat tuto rozsáhlou problematiku. V závěru chceme jen ukázat, že jsou nám známy poslední diskuze na toto téma. Například Tomáš Sedláček [2016: 118] soudí kriticky: Jako bychom se politicky zasekli na myšlence národních států (národ je přitom relativně mladý koncept, mnohem ranější než např. město). Politika se bude primárně organizovat na globální a místní úrovni, nikoli na úrovni národní. A nakonec dodává; „Užívejte si pár posledních desetiletí pod klasickým sluncem“ [ibid.: 121]. K tomu jen chceme poznamenat, že Sedláčkovi se to lehce říká, umí totiž perfektně anglicky (zatímco výše zmiňovaný „lid“ nikoliv). Mimo jiné je možné také dodat, že oněch „pár posledních desetiletí“, kterých „si máme užít“, časově vyhovuje horizontu námi chápanému národnímu zájmu.¹² Co bude za tímto horizontem, jsme v této stati neřešili.

V průběhu zpracování stati jsme se částečně setkávali s možnými prvky českého národního zájmu z jiných společenskovědních oborů, které bychom mohli podpořit:

- V demografii: Podpora výchovy v rodinách a zvýšení porodnosti na 2,1 novorozenců na ženu. Jinak je nutné připravit nepřijemnou důchodovou reformu.
- Ve školství: Podpora studia technických oborů, zvláště nových perspektivních technologií.
- Ve zdravotnictví: Podpora sportování všech občanů.

„Lid“, v jehož zájmu se snažíme formulovat prvky národního zájmu, samozřejmě nemůže takový úkol zadat. Určitým částečným a zprostředkovaným způsobem jsou jen všeobecné volby. Občané se přikloní k osobnostem, hnutím, stranám, které srozumitelně vyjádří jejich zájem. Je to však spíše zájem krátkodobý. Ideální by bylo, kdyby v české politice také existovaly mezinárodně uznávané osobnosti, které vyjadřují dlouhodobé národní

¹² Ze zlidovělé písně Voskovce a Wericha: „Nestojím o nekonečno s hvězdami všemi, stačí mi pár krásných let někde na zemi.“

zájmy a měli takové charisma a rétoriku, které voliče dokážou přesvědčit. Mezinárodní uznání je pak podmínkou, že národní zájem nebude prosazován násilím na úkor jiných zemí. Český národní zájem by měl mít jak souhlas obyvatelstva (legitimita vnitřní), tak by měl být přijatelný pro mezinárodní společnost (má i legitimitu vnější).

Velkým nedostatkem je, že zatím nejsou, až na malé výjimky, k dispozici příslušné výzkumy. Měli by je financovat hlavní aktéři, tj. vláda, strany, odbory, podnikatelské svazy, orgány veřejné samosprávy, i když při realizaci svých vlastních dílčích zájmů budou realizovat jen některé prvky českého národního zájmu.

Literatura

- Albert, Michael [2012]. *Partekon. Život po kapitalismu [participativní ekonomika]*. Praha: Mezera.
- Beck, Jiří – Hlavatý, Karel [2014]. Žebříčky konkurenceschopnosti a české podniky. In. *Konkurenceschopnost ekonomiky*. Praha: VŠMIEP.
- Beck, Ulrich [2007]. *Vynalézání politiky*. Praha: SLON.
- Berger, Peter L. [2003]. *Pozvání do sociologie*. Brno: Barrister and Principal.
- Dewey, John [2012]. Zkušenost a příroda. In. Ruffing, Reiner. *Filosofický depositář*. Praha: Knižní klub.
- Dubská, Drahomíra [2012]. *Firmy se zahraniční majetkovou účastí v ekonomice ČR: oslabily nebo dále sílí?* Praha: ČSÚ.
- Easterlin, Richard A. [2002]. *Happiness in Economics*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Fialová, Helena [2015]. *Konjunkturní analýza*. Praha: Metropolitní univerzita.
- Giddens, Anthony [2004]. *Třetí cesta a její kritici*. Praha: Mladá fronta.
- Havelka, Miloš [2010]. *Ideje, dějiny, společnost*. Brno: CDK.
- Hendersonová, Hazel [2001]. *Za horizontem globalizace*. Praha: DharmaGaia.
- Klvačová, Eva, a kol. [2005]. *Státní pomoc nebo dobývání renty?* Praha: Professional Publishing.
- Kratochvíl, Petr [2010]. *Původ a smysl národního zájmu*. Brno: CDK.
- Krpec, Oldřich [2009]. *Národní zájmy v moderní demokracii – Česká republika*. Brno: Munipress.
- MacMillanův slovník moderní ekonomie*. Praha: Victoria Publishing 1995.
- Mlčoch, Lubomír [2005]. *Ekonomie důvěry a společného dobra*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Nevima, Jan [2014]. *Konkurenceschopnost regionů Visegrádské čtyřky*. Praha: Professional Publishing.
- Pikora, Vladimír – Šichtařová, Markéta [2012]. *Nahá pravda*. Praha: NF Distribuce.
- Porter, Michael E. [1998]. *The Competitive Advantage of Nations*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Reich, Robert B. [2003]. *V pasti úspěchu. Diagnóza kapitalismu 21. století*. Praha: Prostor.
- Reich, Robert B. [2003a]. *Slušná společnost*. Praha: Moraviapress.
- Ricchiute, David, N. [1994]. *Audit*. Praha: Victoria Publishing.
- Samuelson, Paul, A. – Nordhaus, William, D. [2013]. *Ekonomie. 19. vydání*. Praha: Svoboda.
- Sustainable Development Solutions Network – SDSN [2015]: *World Report 2015 Happiness*. Dostupné z: <http://unsdsn.org/resources/publication/type/sdsn-reports> [13. 10. 2017].
- Scitovsky, Tibor [1976]. *The Joyless Economy*. New York: Oxford University Press.
- Sedláček, Tomáš, a kol. [2016]. *2036: jak budeme žít za 20 let*. Praha: 65. pole.
- Sedláček, Tomáš [2009]. *Ekonomie dobra a zla*. Praha: 65. pole.
- Sen, Amartya Kumar [2002a]. *Etika a ekonomie*. Praha: Vyšehrad.
- Sen, Amartya Kumar [2002b]. Rationality, Joy and Freedom. In. Easterlin Richard A. [2002]. *Happiness in Economics*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Schumacher, Ernst Friedrich [2000]. *Malé je milé aneb ekonomie, která by počítala i s člověkem*. Brno: Doplněk.
- Slaný, Antonín, a kol. [2010]. *Konkurenceschopnost a stabilita*. Brno: Masarykova univerzita.
- Statistická ročenka ČR* [2017]. Praha: ČSÚ.
- Strategické tahy pro Českou republiku* [2004]. Praha: UK FSV CESES.

- Strategie mezinárodní konkurenceschopnosti ČR pro období 2012–2020* [2012]. Dostupné z: <<http://www.businessinfo.cz/cs/clanky/strategie-mez-konkurenceschopnost-cr-7325.html>> [12. 10. 2017].
- Švihlíková, Ilona [2015]. *Jak jsme se stali kolonií*. Praha: Rybka Publishers.
- Urban, Jan [2014]. *Ekonomie bez mýtů a iluzí*. Praha: Grada.
- Voigt, Stefan [2008]. *Institucionální ekonomie*. Praha: Alfa.
- Zelený, Milan [2010]. Bata Management System: A Built-in Resilience against Crisis at the Micro Level. *AUCO Czech Economic Review*, vol. 4, no. 1.
- Rating podle agentur S&P, Moody's a Fitch. Dostupné z: <<http://www.fxstreet.cz/rating-sp-moodys-a-fitch.html>> [18. 9. 2017].

*Alexander Fazik (*1929) je docentem sociologie na katedře společenských věd Vysoké školy obchodní v Praze. Je předsedou sekce sociologie integrálního zkoumání člověka České sociologické společnosti. Zabývá se problematikou lidského štěstí a hodnotových orientací, sociologií volného času a cestovního ruchu, sociologií pracovního a organizačního chování.*

*Karel Hlavatý (*1933) je ekonomickým a organizačním poradcem v JW Consulting Group, k.s. Habilitoval se na Fakultě řízení Vysoké školy ekonomické v Praze. Pracoval poradensky pro řadu podniků, vládních a školských institucí. Zabývá se problematikou kondice ekonomiky, konvergence v EU, ekonomikou domácnosti, Kondratjevovými cykly.*

*Kristián Šrám (*1990) je doktorandem na Institutu sociologických studií na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Je absolventem Podnikohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze a oboru sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy.*

UNRRA a uprchlická krize po druhé světové válce. Operace „Displaced persons“

JANA FRYDRYŠKOVÁ YASIN*

UNRRA and the Displaced Persons Operation after WWII

Abstract: This paper is dedicated to the UNRRA, the United Nations organization envisioned to deal with the expected consequences of ongoing war including devastation, famine, diseases and mass displacement. As it turned out, tackling the mass displacement was most important and challenging task of UNRRA. Expectations were set high. However, lack of comprehension of challenges raised doubts about UNRRA and its role in whole postwar rehabilitation process. Questions were raised about size and cost of administrative staff, and about their reliability and effectiveness. Did UNRRA had sufficient “know-how” to carry out relief work at global scale? The study of archive material, memoirs and specialized bibliography, and various published articles helps to uncover the reasons behind huge criticism faced by UNRRA.

Keywords: displacement; internacionalism; postwar reconstruction process; resocialization; humanitarianism

DOI: 10.14712/23363525.2018.50

Úvod

Rok 2015 je znamením eskalace jednoho z největších a nejhůře řešitelných problémů dnešní civilizace – migrační krize. Tato politická krize je výsledkem dlouhotrvajících válečných a politických konfliktů, ekonomických krizí, demografických změn, populační exploze a v neposlední řadě souvisí i s následky přírodních katastrof. V roce 2015 přišlo do Evropy odhadem na 1,3 milionu lidí a tato událost se stala na dlouho hlavním mediálním tématem. Často se o této krizi mluvilo jako o nejhorší uprchlické krizi od druhé světové války. Detailnější informace však o tom, jak probíhalo a koho se hlavně týkalo masové přesídlování po konci druhé světové války, zůstaly skryty.

Článek se snaží poukázat na jeden z aspektů humanitární pomoci v době její rané institucionalizace – na organizaci akce „displaced persons“ pod záštitou nově vzniklé mezinárodní organizace UNRRA. Navzdory všem možným přípravám, diplomatickým jednáním a velké podpoře se jednalo o velmi složitý a v začátcích i dosti chaotický proces. Jak odpůrci organizace UNRRA, tak i její podporovatelé se vesměs shodli na bezprecedentnosti situace a podmínek, které jsou v pozadí vzniku samotné organizace, jež byla mnohými brána jako experiment na poli mezinárodní spolupráce. Na jedné straně zaznívaly nadšené argumenty vztahující se k zakládající smlouvě organizace (v roce 1943) coby k jednomu z nejdůležitějších válečných politických rozhodnutí. Dle některých politiků vznikla organizace, která se měla stát rovněž jakousi platformou pro světový management [Reinisch 2011]. Na straně

* Mgr. Jana Frydryšková Yasin, Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Celetná 20, 116 42 Praha 1. E-mail: J.Frydryskova@seznam.cz.

druhé zůstaly nezodpovězeny otázky týkající se nadměrných výdajů v poměru s výsledky činnosti organizace. Faktem ale zůstává, že jak zaměstnanci a úředníci z řad organizace, tak především samotní uprchlíci se museli vyrovnat se změnou politické atmosféry v rámci nastupující studené války. V průběhu celé akce se měnilo politické, etnické i sociální složení migračních skupin, stejně tak i důvod pobytu v uprchlickém centru. Nejdříve se jednalo o osvobozené vězně koncentračních táborů, totálně nasazené, válečné zajatce, tedy vše oběti nacistického režimu. Později se obyvateli uprchlických center a tzv. tvrdým jádrem nerepatriovatelných stávali zejména lidé, kteří odcházeli kvůli hrozícímu komunistickému útlaku ve svých domovinách, či se z podobného důvodu nechtěli do svých domovů vrátit. Tato zbylá centra, rozestá zejména po Bavorsku, nebyla tak již mementem konce světové války, ale součástí nově vzniklého západního Německa.

Ochladnutí vztahů mezi Západem a Východem se promítlo do všech možných oblastí uprchlické krize, podpora veřejnosti i politiků sponzorujících zemi klesala, repatriční řízení se značně komplikovala a celá akce DP se v poměru k ostatním úsekům organizace, zejména těm rehabilitačním, rapidně prodražovala.¹ V době okolo roku 1947 procesy repatričních řízení prakticky ustaly a nastala doba vyjednávání ohledně možných přesídlovacích programů. Tento proces byl již v pravomoci nově ustanovené IRO – Organizace na podporu uprchlíků, neboť dočasně ustanovená organizace UNRRA končila svou činnost. Na základě vzpomínek, archivních materiálů a zahraničních prací se snažím odhalit „mentální mapu“ prvních oficiálních humanitárních pracovníků, stejně jako obyvatelů uprchlických center.

Česká historiografická produkce se tímto tématem zabývala spíše okrajově a pojímala jej hlavně jako součást problematiky totálně nasazených či po válce vysídlených občanů.² Až Jaroslav Vaculík, který se od 90. let zabývá tématem reemigrace a repatriace československých občanů, na toto téma vydal několik studií [Vaculík 2002, 2003]. Ze zahraničních publikací mají význam pro toto téma zejména práce Gerarda Daniela Cohena [2011], Adama R. Seippa [2013], dílo S. Gemieho, F. Reidové a L. Humberta [2012], studiem osudů židovských vězňů po skončení války se zabýval Arieh J. Kochavi [2001] či Zeev W. Mankowitz [2002]. Z německé historiografie bych zmínila práci historika Andrea Kosserta [2009], který se zabýval osudem odsunutých Němců v Německu.

Dokumenty, zachycující z perspektivy organizace UNRRA tuto poválečnou historii, jsou uchovány kromě hlavního archivu OSN v New Yorku také v německých archivech, zejména pak v centrálním Bundesarchiv v Koblenzi, v mnichovském Hauptstaatsarchiv, a mnoho cenného materiálu z organizace UNRRA vztahujícímu se k otázce DP je uloženo v Národním archivu v Praze na Chodovci. Fond týkající se organizace UNRRA je tu velmi bohatý a přehledný, což svědčí o velice dobré organizaci Mise UNRRA v ČSR a Československého úřadu pro hospodářskou pomoc a obnovu. Jsou zde uloženy i průvodní dokumenty zachycující politická a diplomatická jednání při vzniku celé struktury organizace, jednání v průběhu ustanovení rezolucí, dokumenty objasňující repatriční mechanismy, atd. Jsou zde také celé kopie původních účetních materiálů, statistik použitých oficiálním

¹ Program DP v Německu převyšoval obdobný program v Číně až třikrát a měl nejvíce zaměstnanců ve všech jednotkách celé organizace (viz kapitola Zaměstnanci organizace) [Woodbridge 1950: 428].

² Viz např. [Mainuš 1974], [Kuklík 2002], [Křen 1969], [Mouliš 1993]. Organizaci UNRRA na našem území se věnoval historik Karel Sommer [1993].

historikem Georgem Woodbridgem,³ který byl zaměstnán v ústředí organizace v Londýně a později v roce 1950 vydal obsáhlou třídílnou monografii *UNRRA: The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*. Celkově tento fond tvoří materiály jedinečné hodnoty z oblasti poválečného politického a ekonomického vývoje ČSR a potažmo celé Evropy. Za zmínku stojí také dobová žurnalistika. Všechna významná tehdejší periodika se věnovala s různými časovými intervaly i organizaci UNRRA, repatričním řízením, hledání ve válce ztracených dětí atd. V neposlední řadě jsou neméně důležitým a hodnotným pramenným materiálem dobová svědectví ve vydaných pamětech či denících.⁴

Konec války – masové vysídlení

Americký prezident Franklin D. Roosevelt vizionářsky předpověděl v říjnu roku 1939 humanitární krizi, když pronesl: „[Až] tato strašná válka skončí, [ve světě] budou ne mili-on ale deset nebo dvacet milionů mužů, žen a dětí mnoha ras, náboženství, z mnoha států a možná i z několika kontinentů, kteří vytvoří široký obraz uprchlictví.“⁵ Roosevelt již v této době předpověděl jak rozdílné řešení tohoto geopolitického a ekonomického problému, tak i jeho rozsah, který převyšoval do té doby veškeré podobné zkušenosti. Čím více se stávala válka součástí každodenního života v pozdějších letech, tím více bylo zřejmé, že se bude jednat o prakticky úplně nový historický rozměr.

Bylo předvídatelné, že většina z těchto lidí se bude chtít dostat za každou cenu co nejdříve domů, a to i přes stále trvající boje. Správně se předpokládalo, že takové velké neorganizované přesouvání mas lidí by mohlo zasáhnout do samotných osvobozovacích bojů, mohlo by napomoci k šíření nemocí a v neposlední řadě by mohl nastat sociální a ekonomický chaos. Vedoucí političtí i armádní představitelé spojeneckých sil si uvědomovali potřebu a naléhavost začít tento problém řešit organizovaně kvůli zajištění dodávek jídla, provizorního ubytování, základní zdravotní péče a speciálních transferů. Uprchlický problém se v roce 1945 týkal nejen Evropy, ale i Blízkého a Dálného východu.

Organizace UNRRA byla první organizací zabývajících se otázkou masového uprchlictví a přesídlení. Vedle její hlavní činnosti v oblasti dodávek pro obnovu a rehabilitaci pomáhala organizovat shromažďovací centra a repatriaci jejich obyvatel, tzv. „displaced persons“. Pod anglickým všeobecně uznávaným termínem „displaced persons“ (zkratka DP) se skrývá v češtině mnoho výrazů od válečných uprchlíků, lidí během války nuceně přemístěných, zavlčených, nasazených a ztracených až po bývalé obyvatele koncentračních táborů, vězně atd. V roce 1943 bylo odhadováno, že v celé válečné Evropě bylo až na 21 miliónů těchto lidí [Woodbridge 1950: 469]. Na konci války se pak předpokládalo, že jenom v Německu existovalo na 8 miliónů lidí, kteří se mohli kvalifikovat jako DP

³ George Woodbridge pomáhal americké vládě již při programu Lend-Lease, následně, po skončení organizace UNRRA, byl vládním historikem až do roku 1953, kdy odešel do Londýna. Tam pomáhal při realizaci Marshallova plánu.

⁴ Viz např. [Hilton 2006], [Klemperer 2000, 2004] nebo z pohledu zaměstnance organizace UNRRA: Doherty [2000].

⁵ Franklin D. Roosevelt [October 17, 1939], Address at the Meeting of the Officers of the Intergovernmental Committee on Political Refugees, Public Papers of the Presidents of the United States. Dostupné z: <<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=15826&st=&st1>> [15. 11. 2016].

dle kritérií organizace UNRRA a spojeneckých armád.⁶ Další se nacházeli v desítkách tisíc v Rakousku, Itálii, na Blízkém a Středním východě. Z celkového počtu se organizaci v kooperaci s armádami spojenců a správních představitelů zón podařilo navrátit podstatnou část lidí DPů do zemí jejich původu.⁷ Toto byla první fáze celého problému poválečných uprchlíků, která se hodnotila z hlediska logistiky, rychlosti a efektivity jako úspěšná. Na začátku roku 1946, nastala druhá, složitější fáze zahrnující repatriaci a přemístění zbývajících částí exulantů, kterých bylo dle hrubých odhadů okolo 1,5 milionů. Většina z nich pobývala v kempech na německém území (1,2 mil.), menší část v Rakousku a Itálii. Část z nich odmítala repatriaci na základě osobních, politických, ekonomických či psychologických důvodů. Další skupiny lidí se považovaly, co se týče příslušnosti ke státu, za zcela bezprizorní. UNRRA na začátku své působnosti nepředpokládala takové množství lidí odmítajících se vrátit do zemí původu (zejména do zemí, jež začaly spadat do sféry sovětského vlivu). Někdy v polovině roku 1946, kdy si organizace začala uvědomovat, že bude určitě množství lidí nemožné donutit k repatriaci, se začalo jednat o tzv. resettlement (přemístění) z center, které byly nevyhovující pro dlouhodobý pobyt, do různých zemí. V návaznosti na přesídlení se UNRRA začala zajímat o možné pracovní uplatnění a směřovala rehabilitaci lidí v centrech tímto směrem. Vše se řešilo paralelně také už na úrovni nově vytvořeného Výboru pro uprchlíky při OSN (který předcházela pozdější plánovaná IRO), kam byla UNRRA pozvána jako pozorovatelský orgán.

To, že UNRRA bude tou organizací, která bude pomáhat při repatriacích a organizaci samotné pomoci všem „displaced persons“, bylo přijato již v základní smlouvě, kde se členské státy dohodly na organizaci návratu těchto lidí. Jakmile tato role organizace byla potvrzena, nastaly samozřejmé otázky. Jak, kdy, jaké budou přesně kompetence organizace UNRRA, které osoby budou přicházet v úvahu pro tuto pomoc. Při přípravě vše vypadalo na hladký a organizovaný chod, ale v průběhu a ke konci této rozsáhlé „akce“ bylo jasné, že žádná z jiných dalších operací organizace UNRRA nebyla obestřena tolika zmatky a žádné jiné se nedostalo tolika publicity, pozornosti a individuálních iniciativ.⁸

Příprava a struktura akce DP

Problémem uprchlictví se zabývala Rada organizace hned na prvním zasedání a bylo bez větších připomínek doporučeno se ke konci války zaměřit na smlouvy s jednotlivými vládami či vojenskými autoritami a začít zabezpečovat repatriaci všech zavlčených osob, které byly v nuceném exilu a jejichž návrat byl urgentně žádoucí.⁹

⁶ Národní archiv (dále jen NA), fond UNRRA (dále jen UNRRA), karton 53, zahraniční obchodní tisk, The Story of UNRRA, February 15, 1948, s. 35.

⁷ Počty se liší, hrubý odhad je něco přes 6 000 000 úspěšných repatriantů [Cohen 2012].

⁸ Tento typ poválečné pomoci vyžadoval finance zejména pro dva účely: tzv. operating costs (zásilky a služby) a administrative costs. Všichni členové organizace přispívali na administrativní účely, pouze však ty státy, které nebyly okupovány, přispívaly i na nákup dodávek a financování služeb. Největší podíl z této skupiny měly USA. Kongres USA již v roce 1943 uvolnil prostředky v hodnotě 1,35 mld. dolarů, přičemž se celý rozpočet jen v prvním roce pohyboval okolo 1,8 mld. dolarů, NA, fond Ministerstva zahraničních věcí – výstřížkový archiv (dále jen MZV-VA), karton 1025, výroční článek Dvě léta mezinárodní organizace proti hladu, *Právo lidu*, 9. 11. 1945.

⁹ NA, UNRRA, karton č. 53, zahraniční obchodní tisk, A Compilation of Resolutions on Policy, First and Second Session of UNRRA Council, resolution no. 10, 47, 48.

S blížícím se koncem války byly ustanoveny první divize a komise pro organizaci uprchlíků ve Washingtonu a Londýně. Stejně tak jako ostatní divize UNRRA, ani tyto divize neměly v roce 1944, kdy většina Evropy byla dosud pod kontrolou Německa, ještě šanci začít praktickou činností jejich náplně. UNRRA navíc neměla žádný přístup k vojenským materiálům, a tak tyto komise na začátku trpěly velkým nedostatkem informací, jak, kde, u koho začít, a pokud už nějaké informace získaly, tak v nich převládal naprostý chaos, což zdržovalo plánování i samotný start akce.¹⁰ Největší bezmoc pociťovali lidé, kterých se to týkalo nejvíce – samotní zavlečení, osvobození z koncentračních táborů, pomoc byla totiž zdoluhavá a neorganizovaná, podmínky v táborech katastrofální. Celá věc se začala řešit na nejvyšších místech, když na žádost prezidenta Trumana popsal své zážitky Earl. G. Harrison, vysoký státní úředník. Ve svém slavném „Harrison Report“ poukázal na chaos, který na jaře a v létě roku 1945 panoval v táborech, kde se soustřeďovali uprchlíci a bývalí vězňové z koncentračních táborů. Obvinil jak spojenecké armády, tak částečně i organizaci UNRRA z neschopnosti, z neadekvátní spolupráce a prodlužování utrpení hlavně židovských obyvatel DP táborů. Popisoval, že i přes veškeré nadšení pomáhat, je UNRRA naprosto nepřipravena, nevybavena, kritizoval organizaci za špatný výběr personálu, který v častých případech neuměl dostatečně komunikovat v angličtině a nebyl tak schopen relevantní spolupráce s představiteli spojeneckých armád.¹¹ Přes veškerou kritiku ale podpořil záměr, aby organizace akce „displaced persons“ byla i nadále v kompetenci organizace UNRRA, které se měly dle něj rozšířit pravomoce, aby byla v budoucnu schopna spolupracovat na nejvyšší politické úrovni se správnými představiteli zón v Německu, Rakousku a s vládami zemí, kterých se problém DPů týkal. Prezident H. Truman se následně obrátil na vedoucího armádního velitele americké okupační zóny v Německu, což byl v té době samotný generál Eisenhower, a žádal ho o co nejrychlejší nápravu a zlepšení podmínek táborů být i na úkor německých obyvatel.

Situace se následně začala opravdu zlepšovat a problémy se začaly řešit organizovaněji. Již na prvním zasedání Rady se rozhodlo o kontaktování a navázání oficiálního styku s vojenskými představiteli okupačních zón v Německu a Rakousku. Navzdory nutnosti zefektivnit a zrychlit rozjíždějící se pomoc zasaženým osobám napříč kontinentální Evropou se nicméně tato jednání protáhla a rozhodnutí bylo učiněno až na třetím zasedání Rady UNRRA v srpnu 1945. Debata se protáhla i díky prvním neshodám mezi zástupci USA a slovanských států. UNRRA také neměla ambici být plně neutrální, měla jasné dané limity. Chtěla pomoci pouze obětem nacismu a fašismu, ale již ne samotným obyvatelům či vojákům nepřítelů. Slované členské státy byly navíc proti tomu, aby se pomáhalo lidem, kteří se brání repatriaci. Otázka a definice oběti se stala předmětem sporu a důvodem dalšího zdržení v jednání [Woodbridge 1950: 486]. Po prvotních neshodách byla nakonec na tomto zasedání přijata definice „displaced persons“ spolu se dvěma zásadními rozhodnutími:

- 1) Péče nakonec mohla být poskytnuta i bez smlouvy se zemí původu dotyčného.
- 2) Správa UNRRA byla pověřena připravit smlouvy se čtyřmi mocnostmi kontrolující rozdělené zóny v Německu a Rakousku ohledně péče a transportu „displaced persons“.

¹⁰ NA, UNRRA, karton 55, The Journal Third Session of the Council, s. 86.

¹¹ Celý text Harrisonova reportu lze najít např. na stránkách Muzea holocaustu zde: <<https://www.ushmm.org/exhibition/displaced-persons/resourc1.htm>> [5. 12. 2016].

Náklady na péči, prostředky a transport neměly být hrazeny z rozpočtu Správy UNRRA, ale na návrh delegace USA měly být tyto náklady závazkem německé ekonomiky.

Smlouvy s okupujícími mocnostmi byly uzavřeny v tomto pořadí: 27. listopadu 1945 s britskou správou, 18. února 1946 s francouzskou správou a nakonec o jeden den později s americkou.

Smlouvy přerozdělily odpovědnost následovně:

1. Odpovědnost vojenských představitelů mocností [Woodbridge 1950: 488]
 - a) Plná odpovědnost za všechny základní dodávky.
 - b) Koordinace pohybu, plány a zajištění transportu prostředků potřebných na repatriaci.
 - c) Zajištění bezpečnosti a veřejného pořádku.
2. Odpovědnost organizace UNRRA
 - a) Vnitřní správa shromažďujících a ubytovacích center DPů.
 - b) Dozor a koordinace dobrovolníků pracujících v těchto centrech.
 - c) Obstarání nadstandardních požitkových dodávek jako např. tabák, cigarety, holicí strojky, dětské sladkosti, rekreační vybavení a materiál na vzdělávání.
 - d) Řízení tzv. CTB (Central Tracing Bureau) – Centrálního pátracího úřadu.
 - e) Spolupráce s vojenskými a vládními autoritami při zařizování repatriací včetně recepce lidí v rodné zemi.

Zaměstnanci organizace

V této počáteční fázi se UNRRA zaměřila zejména na výběr vhodných zaměstnanců. Poměr lidí určených pro správu programu „displaced persons“ vůči ostatním, kteří měli na starosti zásilky a jejich distribuci, byl velmi výrazný, jak ukazuje následující tabulka.

Zaměstnanci Class I. K 30. 9. 1946¹²

administrativní pracovníci		operační pracovníci	
Ústředí, Washington	1527	operace displaced persons, Německo	4160
Evropská regionální kancelář	1437	AFHQ, styčná kancelář, Řím	18
Jihozápadní Pacifik, kancelář	61	Albánská mise	42
Nový Zéland, kancelář	3	Rakouská mise	547
Styčná kancelář, Ženeva	2	Belgická mise	11
Manila, zásobovací kancelář	12	Běloruská mise	13
Argentina, zásobovací mise	1	Čínská mise	1354
Brazílie, zásobovací mise	2	Československá mise	40
Chile, zásobovací mise	3	Dánská mise	3
Kuba, zásobovací mise	2	Dodekánské ostrovy, mise	26

¹² NA, UNRRA, karton 56, zahraničně obchodní tisk, inv. č. 119, Report of the Director General to the Council for the period 1st July to the 30th September, s. 87.

Mexiko, zásobovací mise	3	Etiopská mise	18
New Delhi, Indie, zásobovací mise	3	Finská mise	4
Uruguay, zásobovací mise	2	Francouzská mise	123
Venezuela, zásobovací mise	2	Řecká mise	347
Celkem	3 060	Maďarská mise	10
		Italská mise	535
		Korejská mise	4
		Blízkovýchodní mise	53
		Nizozemská mise	15
		Norská mise	3
		Filipínská mise	2
		Polská mise	162
		Ukrajinská mise	6
		Jugoslávská mise	138
		Operační pracovníci v ústředí	94
		Speciální zemědělsko-technický program Řím	23
		Program stipendií, Ústředí	9
		Program zaměření na trénink zdravotních sester, Ústředí	10
		Program přepravy skotu	219
		Celkem	7 989

Vedle tohoto personálu typu Class I. UNRRA přímo na místě působnosti zaměstnávala pracovníky z přijímacích států a ve shromaždištích vytipované obyvatele, tedy samotné DPs [Slatt 2008: 278], patřičně jazykově a odborně vybavené – tzv. Personnel Class II. UNRRA vždy kladla u svých zaměstnanců důraz na určitý smysl pro internacionalismus na úkor národnostního citění, nově se pracovníci vykruslovali jako mezinárodní dobrovolníci starající se o „ztracené a opuštěné“ [Salvatici 2012: 437]. Internacionalismus se stal jedním z hlavních myšlenkových pilířů celé organizace. K prosinci roku 1945 16 % zaměstnanců prvního typu (Class I.) tvořili Američané, 18 % Francouzi a 31 % Britové. K červnu 1946 63,7 % zaměstnanců byli muži a 36,3 % ženy [Gamie – Humbert 2012: 146]. Více jak polovina všech zaměstnanců měla na starosti program DPs, a to zejména v Německu, o něco méně pak v Rakousku a Itálii. Vedení organizace muselo často čelit obviňování, v častých případech oprávněnému, že se mnohdy do jejich řad hlásili zcela nekompetentní lidé. V první řadě byla na vině hlavně špatná personální politika organizace, chyběl standardizovaný a jednotný proces jak samotného přijímacího řízení uchazečů o pracovní místo, tak i jejich následného zaškolování. Navzdory jasnému faktu, že úspěšnost akce DPs závisela mimo finančního zabezpečení hlavně na vhodném výběru personálu, UNRRA v tomto ohledu selhala, když nedokázala přijít s ucelenou řadou požadavků na

nově vzniklou pracovní pozici „mezinárodní humanitární pracovník“. Následkem všech těchto problémů a nepříliš profesionálního začátku bylo působení úředníků a zaměstnanců organizace přímo v místě působnosti dost nevyrovnané. Zaměstnanci se ve stejných pozicích na různých místech neshodovali v postupech, v cíli, a dokonce ani v samotné definici rehabilitace a pomoci [Salvatici 2012: 429]. Zdá se, že organizace UNRRA hrubě podcenila přípravu na tento úsek pomoci, a to i navzdory jasné ambici profesionalizace charity na mezinárodní úrovni.

Motto kampaně na přípravu této humanitární akce bylo „help people to help themselves“. Na základě této kampaně se vedly přijímací hovory v USA a Evropě a vybírali se lidé s patřičnou kvalifikací a adekvátními zkušenostmi, aby se stali profesionálními sociálními pracovníky. Motivace lidí vstupujících do řad této nově vzniklé organizace byla různá. Přes čistě altruistické motivy, nadšený idealismus, touhu po cestování a dobrodružství, po přirozené pokračování ve službách armády po skončení bojů (často se rekrutoval armádní personál, od vojáku až po válečné zdravotní sestry) až v neposlední řadě po potřebu jisté prestiže a dosažení určitého společenského statutu. Někteří pracovníci byli motivováni čistě profesně, jelikož se UNRRA snažila vyhnout určitému amatérismu v přístupu k humanitární pomoci a snažila se zavést vědecktější a novější principy a metody v oblasti výživy, průmyslu a zemědělství. V jejich řadách se tak objevovali nutriční specialisté, zemědělní technici, průmysloví odborníci a zkušení sociální pracovníci. Zejména pro sociální pracovníky byla práce v organizaci zkušenost k nezaplacení a mnohdy začátek působivé kariéry. Je známo, že mnoho zdravotních sester, které působily v řadách UNRRA, po skončení této organizace hrály vedoucí úlohy v nově vzniklé WHO (World Health Organization – Světová zdravotní organizace) [Gemie – Humbert 2012: 1950]. I finanční odměna za práci byla pro některé hlavním motivem, i když se to nezmiňuje tak často. UNRRA nabízela velmi dobře placené pozice ať už v ústředích organizace, nebo přímo na místě působnosti. Z výše řečeného vyplývá, že se do organizace přidávali lidé nejrůznějších profesí, např. bývalí vojáci bez hlubších znalostí z oblasti sociálních prací na jedné straně, na straně druhé významní lidé např. z bankovního či zdravotnického sektoru, kteří za své působení přímo na místě dostávali 4000 až 5000 dolarů za rok.¹³ Rozdílné motivy (ať už osobní či profesní), země a sociální prostředí, z něhož zaměstnanci do organizace přišli, znamenaly však v praxi na místě i přirozeně naprosto nejednotný přístup, což někdy přinášelo problémy a zpomalovalo práci.

Po přijetí následoval krátký trénink ve třech různých lokalitách – USA, UK a Francie. Britové měli před odjezdem do Německa krátké školení v Londýně.¹⁴ V USA, v Marylandu za velké osobní podpory Eleanor Rooseveltové bylo zřízeno hlavní školicí středisko pro zaměstnance nabrané zejména v USA, byť s rozdílným původem. Od roku 1944 byl hlavním ředitelem tohoto střediska původem český rodák Dr. Frank Munk.¹⁵ Hned na počátku svého působení se musel vyrovnat s problémem náborem zaměstnanců z řad rozpuštěných spojeneckých armád. Dr. Munk a spolu s ním i někteří lidé na vyšších pozicích

¹³ Benjamin Fine [May 21, 1944] Unrra Schools is Training Workers for the Grim Job of Relief in War-Stricken Countries, *The New York Times*, Page E-11.

¹⁴ NA, UNRRA, karton 93, Confidential, Dokumenty k 3. zasedání Rady, č. 9, 1945, Report of the Director General to the Council, for the period 1st April 1945 to the 30th June 1945, s. 61.

¹⁵ Frank Munk působil v USA od roku 1939, kdy utekl před nacistickým režimem. Působil jako profesor ekonomie a politických věd na kalifornské univerzitě Berkeley, když přišla nabídka od UNRRA.

pochybovali o tom, že by se z bývalého vojáka prostoupeného nacionalismem mohl během krátkého tréninkového výcviku stát humanitární pracovník s citem pro principy internacionalismu. Pracovníci se ve školících zařízeních procvičovali v jazyce, historii a kultuře té země, kde měli působit. Jako základní chyba bylo později vnímáno prakticky úplné vynechání či naprosto marginální zmínění o zemích původu těch lidí, kteří do táborů přicházeli. Lidé, kteří takovým školením procházeli, neskrývali své zklamání a nešetřili kritikou.

Organizace akce DP v jednotlivých zemích

Dle všech smluv a dohod přijatých na zasedání Rady UNRRA se začala organizace angažovat celkem v pěti oblastech. V americké, britské a francouzské zóně poválečného Německa, v americké, britské a francouzské zóně poválečného Rakouska, dále v Itálii, na Středním východě a v Číně. Úplně první akcí organizace týkající se této oblasti DP bylo v květnu 1944 převzetí odpovědnosti nad šesti tábory na Středním východě, čítajícími na 40 000 uprchlíků, a to především Jugoslávců, Řeků a obyvatel Dodekánských ostrovů.¹⁶ Velké procento těchto uprchlíků byly ženy a děti, rodiny partyzánů. V Německu se starala organizace pouze o ty osoby, které měly na pomoc nárok dle dohod přijatých na zasedání Rady, celkem to bylo okolo 57,4 procent z celkového počtu „displaced persons“ [Woodbridge 1950: 491]. V Rakousku byly tábory méně početné a v Itálii bylo procento těchto zavlečených lidí v poměru k Německu poměrně nízké. V těchto případech UNRRA nebyla finančně odpovědná za dodávky. Na Středním východě UNRRA udržovala uprchlické tábory a zajišťovala základní dodávky, které narozdíl od Evropy platila z rozpočtu organizace. UNRRA v tomto případě také platila náklady na repatriace (transfer po moři k Dodekánským ostrovům a dále pak na kontinent do Jugoslávie a Řecka). Rozsáhlá pomoc uprchlíkům probíhala také v Číně, kde obdobný program měla na starosti CNRRA. Po světě, např. v oblasti Středního východu, ve východní Africe, v Indii, byly roztroušeny také malé skupiny Poláků, které byly dle všech přijatých rezolucí oprávněny pro příjem pomoci od organizace UNRRA, ale nikdy se jim jí nedostalo. Na místo UNRRA se tak starala o tyto lidi britská vláda, která podporovala shromažďovací centra.

Počet hlavních shromažďovacích center v Evropě¹⁷

	Německo-americká zóna	Německo-britská zóna	Německo-franc. zóna	Rakousko	Itálie
prosinec 1945	134	78	15	25	–
červen 1946	154	98	36	38	–
prosinec 1946	400	443	78	30	–
červen 1947	416	272	45	21	8

¹⁶ NA, UNRRA, karton 53, zahraničně obchodní tisk, The History of UNRRA, s. 86.

¹⁷ „Statistics, European Region“, vols. III, IV, V [Woodbridge 1950: 501].

Život v centrech

Pod správou UNRRA byla až do června roku 1946 organizace a struktura ve shromaždištích podřízena plně repatričním potřebám. Dle toho byly uprchlické tábory strukturovány podle národnosti a občanství¹⁸ (tak, aby rodiny byly u sebe). UNRRA se starala o všechny základní potřeby počínaje distribucí potravin, oblečení, zaopatřováním léků až po hygienické potřeby. Ve stravování pracovníci chtěli původně dodržet jimi stanovený limit 2650 kalorií na jeden den pro jednoho člověka, ale nikde se jim to nepodařilo. V reálu se dodržování kalorií nakonec lišilo od regionu k regionu a od osoby k osobě. Byl však kladen velký důraz na dětskou výživu, protože se v letech 1946 až 1947 všechna DP centra v Německu a Rakousku těšila velmi vysoké porodnosti [Comet 2000: 301].

UNRRA kontribuovala také tím, že dohlížela na domácí dodávky jídel, jejich efektivní přípravu, celkově se starala o to, aby lidé získali, co jim od vojenských a místních politických představitelů dle dohod náleželo. Samotné jídlo pak do center přicházelo z nejrůznějších zdrojů, ty trvanlivější zejména z armádních skladů a z lokálních zásob. V každém centru byl určen pracovník organizace, který měl na starosti každý týden připravit stravovací plán dle různých skupin obyvatel centra a zásob.

UNRRA pomáhala s dodávkami nadstandardního zboží [Woodbridge, *Statistic. European Region 1950: 503*]

	Částka v US dolarech	Hmotnost zboží (Gross Long Tons)
Jídlo	2 427 500,00	5 046,00
Oblečení, obuv	1 177 700,00	1 034,00
Léčiva a hygiena	677 700,00	789,00
Zemědělská obnova	37 500,00	406,00
Průmyslová obnova	3 210 800,00	5 578,00
Celkem	7 531 200,00	12 853,00

V rámci těchto dodávek distribuovala hlavně cigarety, sladkosti pro děti, mýdla, z oblečení hlavně vybavy pro novorozence a další oblečení pro malé děti. V oblasti dodávek pro průmyslovou obnovu šlo hlavně o vybavení domu, kuchyně. Do této kategorie byly zahrnuty také školní a školící pomůcky, které sloužily obyvatelům a dětem ve speciálních školicích centrech a učebnách. Co se týče zdravotní péče a prevence, UNRRA hrála velmi důležitou roli a dá se v tomto ohledu říci, že díky její přítomnosti bylo zažehnáno několik epidemií v zárodku. Vojenský zdravotní a hygienický program, jaký byl nastaven

¹⁸ V poválečných letech bylo určení národnosti, příslušnosti ke státu a národu dost komplikované, hlavně co se týče obyvatel Sovětského svazu a židovských obyvatel různých států. Židovští přeživší koncentračních táborů museli mnohdy čelit i v DP shromaždištích dalším nepříjemnostem vyplývajícím z antisemitismu, neboť byli mnohdy ubytováni dle stejné příslušnosti ke státu s Němci, Poláky, z nichž se někteří ani po válce nezbavili své nevrzivosti vůči Židům. Situace se mírně zlepšila až po zásahu prezidenta Trumana, resp. po zveřejnění Harrisonova reportu, viz kapitola Příprava a struktura DP akce.

v jednotlivých centrech, byl vesměs všude podobný a velice jednoduchý. Všechna centra musela být udržována v čistotě, každý obyvatel prvně prošel odvíšivovací kúrou a měl být imunizován proti neštovicím a břišnímu a skvrnitému tyfu, aby se tak předešlo epidemiím.¹⁹ Během roku 1945 byla tato odpovědnost na armádě, v této době bohužel kvůli trvajícím katastrofálním podmínkám, nedostatku odborné péče a léků lidé v táborech pořád umírali. Situace se začala pomalu měnit ke konci roku 1945, v průběhu posledních měsíců tohoto roku přijížděli odborníci z organizace UNRRA – doktoři a sestřičky, kteří postupně přebírali odpovědnost a zdravotní dohled v centrech. S tímto přebírali zároveň i nastavený a již zaběhlý řád. Pracovníkům se dařilo držet nemoci pod kontrolou. Odborný personál organizace UNRRA připravil preventivní programy, které měly pomoci snížit riziko epidemií zejména v zimním období. Do preventivních zařízení spadá i zřízení a příprava izolačních prostorů, jež měly sloužit v případě vypuknutí epidemie nakažlivé nemoci, či příprava relevantního množství medikace a proočkování obyvatel ve všech centrech.

Zaměstnání v centrech

Ačkoli otázka zaměstnanosti v kempech a shromaždištích byla z velké části pod kontrolou organizace, veškeré práce mimo ně musela být odsouhlasena vojenskými představiteli. Základní politika správy fungovala na jednoduchém principu: veškerá práce měla být dobrovolná a placená, ale zároveň byli lidé hojně motivováni a podporováni se o práci ucházet. Na základě všech zkušeností fungovalo i v těchto shromaždištích pravidlo, čím vyšší zaměstnanost, tím vyšší standard samotných center a spokojenější obyvatelé. Mít práci znamenalo znovuzrození v „normální lidskou bytost“, dotyčný přestával být uprchlíkem [Salvatici 2012: 438]. Tento přerod trval často i několik měsíců, přes veškerou euforii z osvobození přišel krátce poté útlum, muži v centrech neměli zájem pracovat či se nějak aktivně zapojit do jejich chodu, ženy ztrácely mateřský smysl. Apatie postupovala všemi složkami lidského bytí. Pracovníci organizace tak od začátku po zajištění základních potřeb povzbuzovali obyvatele center, aby se podíleli na každodenním chodu centra, zdravotní sestry povzbuzovaly matky formou různých soutěží k důkladnější péči o děti.

Jak už bylo řečeno, veškeré práce v centrech byla úzce spojena se správným chodem, údržbou a rozvojem centra, obyvatelé zde byli zaměstnáni jako zaměstnanci UNRRA Class II., ale takových pozic bylo jen několik. Bylo tedy nutné hledat práci mimo samotná centra. Vojenské autority jednotlivých zón původně nastavily oficiálně politiku tak, že DP lidé by měli mít přednost před samotnými Němci.²⁰ V samotné praxi se však tato politika jevila jako těžce realizovatelná. Obyvatelé center měli často nižší kvalifikační a odborné zkušenosti, navíc některé tábory byly umístěny daleko od frekventovaných měst či center populace, kde by se práce nacházela snadněji. Postupem času začali mít také vojenští představitelé a správci zón nevyhnutelně pocit zodpovědnosti také vůči samotným Němcům a Rakušanům. Navzdory všem překážkám se podařilo prakticky nemožné a v některých shromaždištích se míra zaměstnanosti k roku 1947 vyhoupla někdy až k 98 % všech

¹⁹ NA, UNRRA, karton 93, Confidential, Dokumenty k 3. zasedání Rady, č. 9, 1945, Report of the Director General to the Council for the period 1st April 1945 to the 30th June 1945, s. 17.

²⁰ SHAEF Administrative memo 39, Appendix D, „Employment of Displaced Persons in Germany“, revised 16 April 1945 [Woodbridge 1950: 518].

práceschopných. Průměrně napříč Německem se pak udržovala míra zaměstnanosti okolo 70 % (některá centra si udržovala vyšší míru díky své geografické poloze, jiná zase menší).

Role organizace UNRRA v programu DP

Součástí práce UNRRA pracovníků byl mimo jiné i dohled nad vzděláváním a odbornými tréninkovými programy a rozvoj sociální péče a odpočinkových aktivit. Bez dlouhého plánování byly založeny téměř v každém centru základní a někde i střední školy. Vyskolení učitelé jezdili mezi tábory, texty opisovali sami, učebnice se připravovaly nárázově dle potřeby. UNRRA pomáhala se samotnou organizací všech těchto školek a škol, kde také pod její záštitou probíhaly speciální výživovací programy. Uprchlíci mezi sebou také začali vybírat schopné jedince, kteří po zaškolení zastávali posty učitelů a správců jednotlivých škol. Starším studentům z řad DP, jejichž předchozí vzdělání bylo přerušeno válkou, německé univerzity rezervovaly 10 % volných míst. Největší zájem byl tradičně o studium medicíny. Upřednostňovali se ti studenti, kteří studium před válkou měli již v pokročilejší fázi. Jim byla zaopatřena veškerá péče od vojenské správy dané zóny za administrativní pomoci UNRRA.²¹ Samotní uprchlíci s pomocí kanadských pracovníků organizace dokonce založili jednu univerzitu se sídlem v Mnichově (UNRRA University). Univerzita sídlila přímo v centru města ve vědeckotechnickém muzeu. Výuka začala již po létě v roce 1945 a zaměřila se prvně pouze na výuku jazyků v podobě schůzek intelektuálně zaměřených obyvatel DP center spíše než v podobě organizovaného přednášení. Oficiálně byla prohlášena za univerzitu až v únoru následujícího roku. V době největší popularity měla až na 2000 studentů [*Holian 2008: 168*]. UNRRA prvně univerzitu podporovala, ale jen do doby, kdy bylo po vnějším tlaku na vyšších místech organizace v Londýně rozhodnuto, že se jednalo o „antirepatriční“ aktivitu [*Woodbridge 1950: 525*], tzv. akt permanence, což nebylo primárním úkolem organizace v zajišťování uprchlíků. Bylo dále přísně nařízeno z ústředního štábu organizace, aby se zaměstnanci zdržovali jakýchkoli podobných aktivit, na které se hledělo jako na překročení pravomocí terénních pracovníků [*Armstrong Reid – Murray 2008: 171*]. Hlavním úkolem mělo zůstat zajištění repatriace a případné školení či trénink, který měl napomoci v zemi původu se rychleji dostat do procesu poválečné obnovy. Časově kratší workshopy tak dostávaly podporu, jako tomu bylo např. u tzv. Baltského studijního centra se sídlem v Hamburku, které dostalo schválení vedení organizace a veškerou pomoc od britských představitelů okupační zóny.

Prakticky ve všech centrech organizovala UNRRA odborné programy, školení a workshopy, vedla specializované školicí střediska, do kterých mohli chodit jedinci ze všech shromažďovacích center. Školicí střediska v centrech byla většinou zaměřená na profese jako krejčí, výrobci obuvi, různí opraváři, tesaři, specialisté na radiová a telegrafní zařízení apod. UNRRA zajišťovala instruktory, školicí materiály, pomůcky, ale i stroje, na kterých mohli jedinci práci trénovat. Ve venkovních školicích centrech se lidé mohli účastnit dlouhodobých či krátkodobých kurzů se specializací na řízení nákladních vozidel, na údržbu a správu železnic, navigaci, mohli si vybrat i specializaci námořní odborník.

²¹ NA, UNRRA, karton č. 56, svazek Zahraniční obchodní tisk, inv. č. 119, Report of the Director General to the Council for the period 1st October 1945 to 31st December, Washington DC, 1946, s. 35.

Podobně byly také ustanoveny doplňující kurzy a tréninky vedené odborníky pro zdravotní sestry a doktory, kteří díky válce ztratili kontinuitu ve své profesi.

Vedle podpory vzdělání a zaškolení UNRRA dbala v táborech také na rekreační složku každodenního života. Podporovala obyvatele center ve sportu a umění. Skoro v každém centru se nacházel malý divadelní soubor, složený opět z dobrovolníků z řad obyvatel. V některých centrech se nacházelo tehdy velmi oblíbené kino. Co se týče sportu, velmi populární byl fotbal, box a plavání, pro které byly ve vybraných centrech vybudovány malé plavecké bazény. Lidé pořádali soutěže mezi jednotlivými centry, byla také organizována fotbalová liga. Účast na podobných aktivitách fungovala obdobně jako aktivní účast na chodu center, lidem pomáhala na moment se oprostit od tragické minulosti a žít alespoň chvíli znovu normální život. UNRRA se také zapojila do pátrání po ztracených osobách. K tomuto účelu byl zřízen Centrální pátrací úřad – Central Tracing Bureau při hlavním velitelství organizace UNRRA, který měl pomoci ke znovuoobnovení zprátrhaných rodiných či přátelských vztahů [Woodbridge 1950: 529].²²

Repatriace a přesídlení

Samotné repatriace těchto lidí více než na samotné organizaci záviselo ze začátku (během roku 1945 a na počátku roku 1946) spíše na činnosti jednotlivých vlád, které musely připravit nějaký plán a schválit návrat či imigraci DPů. Pomoc organizace v této oblasti spočívala ze začátku pouze v administrativním a technickém zázemí plánovaných akcí. Neschopnost předání či alespoň sdílení pravomocí spočívalo především v nejasnosti, která osoba přesně má být repatriována a která přesídlena. Příkladem může být např. skupina uprchlíků – emigrantů, kteří až s blížícím koncem války či dokonce po válce utekli ze zemí jako Polsko, Jugoslávie, Bulharsko, Maďarsko, Rumunsko. Směřovali do Německa, Rakouska či Itálie, kde se snažili uplatnit nároky vyplývající ze statutu DPů. Z větší části se jednalo o Židy, se kterými UNRRA sympatizovala, avšak dle všech rezolucí a dohod byla organizace autorizována pomoci pouze příslušníkům státu OSN, kteří byli přemístěni v průběhu války, nebo příslušníkům bývalých nepřátelských států, kteří byli ve své vlasti nepřitelem perzekuováni. Ani jeden těchto statutů nepasoval na poválečné uprchlíky. Rada organizace se dodatečně rozhodla zařadit všechny Židy bez rozdílu do skupiny mající automaticky nárok na pomoc. Samozřejmě, pokud se nezjistily závažné důvody, pro které by byla pomoc nelegitimní [Kochavi 2001: 140]. Tak byl vyřešen problém Židů, zbývajících museli dokázat, že byli během války diskriminováni či vnitřně (tzn. na území své vlasti) pronásledováni. Dalším zjevným problémem, který se musel řešit až za běhu, byli lidé, kteří byli již jednou repatriováni (především Poláci), ale rozhodli se opět vrátit do Německa (v menší míře do Rakouska) a žádat znovu o statut DPů. V těchto případech se rozhodlo, že ten, kdo se již jednou vrátil do země původu, nebude považován již dále za osobu legitimní obdržet pomoc od organizace UNRRA. Ačkoli veškerá pravidla byla nastavena, UNRRA

²² K obnově komunikace mezi ztracenými rodinnými příslušníky či přáteli UNRRA podnikla nespočet pátracích akcí, kdy například jen v listopadu roku 1945 bylo předloženo organizaci 29 495 žádostí o pomoc při pátrání po určité osobě. V dubnu roku 1946 již obdržela přes 100 000 žádostí a v tom samém měsíci a následujícím květnu bylo vyřízeno okolo 53 000 žádostí. NA, UNRRA, karta 56, Zahraniční obchodní tisk, inv. č. 119, Report of the Director General to the Council for the period 1st April to 30th June 1946, s. 37.

se snažila každý případ krátce projednat individuálně před přijetím či odmítnutím do centra. Před počátkem repatričních akcí se opět muselo posuzovat, kdo bude repatriován a kdo ne. Samotné vedení organizace si uvědomovalo plně následky dlouhodobého pobytu v uprchlických táborech na duši člověka i na jeho schopnosti. Bylo naprosto zřejmé, že lidé budou více užiteční v zemích svého původu a plně tak byly podporovány repatriace lidí, kteří primárně nebyli v žádném konfliktu s vládou své vlasti. A stejně tak jako organizace i vlády samotné usilovaly o co nejrychlejší návrat těchto lidí. Tyto repatriace se organizovaly lehce a byly více méně jen otázkou času a peněz na transport. Velká část uprchlíků, bývalých vězňů koncentračních táborů a nuceně nasazených, se tak díky této pomoci vrátilo hned v prvních měsících po osvobození. Uvádí se, že do podzimu 1945 se jen z Německa úspěšně navrátilo přes pět milionů všech spadajících do kategorie DPů. A ve sledu následných pěti měsíců bylo připraveno na návrat dalších více jak 300 tisíc lidí.²³ Následně však tento trend rapidně klesl. Příčina se jevila na jedné straně v nevyřešených národnostních, politických, náboženských a (u některých) i osobních problémech, na straně druhé pak stála uvědomělá možnost jasnější a lepší budoucnosti v jiné zemi než v zemi původu. Vše bylo navíc do jisté míry zkresleno různými zdroji informací z těchto zemí. Motivy skrývající se za neochotou být repatriován u většiny lidí pobaltských národů, Poláků a Jugoslávců byly víceméně politické, u lidí židovského původu převládal strach z perzekuce. Naopak mezi národy, kde prakticky nebyl větší problém s repatriací, se mohli počítat Francouzi, Lucemburčané, Belgičané, lidé ze Skandinávie a Dánové, obdobně hladce, byť s občasnými výjimkami, proběhly repatriace u Čechoslováků, Řeků a Italů.²⁴

V polovině roku 1946 skupinu neochotných k repatriaci jenom v Německu tvořili Židé (50 000), Baltové (180 000), Sověti (6000), Jugoslávci (24 000), skupina neidentifikovatelných a mix různých dalších národů (60 000) a navíc ještě Poláci, kteří byli rozdrobeni napříč Německem a jejichž množství se v roce pohybovalo odhadem okolo 300 tisíc, ale u kterých se stále ještě doufalo, že většina z nich bude do konce roku 1946 ochotna být repatriována.²⁵

Tím, jak vzrůstala neochota „tvrdého jádra“ lidí k repatriacím v druhé polovině roku 1946, tím více narůstal tlak představitelů okupačních správ na zaměstnance UNRRA tento problém řešit. Ve stejné době se konala řada konferencí na toto téma. Organizace se musela okamžitě zbavit všech svých pracovníků, kteří podporovali a zastávali se z různých důvodů lidí, kteří repatriacím vzdorovali. V centrech se začala vydávat a šířit periodika, nejprve od UNRRA, posléze i periodika z původních zemí, které měly za úkol podporovat repatriace. A naopak bylo důsledně zakázáno šíření těch period, které se jevíly jako opoziční k ustanoveným vládám v původních zemích repatriantů.

Navzdory všem snahám ale repatriace v druhé polovině roku 1946 prakticky ustaly. Bylo čím dále více zřejmé, že pro tyto lidi repatriace není možným řešením. Začalo se uvažovat o přesídlovacím programu. Z počátku oslovené státy reagovaly s nezájmem, v pozdějším čase se ale otázka řízené migrace práceschopných do průmyslově

²³ NA, UNRRA, kartaon 53, zahraniční obchodní tisk, The History of UNRRA, s. 42.

²⁴ NA, UNRRA, kartaon 56, inv. č. 119, zahraničně obchodní tisk, Report of the Director General to the Council for the period 1st April to 30th June 1946, s. 36.

²⁵ Tamtéž, s. 33.

silných regionů začala pomalu řešit. Zájem byl také o ženy, které by pracovaly v sociální sféře jako pečovatelky a pomocné síly v nemocnicích.²⁶ V průběhu roku 1947 se začalo s protahovaným přemísťováním osob. Z britské zóny bylo již v dubnu 1947 přemístěno 13 385 obyvatel center DPů do Velké Británie v rámci zaměstnaneckého programu (Westward Ho program), který se posléze vztahoval i na obyvatele center DPů v britské zóně Rakouska. Podobným směrem šla i Belgie, která se zavázala přijmout okolo 15 tisíc lidí z americké a 20 tisíc z britské okupační zóny (do konce prvního čtvrtletí do Belgie odcestovalo 13 200 lidí z americké zóny) a Francie, která přijala v prvním čtvrtletí 1400 lidí z americké zóny, navíc francouzská vláda ohlásila plán přijmout až na 50 tisíc lidí jako budoucí zaměstnance a dělníky. Menší počty lidí odešly na jaře 1947 do Brazílie, která také projevila zájem o nerepatriované uprchlíky. UNRRA a v závaznosti na ni IRO zahájila obdobná jednání se zeměmi, jako je Kanada, Nizozemí, Norsko, Argentina, Venezuela o přijetí zbylých obyvatel těchto center.²⁷ Spojené státy přijaly za silné podpory prezidenta Trumana v roce 1948 tzv. Displaced Persons Act, který umožňoval trvalý pobyt vybraným obyvatelům DPů center. Naopak některé země se stavěly vysloveně negativně k jakémukoli dlouhodobějšímu pobytu, mezi ně patřilo i Československo, které provádělo naprosto nejzákladnější úkony, aby vyšlo vstříc Misi organizace v ČSR a jejím zástupcům.²⁸

Závěr

K prvnímu červenci roku 1947 se dle výše zmíněné rezoluce č. 99 převáděla veškerá odpovědnost na Mezinárodní organizaci pro uprchlíky – IRO, resp. prozatím na její přípravný orgán, protože formální zřízení organizace vázlo na signatuře několika států. Organizace UNRRA tak existovala jen několik roků a i když se s její dočasností počítalo hned od počátku, přece jen konec v roce 1947 překvapil mnohé. Její existence přesně korespondovala s intervalem mezi koncem druhé světové války a počátkem studené války. Někteří historici jako např. Jessica Reinisch, která se dlouhodobě zabývá organizací UNRRA, v tom nevidí náhodu [*Reinisch 2011, 2013*].²⁹ Do určité míry je načasování příznačné. V roce 1947 se dostávaly pomalu některé státy, které přispívaly na pomoc v rámci organizace, do horší situace než země pomoc přijímající. To byla neudržitelná situace. Otázkou k diskusi byla úspěšnost celé organizace. V dobových materiálech se štedrost organizace v programech rehabilitace dost přeceňovala. Co se týče akce DPů, je sporné, jestli se lze bavit o úspěchu, kterým bezesporu je rychlé znovuzačlenění obyvatel center do normálního života se všemi aspekty zdravotní a sociální rehabilitace, pokud se vezmou v potaz ohromné finanční výdaje, které na akci byly použity. Stejně tak se ozývala i kritika nerovnoměrné finanční politiky organizace vůči státům severozápadní Evropy v poměru ke státům Evropy středovýchodní, kde UNRRA přes veškerou snahu prohrávala v této

²⁶ NA, UNRRA, karton 53, zahraniční obchodní tisk, Parliamentary debates, House of Common, official report, 28th Jan 1947, s. 9.

²⁷ NA, UNRRA, karton 56, inv. č. 119, zahraničně obchodní tisk, The Report of the Director General to the Council for the period 1st April to 30th July 1947, s. 28

²⁸ NA, UNRRA, karton 66, složka druhá – Repatriace osob 1946, dokumenty jako zpráva z Ministerstva zahr. věcí o smlouvě mezi ČSR a UNRRA o zřizování táborů pro DP, či zpráva ze 12. 12. 1946 z porady na MZV týkající se polských uprchlíků.

²⁹ Reinisch, Jessica [2013]. Auntie „UNRRA“ at the Crossroads. *Past and Present*, Suppl. 8, či Reinisch Jessica [2011]. Internationalism in Relief: The Birth (and Death) of UNRRA. *Past and Present*, Suppl. 6.

době jistý pokus o politické ústupky výměnou za zboží a obnovu v rámci programu [Sharp 2012]. Naopak se zdálo, že komunistické vlády v zemích, kde působila Mise UNRRA, často zneužívaly zásilky k upevnění své moci a k očernění organizace. V roce 1947, v počátcích studené války, přestával být výše zmiňovaný internacionalismus spolu s určitým kulturním relativismem potřebným k práci sociálního pracovníka dále „potřebný“. Politické klima se naprosto změnilo a pracovníci se dostali na rozcestí. V tomto ohledu nastala pro ně deziluze. Přestával se zdůrazňovat mezinárodní kontext celé organizace a naopak se začaly zdůrazňovat Spojené státy coby největší sponzor celé organizace. A to doslova na obou stranách. Americká veřejnost čím dál tím více narážela na fakt, že peníze v rámci organizace jdou často do států, jejichž političtí představitelé se k USA chovají nepřátelsky. Komunistická strana si uvědomovala význam a důležitost pomoci, stejně jako vděčnost obyvatelstva za tuto pomoc. Proto se občas objevovaly snahy program UNRRA bagatelizovat, či naopak ukázat, že pomoc UNRRA pochází hlavně ze Sovětského svazu a nikoliv z mezinárodních zdrojů v čele s USA. Vedení UNRRA muselo čím dál více obhajovat svoji práci a vysvětlovat narůstající náklady, přes veškerou snahu se jim však dostávalo menší a menší podpory. V této atmosféře a počátku bipolárního rozdělení světa, které se čím dál tím více projevovalo i při samotných zasedáních Rady, UNRRA končí a předává kompetence nově vytvořeným organizacím pod záštitou OSN.³⁰

Archivní prameny

Národní Archiv – Fondy

UNRRA

Ministerstvo hospodářské obnovy

Ministerstvo zahraničních věcí – výstřížkový archiv

Österreichisches Staatsarchiv Wien

Složka – UNRRA – Allgemeines, Organization, Aufbau – Statistiker

UN Archives in New York

fond UNRRA

Publikované dokumenty

UNRRA a země Moravskoslezská [1947]. Brno: Čs. úřad pro hospodářskou pomoc a obnovu.

UNRRA v ČSR – Sborník o činnosti UNRRA [1948]. Praha: Zaměstnanci čs. Úřadu pro hospodářskou pomoc a obnovu.

Munk, Frank. [1993]. *My Century and My Many Lives, An International Civil Servant*, publ. Online Theragens.com. Dostupné z: <http://www.theragens.com/MunkBio/Munk_Autobiography_15.htm> [3. 3. 2017].

Von Oppen, Beate Ruhm [1955]. *Documents on Germany under Occupation, 1945–1954*. London: Oxford University Press.

Germany, 1947–1949; The Story in Documents [1950]. Washington DC: US Dept. of State.

<<https://history.state.gov/historicaldocuments>> [15. 1. 2017] – Foreign Relations of the United States, publikované dokumenty z politických a diplomatických jednání vztahujících se k zahraniční politice USA.

<<http://www.presidency.ucsb.edu/index.php>> [15. 11. 2016] – Publikované dokumenty a veřejné vystoupení jednotlivých amerických prezidentů.

³⁰ Vedle IRO to byla zejména také WHO, ECOSOC, FAO a UNICEF, viz např. NA, UNRRA, karton 84, složka koordinační oddělení – Mezinárodní dětský fond.

<<http://library.columbia.edu/locations/rbml/units/lehman.html>> [26. 11. 2016] – Publikované dokumenty a korespondence Herberta H. Lehmana – generálního ředitele organizace UNRRA.
 <<https://www.ushmm.org/exhibition/displaced-persons/resourc1.htm>> [5. 12. 2016] – Dokumenty k holokaustu na stránkách Muzea holokaustu.

Literatura

- Armstrong-Reid, Susan – Murray, David [2008]. *Armies of Peace, Canada and UNRRA Years*. Toronto: University of Toronto.
- Cohen, Daniel Gerard [2011]. *In War's Wake: Europe's Displaced Persons in the Postwar Order*. Oxford: Oxford University Press.
- Comet, Theodore [2000]. Life Reborn in the Displaced Persons Camps (1945–1951). *Journal of Jewish Communal Service* 76 (4): 299–303.
- Doherty, Muriel [2000]. *Letter from Belsen 1945: An Australian Nurse's Experiences with the Survivors of War*. Allen&Unwin St. Leonards N. S. W.
- Gemie, Sharif – Reid, Fiona – Humbert, Laurie [2012]. *Outcast Europe, Refugees and Relief Workers in an Era of Total War 1936–1948*. Norfolk.
- Grossmann, Atina [2011]. Grams, Calories, and Food: Languages of Victimization, Entitlement, and Human Rights in Occupied Germany, 1945–1949. *Central European History* 44: 118–148.
- Haushofer, Lisa [2006]. The „Contaminating Agent“ UNRRA, Displaced Persons, and Venereal Disease in Germany, 1945–1947. *Am J Public Health* 100 (6): 993–1003.
- Hilton, Ella E. Schneider – Hilton, Angela K. [2006]. *Displaced Person: A Girl's Life in Russia, Germany, and America*. Louisiana: LSU Press.
- Herring Jr., George C. [1973]. *Aid to Russia, 1941–1946: Strategy, Diplomacy, The Origin of the Cold War*. New York: Columbia University Press.
- Holian, Anna [2008]. Displacement and the Post-war Reconstruction of Education: Displaced Persons at the UNRRA University of Munich, 1945–1948. *Contemporary European History* 17 (2):167–195.
- Klemperer, Victor [2000, 2004]. *I Will Bear Witness (1933 to 1941), To The Bitter End (1942 to 1945) and The Lesser Evil (1945 to 1959)*. London: Phoenix.
- Kochavi, Arieh, J. [2001]. *Post-Holocaust Politics, Britain, The United States, & Jewish Refugees, 1945–1948*. New York: University of North Carolina Press.
- Kossert, Andreas [2009]. *Kalte Heimat*. München: Pantheon.
- Kuklík, Jan [2002]. *Mýtus a realita tzv. Benešových dekretů*. Praha: Linde.
- Mainuš, František [1974]. *Totálně nasazení (1939–1945)*. Praha: Mladá fronta.
- Mankowitz, Zeev W. [2002]. *Life between Memory and Hope: The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reinisch, Jessica [2011]. Internationalism in Relief: The Birth (and Death) of UNRRA. *Past and Present* 210 (6): 258–289.
- Reinisch, Jessica [2013]. Auntie „UNRRA“ at the Crossroads. *Past and Present* 218 (8): 70–97.
- Salvatici, Silvia [2012]. „Help the People to Help Themselves“ UNRRA relief Workers and European Displaced Persons. *Journal of Refugee Studies* 25 (3): 429–451.
- Seipp, Adam R. [2013]. *Strangers in the Wild Place: Refugees, Americans, and a German Town, 1945–1952*. Indiana: Indiana University Press, Bloomington.
- Sharp, Charles Wesley [2012]. *The Origin of United Nation Relief and Rehabilitation Administration, 1939–1943*. Pennsylvania: University of Pennsylvania.
- Slatt, E. Vincent [2002]. Nowhere to Go: Displaced Persons in Post-V-E- Day in Germany. *Historian* 64 (2): 275–294.
- Sommer, Karel [1993]. *UNRRA a Československo*. Opava: SÚ AV AČ.
- Vaculík, Jaroslav [2002]. *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*. Brno: MU.
- Woodbridge, George [1950]. *UNRRA: The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*. New York: Columbia University Press.

Jana Frydryšková Yasin je studentkou doktorského studia na Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK. V rámci magisterského a posléze doktorandského studia se zabývala především problematikou zahraničních hospodářských programů směřujících do Československa a střední Evropy po druhé světové válce v rámci hospodářské obnovy země. V doktorandském studiu se důkladněji zaměřuje i na politicko-diplomatické pozadí těchto rehabilitačních programů a nakolik jejich přítomnost ovlivňovala politickou kulturu.

Konfiskace majetku českých Židů v poválečném Československu na příkladu zámku a velkostatku Puklice

JAN KOUMAR*

Confiscation of the Czech-Jew Possession in the Post-war Czechoslovakia
Through Example of the Castle and Manor Farm Estate Puklice

Abstract: This study deals with the post-war confiscation of the possession of a Czech Jew Richard Fischmann, the last owner of the castle and manor farm estate Puklice in Czechoslovakia. Using the direct method of the archive document research, it tries to find the reasons why Fischmann was designated as a German despite the Nazi persecution of his whole family and his death in Auschwitz. The particular aim of this study is to set the whole event into the context of the relations between the last owner and Puklice village prior 1939, furthermore to try to find the causes leading to the subsequent post-war enmity and finally to extend the existing description of the whole confiscation process based on the Decree No. 12/1945 and its substantiation.

Keywords: Puklice; Jewish possession confiscation; post-war Czechoslovakia; Beneš Decrees, Czech Jews; accusation of germanisation; restitution disputes

DOI: 10.14712/23363525.2018.51

Židé vracející se na jaře roku 1945 do obnoveného Československa se nacházeli v nelehké situaci. Vraceli se se zkušeností s hrůzami koncentračních táborů, často ve špatném zdravotním i psychickém stavu, museli se smířit s tím, že jejich příbuzní i blízcí jsou ve většině případů mrtví. Vraceli se navíc do republiky okleštěné o Podkarpatskou Rus a k majetku, který v lepším či horším stavu museli za války opustit. Včetně optantů z Podkarpatské Rusi¹ žilo jen v Čechách a na Moravě v roce 1945 asi 15 000 Židů,² z nichž se však z různých důvodů řada rozhodla k brzké emigraci.³ K té často nahrávaly majetkové poměry a otázka restitucí.

Zatímco před druhou světovou válkou byla téměř třetina průmyslového a bankovního kapitálu Československa v židovských rukou,⁴ po válce byly na základě dekretů prezidenta republiky č. 100–103 hutě, doly, průmyslové podniky, banky i pojišťovny znárodněny. Na zbytek majetku se sice vztahovala restituce,⁵ ta se nicméně stala problematickou, protože ji

* Mgr. Jan Koumar, Doktorský obor Aplikovaná etika, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, U Kříže 8, 158 00 Praha 5. E-mail: jan.koumar@gmail.com.

¹ Optanti byli ti Židé, kteří po připojení Podkarpatské Rusi k Sovětskému svazu optovali pro Československou státní příslušnost. Z 15–20 tisíc podkarpatských Židů to bylo okolo 5000 lidí [Čermáková 2009].

² [Pěkný 2001: 348].

³ Například E. Beneš se na počátku roku 1946 vyslovil pro podporu sionistů a přislíbil možnost vystěhování se do Palestiny. Židé, kteří se však rozhodli zůstat, se podle Beneše museli zcela asimilovat, jinak by byli nuceni žít jako cizinci [Pěkný 2001: 349].

⁴ [Čermáková 2009].

⁵ Blíže a komplexněji k celému problému těchto restitucí viz Jančík, Kubů, Kuklík [2003].

v řadě případů komplikovala nenávisť, závist, korupce i řady falešných obvinění. Pochybně slavný je v tomto ohledu tzv. varnsdorfský případ: konfiskace tkalcovny Emila Beera, který i když obdržel osvědčení o státní spolehlivosti a o státním občanství, svůj majetek zpátky nedostal: ONV ve Varnsdorfu namísto restituce zahájilo konfiskaci. Beer byl označen za aktivního germanizátora a na protest proti tomu, že by mu majetek mohl být vrácen, došlo ve městě ke stávkě.⁶ Tento případ však zdaleka nebyl jediný. V Mohelnici se restituce továrny marně dožadovali bratři Grätzové, kteří bojovali v západní armádě, v Žamberku byla zabrána továrna i vila z koncentračního tábora se navrátilivších sester Nettlových.⁷

Ve stínu zmíněných slavných případů stojí restituční požadavek Fischmanových, dětí posledního majitele zámku a velkostatku v Puklicích. Puklice jsou drobná obec ležící 7 km od Jihlavy, svým přinejlepším jen regionálním významem jistě nepoutaly pozornost, puklický případ je však přesto zajímavý. Proslavil se především kvůli víc než dvacet let trvajícímu restitučnímu procesu, který zahájila dcera posledního majitele Eliška Fabryová (rozená Fischmannová) v roce 1990, během něhož rozjetý kolotoč vzájemných žalob, obviňování i hořkosti plnil četné, nejen regionální, deníky, a který se v listopadu 2001 dokonce objevil před Výborem Spojených národů pro lidská práva a rozhodnut byl teprve v roce 2012, kdy již samotná Fábryová byla šest let po smrti. Ve fiktivně upravené podobě měli čtenáři české beletrie možnost o případu číst v knize Radky Denemarkové, *Peníze pro Hitlera*.⁸ Vědecká pozornost případu příliš věnována nebyla. Krom zmíněných článků v denících, jejichž kvalita byla kolísavá, se případ dočkal pouze krátkého, leč přehledného shrnutí ve *Vlastivědném sborníku Vysočiny* z roku 2008⁹ a několik článků opřených o dochované archiválie uveřejnil na serveru Regionalist jihlavský archivář Ladislav Vilímek.¹⁰

Tato studie si proto klade za cíl puklický případ zabavení majetku Čechožida vykresleného účelově jako Němce zmapovat a na základě archivních materiálů jej uvést do širšího kontextu, což znamená především popsat vztah obce Puklice k majiteli velkostatku před rokem 1939 a v návaznosti na zmíněný text Silvie Čermákové z *Vlastivědného sborníku Vysočiny* shrnout možné příčiny, průběh i odůvodnění konfiskace proběhlé po květnu 1945.

Puklice...

Moravská obec Puklice má pouhých 645 obyvatel¹¹ a v porovnání se sousední Jihlavou či Brtnicí není výrazně turisticky zajímavá. Katastrálně se dnes skládá ze tří dříve samostatných osad: samotných Puklic, Petrovic, ležících asi 2 km na severovýchod, a ze Studének, nacházejících se asi jeden kilometr severozápadně. Všechny tři obce neměly společný osud. Na rozdíl od Studének (*Klein Studnitz*) převážně české Puklice nespádaly

⁶ Více viz [Pěkný 2001: 372–374; Soukupová 2009].

⁷ [Čermáková 2009].

⁸ Brno: Host, 2006. Kniha byla v Čechách v roce 2007 oceněna Magnesíí Literou, v Polsku v roce 2009 cenou Angelus a v podobě divadelní hry byla též uvedena v roce 2010 v pražském Švandově divadle.

⁹ [Čermáková 2008].

¹⁰ Jedná se především o nedatovaný článek „Sága rodu Fischmannů“, dostupný z <http://www.regionalist.cz/vilimek/vil01_36.htm> a historii Puklic věnovaný (taktéž nedatovaný) článek Puklice, dostupný z <http://www.regionalist.cz/vilimek/vil01_2.htm>.

¹¹ Stav k 1. 1. 2017 dle oficiálních webových stránek obce: <<http://mujweb.cz/puklice>>.

do německy mluvícího Jihlavského jazykového ostrova, úzkého pásu na hranici Čech a Moravy, měřícího od severu k jihu zhruba 43 km a od východu na západ asi 18 km.¹² Vzdálenější Petrovice byly také s Puklicemi spojeny mnohem úžeji: jednak existencí tvrze, z níž bylo celé panství do vzniku tvrze v Puklicích řízeno,¹³ jednak ale i existencí kostela a u něj ležícího hřbitova, který sloužil jako pohřebiště Puklických až do roku 1968.¹⁴ Alois Pátek ve svém oddíle *Vlastivědy moravské* o Jihlavském okresu odvozuje jméno Puklic od okolních malých vrchů, které podle něj připomínají poklice,¹⁵ nicméně tato etymologie je chybná. Název obce vznikl z majetkových vztahů: lokátorem byl muž jménem Pukl či Pukla, jméno tedy označuje ves, v níž bydleli Puklovi lidé.

Zámek

Historie Puklic začíná pravděpodobně koncem 13. století. Nejstarší zmínka o obci je z roku 1318, kdy Jan Lucemburský potvrzuje její zástavu Janovi z Řečice, do té doby byla spolu s Petrovicemi v majetku olomouckého biskupství.¹⁶ Snad již v té době vzniká v Puklicích tvrz, i když poprvé se písemně připomíná teprve v roce 1534, kdy ji Jan z Lipé propouští z léna jihlavskému měšťanovi, nekatolíkovi Františku Hordarovi, který se začal psát s přídomkem z Puklice. Právě Hordarové tvrz přestavují v zámek, k podsklepenému východnímu křídlu¹⁷ v roce 1578 navíc přistavují renesanční část.¹⁸ Za účast ve stavovském odboji proti Ferdinandovi II. byly Hordarům dvě třetiny panství zkonfiskovány a rod musel přestoupit na katolickou víru, samotné Puklice ale drží až do roku 1666. Po Hordarech panství kupuje Jakub Manuel von Trümmel, za jehož panování k zámku přibýlo barokní západní a jižní křídlo. Zámek se tak mění v čtyřkřídlovou budovu, z jejíhož východního křídla vystupuje arkýř na mohutném pilíři. Po Trümmlovi zámek sňatkem přechází do majetku Františka Josefa z Waderbornu, po němž jej roku 1731 zdědil František Adam Grisl z Grislova, po jeho smrti roku 1749 zůstává zámek jeho manželce. Od roku 1770 je majitelem Puklic rodina Malovcova, neplnoletému synovi Maxmiliány Malovcové však byly pro velké dluhy Puklice roku 1807 prodány a dostávají se do rukou Otty, svobodného pána Skrbenského z Hříště. Tehdy, počátkem 19. století, proběhly klasicistní úpravy zámku, dnes viditelné především na fasádě. Skrbenského syn, také Otto, prodal puklické zboží roku 1878 batelovskému hraběti Karlu z Blankensteina. Blankensteinové jej drželi do roku 1893, kdy velkostatek koupil majitel jihlavské továrny na škrob Miloslav Peška.¹⁹ V té době již zámek sloužil pouze jako správcovská budova statku a části přízemí byly využívány jako mlat pro blízký pivovar. V přízemí východního křídla zámku existovala soukromá kaple

¹² [Scheinhammer-Schmid 2013]. K tomu více viz [Hoffmann – Jaroš – Pisková – Svěrák 2000: mapový list č. 27]. V Puklicích žilo v roce 1921 právě 1021 obyvatel, z toho 958 Čechů, 58 Němců, 14 Židů. Viz <<http://mujweb.cz/puklice>>.

¹³ [Jaroš 2004].

¹⁴ Teprve tehdy vzniklo nové pohřebiště přímo v obci.

¹⁵ [Pátek 1901: 207].

¹⁶ [Novák 1989: 2].

¹⁷ Podsklepení je zde spíše záležitostí reliéfu, zámek leží ve svahu, sklepy nejstaršího, východního křídla by tudíž z pohledu tohoto samotného křídla bylo možné brát jako přízemí, z pohledu celého zámku však leží pod úrovní terénu.

¹⁸ Což lze doložit letopočtem na dnes zazděném portále zámku v tomto severním křídle.

¹⁹ [Pátek 1901].

Obr. 1: Pohled na zámek Puklice od východu. Černobílá fotografie z 20. let 20. století (SOKA Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice I., s. 134)

s oltářním obrazem Nanebevzetí Panny Marie.²⁰ Mše se v kapli sloužily od roku 1729, za veřejnou byla prohlášena v roce 1787, za Malovcových v roce 1804 byla rozšířena. Továrník Peška ji v roce 1893 zrušil.

Velkostatek

Se zámkem souvisely hospodářsky cennější objekty velkostatku. Na severovýchodní straně zámeckého parku stála sýpka. Na jižní straně, naproti vchodu do zámku stával nejpozději od roku 1750 pivovar s vedle něj položeným bytem správce.²¹ Ke statku dále patřila i cihelna a škrobárna. K zámku přiléhal na severu velký park, drobný parčík se též nacházel na jižní straně pod okny kaple, za budovami statku ovšem ležela ještě zahrada s vlastním vodním zdrojem. K hospodářským účelům byl využíván i dnes již neexistující rybník ležící pod zámkem na Puklickém potoce.²² O zahradu se staral zahradník ubytovaný v sousedství pivovaru, na jižní straně dvora leželo 6 stodol²³ a k zámku konečně již na

²⁰ [Ibid.: 207–208]. Srov. plán zámku v Puklicích, MZA v Brně, fond F379, Velkostatek Puklice 1770–1938, inv. č. 14, mapa 1. Oltář se zmíněným obrazem je na plánu situován k jižní stěně.

²¹ Viz Plán pivovaru v Puklicích, bytu správce a bytu zahradníka, ibid., inv. č. 19, mapa 6. Pivovar velmi pravděpodobně vznikl již dříve, Puklice ležely na hranici milového práva, které chránilo monopol městských cechů, již koncem 17. století jsou doloženy spory s Jihlavou, kvůli pašovanému pivu z Beranova a Puklic [Vrána 2010].

²² MZA v Brně, fond Stabilní katastr – indikační skici (1824–1931), sign. MOR212918350.

²³ Viz MZA v Brně, fond F379, Velkostatek Puklice 1770–1938, Plán stodol velkostatku v Puklicích, inv. č. 18, mapa 5.

konci 19. století patřil i lihovar.²⁴ K němu se sice dochoval plán, není však zcela jasné, kde stával, na lihovar byly nicméně v roce 1905 proměněny i budovy pivovaru po ukončení jeho provozu. V čele velkostatku stál správce, od roku 1798 kromě něj ještě myslivec a lesní a polní hajný. Účetní knihy podávají obraz dobrého hospodářství, velkostatek vzkvétal: v roce 1884 měli Blankensteinové v Puklicích 227,17 ha půdy, z toho 57,7 polí, 21,31 luk, zahrad 2,3, pastvin 6,92, lesů 123,35, rybníků 12,71. Co se živočišné produkce týče, v roce 1846 máme doloženo 7 koní, 10 kusů hovězího a 552 ovcí.²⁵ Zatímco z mapování v roce 1835 vysvítá, že řada budov statku byla ještě dřevěných, na plánech z konce století již jsou všechny zděné.

... a Židé

Historii židovského osídlení na Jihlavsku se poměrně podrobně věnovali jiní autoři,²⁶ omezím se proto pouze na krátké shrnutí. Vznik židovské obce v Puklicích lze datovat k roku 1426, kdy Albrecht Habsburský vypověděl Židy z Jihlavy.²⁷ Ti pak odešli do okolních poddanských městeček, která ležela v docházkové vzdálenosti od Jihlavy. Puklický židovský hřbitov (na němž nejstarší náhrobek má být z roku 1421²⁸) od té doby sloužil jako pohřebiště pro široké okolí, teprve s vybudováním nového židovského hřbitova v Jihlavě v roce 1869 jeho význam upadá. Puklická židovská obec byla nicméně nejmenší nejen na Jihlavsku, ale i na Moravě,²⁹ v protikladu k Mikulovu (*Nikolsburg*), který měl přidělených 620 familiantských čísel, či k blízké Brtnici (*Pirnitz*) s 61 čísly, Puklice měly pouhých pět familiantů.³⁰ Z roku 1722, za panství rodiny Malovcových, máme zprávu o puklické synagoze, znovu se o ní dozvídáme z roku 1842, nacházela se tehdy v patře domu čp. 35. Kvůli poklesu členů židovské obce (v roce 1842 čítala 71 lidí, o necelé půlstoletí později pouhých 46) byla v roce 1891 zrušena a přičleněna k Jihlavě.³¹

Tam se Židům po roce 1848, kdy byly zrušeny familiantské zákony, ghetta a toleranční daň, otvírá svoboda usídlení. Prosincovou ústavou z roku 1867 pak získávají občanskou a politickou rovnost.³² To vedlo k růstu počtu obyvatel židovského vyznání ve městě. V letech 1862–1863 proto v Jihlavě vzniká reprezentační synagoga v maurském slohu, o čtyři roky později je založen židovský hřbitov a vznikají zde četné židovské spolky. Vznik Československa znamenal pro jihlavské Židy složitou situaci. Byli sice typicky západní židovskou komunitou,³³ většinou byli spíše sekularizovaní a ortodoxie u nich byla spíše

²⁴ Viz Plán lihovaru v Puklicích, *ibid.*, inv. č. 20, mapa 7.

²⁵ Inventární soupis fondu F379, s. 2.

²⁶ Např. Jaroš [1994, 1998a, 1998b], Svěrák [1998], Pisková a kol. [2009].

²⁷ Jaroš [1998a] akt vypovězení situuje již do podzimu 1424. Jihlava byla prvním moravským městem, které Židy vypovědělo, důvodem byla spolupráce Židů s tábority a tvrzení, že blízkost Židů a křesťanů je pro křesťany nebezpečná, neboť jsou díky ní vystaveni kacířským myšlenkám [Miller 2015: 27].

²⁸ Náhrobek z tohoto data (5182 let od stvoření světa) zmiňuje Pátek [1901: 207] i Svěrák [1998], nicméně dnes je zřejmě neidentifikovatelný. Nejstarší doložený kámen je z roku 1699 [Svěrák 1998].

²⁹ Stojí za zmínku, že zatímco v Čechách či v Rakouském Slezsku se přidělovala familiantská čísla podle krajů, na Moravě se přidělovala jednotlivým židovským obcím. To moravským Židům výrazně znesnadňovalo mobilitu. Více viz Miller [2015: 45–51].

³⁰ [Miller 2015].

³¹ [Svěrák 1998].

³² [Pěkný 2001: 131n.].

³³ Což znamená, že patřili ke střední a vyšší sociální vrstvě [Čapková 2005: 217–226].

vzácností.³⁴ Jestliže ale československé Židy rozdělíme do třech hlavních skupin, česky mluvících, německy mluvících a sionistů,³⁵ v Jihlavě převažovala druhá skupina. Jihlavští Židé byli převážně nositeli německé kulturní orientace, díky čemuž byli také podezříváni ze styků s Němci a Maďary proti republice.³⁶ Snad právě proto byla integrace českých Židů do české menšiny v Jihlavě problémem, z důvodu jejího nezdaru v květnu 1919 vzniká Spolek českých Židů pro Českomoravskou vysočinu.³⁷ Od dvacátých let počet Židů v Jihlavě klesá, stejný trend pokračuje celá léta třicátá.

Poslední majitel zámku a velkostatku Puklice

Vraťme se však do Puklic, kde v roce 1905 zámek a velkostatek od továrníka Pešky koupil za 286 000 korun³⁸ Siegfried Fischmann, člen puklické židovské obce. Fischmann sám se v Puklicích narodil, jeho žena Berta pocházela z Třebíče. Rodina měla jednu dceru, Malvine, a dva syny, Richarda, Huga. Když 13. 6. 1918 ve věku 71 let v jihlavské nemocnici Siegfried Fischmann zemřel, na puklickém statku již rok hospodařil jeho syn Richard. Mladší syn Hugo v té době vedl hospodářství na velkostatku ve Starči u Třebíče, se kterým byla rodina od roku 1865 spojena.³⁹ Richard měl v té době již vlastní rodinu: manželku Ellu, dcery Ritu a Ellu (Elišku), rok po převzetí statku se mu měl narodit syn Vítězslav.

Na rozdíl od předchozích majitelů zámku a velkostatku Fischmannovi, jak se zdá, nebyli u místních obyvatel příliš oblíbeni. Již sama skutečnost, že velkostatek vlastnili, nebyla Puklickým po chuti. Josef Šuhaj, pisatel místní kroniky, na několika místech povzdychává, že obec měla celý velkostatek již při vzniku republiky koupit či jednoduše zabrat, avšak liknavostí občanů tak neučinila, z čehož pramení řada obecních problémů.⁴⁰ Důvodem neoblby ale nebyl pouze majetek: Fischmannovi nebyli totiž v obci jediní majetní; Ladislav Mareš, majitel továrny na kožené kabáty a oděvy, byl vedle velkostatku druhým abonentem jediné telefonní linky v obci⁴¹ a závidi se jistě také nevyhnul, přesto však byl od roku 1936 dokonce starostou.⁴² Zatímco však Mareš byl „Pukličák“ a předchozí majitel velkostatku,

³⁴ Českoslovenští Židé sice odmítali přestup ke křesťanství, protože náboženství pro ně znamenalo základ kultury a existence jako skupiny, na druhé straně se však zvyky křesťanské většiny do značné míry přizpůsobovali [viz *Petráš 2009: 349–351*].

³⁵ [Peroutková 2016: 24–25].

³⁶ V samotné Jihlavě v roce 1910 žilo 25 914 německy mluvících osob a pouhých 5210 česky mluvících osob. V o jedenáct let mladším sčítání se k české národnosti hlásilo 11 581 osob, k německé 12 887 osob a 1176 bylo jiné národnosti, z toho 488 Židů [Pisková a kol. 2009: 517].

³⁷ Odůvodnění skutečnosti, že ustavení českého spolku iniciovali Židé z převážně německé Jihlavy, bylo založené právě na tom, že česká menšina ve městě nechce Židy do svých řad přijímat [viz *Čapková 2005: 141–142*].

³⁸ [Vilímek 2016: 128].

³⁹ Ve Starči zemřel Siegfriedův otec, narodil se tam sám Richard. V roce 1906 uvádí František Dvorský v Třebíčském okresu Vlastivědy moravské Fr. Fischmanna jako nájemce místního panského dvora, polnosti i lihovaru [Dvorský 1906: 399].

⁴⁰ SOKA Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice I., s. 23, 34, 46.

⁴¹ Srov. SOKA Jihlava, Kniha 2. Zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva, Zápis z 28. 3. 1934.

⁴² Jednalo se ale o dva velmi odlišné podnikatelské typy. Marešova firma prosperovala po celou dobu války, v roce 1945 zaměstnávala dokonce až 150 lidí. Pro kolaboraci s Němci byl proto Mareš v roce 1945 odsouzen k peněžitě pokutě a vazbě na 1 rok. V roce 1949 proti němu byl proces obnoven a byl dán do pracovního tábora v Pardubicích a odsouzen ke ztrátě majetku. Po půl roce byl však propuštěn pro nemoc. Z konfiskátů z jeho firmy byla v roce 1949 přestavěna místní Sokolovna. Srov. SOKA Jihlava, fond MNV Puklice, Kniha 1, Zápisy ze schůzí pléna MNV, s. 231, 338; *ibid.*, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice II., s. 77.

z Jihlavy pocházející Čech M. Peška – „muž dobrého srdce, ale chvilkové nálady“⁴³ – bydlel na zámku, Richard Fischmann se v roce 1923 odstěhoval do Jihlavy. V Žižkově ulici obýval dům č. p. 16. Již o rok později původní činžovní dům přestavuje ve výstavnou vilu, v níž ještě v roce 1936 nechává v prvním patře upravit šestipokojový byt s koupelnou, dvěma záchody a kuchyní, v dolním patře měl dva podnájemníky.⁴⁴

Nepřítomnost majitele velkostatku byla jednak příčinou protahování řešení problémů, který provoz velkostatku obci přinášel: opakovaně byl písemně žádán o placení daní, zavodnění rybníka či o to, aby se dostavil na jednání obecní rady,⁴⁵ navíc ale Puklickým dovolovala Fischmanna vybarvovat jako bezohledného podnikatele, který na svém majetku touží jen vydělat. Zatímco tedy na Pešku je s vděkem vzpomínáno jako na toho, kdo vysázal stromořadí ke kapličky v kopci nad obcí,⁴⁶ a za zlé se mu nemá ani fakt, že nesnášel prozpěvování u sochy sv. Jana Nepomuckého a přikázal ji od zámku odstranit.⁴⁷ Fischmannovi se vyčítá, že rozšířil statek, že parkem vozí brambory pro uskladnění a vystavěl v něm chlěvy a že stáje pro dobytek postavil příliš blízko silnice na Jihlavu.⁴⁸ Některá z těchto obvinění nejsou nepravdivá: o povolení stavby zdi stájí pouhé 3 metry od silnice žádal skutečně Fischmann Zemský úřad v Brně a stavba dodnes zasahuje do zákrutu silnice na Jihlavu, na druhé straně se mu však k dobru nepřičítají ani činy obci prokazatelně prospěšné, jako je stavba deputátních bytů, nová kolárna, kovárna či provoz lihovaru.

Právě lihovar, který vznikl již za Pešky přestavbou bývalého právovárečného pivovaru, se naopak stal významným důvodem neshod Fischmanna s obyvateli Puklic. Zatímco v blízké Želetavě či Brtnici vznikly do 20. let 20. století družstevní lihovary,⁴⁹ ten puklický sloužil pouze statku, místní rolníci z něj neměli žádný užitek. Snažili se proto s Fischmannem vyjednat združstevnění, ten byl však v tomto bodě zcela neústupný.⁵⁰ V roce 1925, když všechny pokusy o vyjednávání selhaly, ujali se dva nejvlivnější puklickí sedláci Karel Václavek a František Pauzar⁵¹ iniciativy za založení lihovaru družstevního. Jelikož však družstvo netvořili jen Pukličtí, ale i sedláci z okolních obcí (Střížov, Studénky, Příseka, Přímělkov⁵²) a jelikož Puklice neležely ve středu celé zájmové oblasti, bylo pro stavbu nového lihovaru vybráno místo od Puklic 2 km vzdálené, ležící v údolí Příseckého potoka při cestě na Střížov. Lihovar vzdor své nevýhodné poloze hned po svém založení prosperoval, od počátku vyráběl větší množství lihu než Fischmannův konkurenční podnik, později k němu byla přistavěna suška na brambory, ještě později mlýn na obilí. Chod nového

⁴³ SOKa Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice I., s. 32.

⁴⁴ [Vilímek 2016: 127].

⁴⁵ K upomínce k zaplacení daní viz: SOKa Jihlava, fond Obecní úřad Puklice, kniha 5, Zápis ze schůze obecní rady ze 17. 5. 1930, z 31. 10. 1931 a další. K zavodnění rybníka viz *ibid.*, kniha 2. Zápis ze schůze obecního zastupitelstva, Zápis z 14. 7. 1934. K výzvam k dostavení se na schůzi obecní rady viz např. *ibid.*, kniha 5, Zápis ze schůze obecní rady, Zápis z 6. 7. 1934.

⁴⁶ SOKa Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice I., s. 165.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 54.

⁴⁸ Ke stavbě stájí viz SOKa Jihlava, fond Obecní úřad Puklice, spis č. 45 Věci stavební, Protokol stavební komise z 15. 7. 31, k ostatním stížnostem viz Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice I., s. 162, 180.

⁴⁹ Viz MZA v Brně, fond H 1211, Družstevní lihovar Brtnice; MZA v Brně, fond H1263, Družstevní lihovar Želetava.

⁵⁰ MZA v Brně, fond č. 3039, Družstevní lihovar Puklice, Inventární seznam.

⁵¹ Václavek byl v té době jmenován vládním komisařem v politicky rozhádaných Puklicích, Pauzar byl o rok později zvolen starostou obce.

⁵² Viz MZA v Brně, H1235, inv. č. I, I.1/1 Seznam činovníků spolkových.

lihovaru nenarušila ani válka, snad i proto, že četní členové představenstva byli Němci.⁵³ Provoz Fischmannova lihovaru byl však od té doby obcí trnem v oku. Připomíná se „smrdutý zápach“ z jeho provozu, uložení škrabek v jámách vzniklých po kácení v zámeckém parku, pouštění odpadů z lihovaru a škrobárny do místního rybníka a tím opakované znečišťování vod.⁵⁴

Nutno také říci, že i když Fischmann zřejmě nebyl takový nelida, jak jej místní kronika chce líčit, šlo patrně o tvrdého podnikatele,⁵⁵ který opakovaně otálel s placením obecních dávek, na výtky o znečišťování vod vůbec nereagoval, a náprava mu často trvala neúnosně dlouho.⁵⁶ I listina podepsaná po válce bývalými zaměstnanci na Fischmannovu obranu neváhá připomenout, že šlo o člověka přísného, který vyžadoval hodně práce, na své zaměstnance se často rozkřikl a platil jen podle směrníc.⁵⁷ Obecní úřad v podstatě nemajetných Puklic, které bojovaly s dluhy⁵⁸ a po zámku s velkostatkem závistivě pošilhávaly, bral Fischmann často přezíravě.⁵⁹ V obci s velkým počtem bezzemků navíc jistě nezůstalo bez povšimnutí, že byl Richard Fischmann podnikatelsky velmi schopný: celková výměra půdy statku se zvětšila o 40 hektarů, ubylo lesů, vzrostla však výměra polí.⁶⁰ Na zahradě statku postavil Richard skleník, nedaleko Puklic při cestě na Petrovice vznikla nová hájovna.⁶¹ Snažili-li se pukličtí občané Fischmannovo podnikání omezit, velkou příležitost jim k tomu navíc v roce 1925 nedala pozemková reforma mladého Československa. Bylo jí sice podrobeno 284,4 hektarů veškeré půdy, z toho bylo 178,73 zemědělské, přes požadavky na parcelaci velkostatku ovšem drobní nabyvatelé dostali pouze 20 hektarů zemědělské půdy,⁶² zbytek byl Fischmannovi propuštěn zpět ze záboru. To kronika obce neopomíná přičíst liknavosti obyvatel a prohnanosti velkostatkáře.⁶³

Na druhé straně Fischmann nepracoval pouze pro sebe, kvůli neschopnosti obecní rady však jeho nabídky zůstávaly nevyužity. Tak například v době, kdy do záboru spadající místnosti v zámku byly používány jako tělocvična Sokola, nabídl zdarma dodat dřevo na stavbu Sokolovny, obci to však nestačilo, požadovala po něm navíc ještě půjčku v hodnotě

⁵³ MZA v Brně, fond č. 3039, Družstevní lihovar Puklice, Inventární seznam.

⁵⁴ SOKA Jihlava, fond Obecní úřad Puklice, Kniha 4, Zápis ze schůze obecní rady 28. 5. 1932; *ibid.*, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice I., s. 180.

⁵⁵ Když například 2. 2. 1925 František Pauzar žádal o obecní podporu pro chudou K. Literovou, neopomněl do zápisu dodat, že zdejší velkostatkář žádnou almužnu chudému nedá (SOKA Jihlava, fond Obecní úřad Puklice, Kniha 2., s. 38–40).

⁵⁶ K neplacení dávek srov. SOKA Jihlava, fond Obecní úřad Puklice, Kniha 4, Zápis z 14. 7. 1934. Srov. *ibid.*, Kniha 4, Zápis ze schůze obecní rady 25. 8. 1932, 19. 6. 1932. Čistička byla konečně zkolaudována v říjnu 1936. Viz *ibid.*, Kniha 6, Protokoly obecní rady, s. 8.

⁵⁷ SOKA Jihlava, fond JNV Jihlava, inv. č. 133, Konfiskáty, Prohlášení z 10. 8. 1945.

⁵⁸ Viz SOKA Jihlava, fond Obecní úřad Puklice, Kniha 5. Ještě v roce 1946 po konfiskacích se obec popisuje jako chudá (SOKA Jihlava, fond MNV Puklice, Spisy, inv. č. 73 Konfiskáty, Žádost o přidělení budovy bývalého lihovaru v Puklicích).

⁵⁹ Příkladem může být Horní (tzv. zámecký) rybník, který Fischmann vypustil a byl upozorněn na fakt, že k jeho vypuštění a tím odstranění rezervoáru vody pro hasiče potřebuje souhlas obce (SOKA Jihlava, fond Obecní úřad Puklice, Kniha 5, Zápis obecní schůze z 14. 7. 1934). O čtyři roky později tedy Fischmann o povolení požádal, aniž by však na něj čekal, rybník znovu ihned vypustil (*ibid.*, fond MNV Puklice, Kniha 1, Zápis ze schůzí pléna MNV, Zápis ze schůze z 23. 7. 1938).

⁶⁰ Srov. MZA v Brně, fond F379, Velkostatek Puklice 1770–1938, inventární soupis.

⁶¹ SOKA Jihlava, fond Obecní úřad Puklice, Spis č. 45 Věci stavební, Plán na postavení hájenky na parcele 1028/1 březen 1937

⁶² MZA fond F379, Velkostatek Puklice 1770–1938, inventární soupis. Stránky obce uvádí pouhých 15 ha.

⁶³ SOKA Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice I., s. 23.

30 000 Kč a stavební parcelu v zámeckém parku. Ze stavby tudíž sešlo a plánovaná Sokolovna se pak bezvýsledně projednávala ještě řadu let.⁶⁴ V prostorách zámku dovolil umístit poštovní úřad, který se do té doby tísnil v prostorách staré školy. Na zámku získala také prostory poradna pro matky, i když upravit a přizpůsobit si je musela sama obec.⁶⁵ Obec navíc měla k velkostatkáři rozporný vztah, na jednu stranu jakoby jej stále považovala za vrchnost odpovědnou za vše, zároveň se mu ale cítila nadřazena. Od Fischmanna se tedy například očekávala oprava obecní cesty, příspěví na opravu parčíku ve středu obce u sochy sv. Jana či držení obecního býka pod cenou.⁶⁶ Zároveň mu ale obec vyčítá rozšiřování statku i fakt, že neopravuje obecní lávku přes Horní rybník (pod zámkem), která byla nicméně v obecním majetku.⁶⁷ Rozpačitost obecní rady dokumentuje i fakt, že když se jedná o staré lidi, kteří byli u Fischmanna po celý život zaměstnáni a které statkář nutí, aby se jakožto práce neschopní na stará kolena vystěhovali, obecní rada sice situaci predebatovala, ale „k nijakému rozhodnutí nedošla“.⁶⁸

Válečné osudy Fischmannů

Když 15. 3. 1939 začaly v Protektorátu platit norimberské zákony, dochází k četným bouřím. Dne 30. 3. 1939 byla vypálena synagoga v Jihlavě, zničena byla o týden později i obřadní síň hřbitova a povalena většina tamních náhrobků.⁶⁹ Fischmannovi byli již tři dny před bouřemi, které ve zničení synagogy vyústily, z pobytu ve své jihlavské vile přesunutí do Puklic,⁷⁰ vila byla spolu s dalšími domy po vystěhovaných Židech použita k ubytování příchozích Němců a nových institucí. Dcera Rita byla v té době již provdána v Telči za MUDr. Böhma, dcera Eliška, provdaná Kosková, žila v Praze. S Richardem a Ellou Fischmannovými tak v té době žil jen tehdy dvacetiletý syn Vítězslav, který ve školním roce 38/39 dokončil studia na českém gymnáziu, kde byl v třídních knihách zapsán s českou národností, československou státní příslušností a židovským vyznáním.⁷¹ Po přesunu z Jihlavy rodina nejprve bydlela na zámku, záhy se však přestěhovala do nedávno dostavěné hájenky u panského lesa, aby nebyli na očích nacisticky nejagilnější rodině komisaře Lopaty.⁷² Zatímco byl Fischmannův puklický majetek arizován a na Puklice byla uvalena nucená správa, kterou až do roku 1945 vykonával U. Rokahren,⁷³ Fischmannovi se stěhují do Telče, kde v židovském ghettu na tehdejší Nádražní, dnes Masarykově ulici bydlí až

⁶⁴ Ibid., s. 45, 46, 148. Srov. SOkA Jihlava, fond Obecní úřad Puklice, Kniha 2. Zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva, Zápis z 18. 1. 1930.

⁶⁵ Ibid., Kniha 6, s. 47.

⁶⁶ K opravě obecní cesty: SOkA Jihlava, fond Obecní úřad Puklice, Kniha 2. Zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva, Zápis ze 17. 4. 1933 K údržbě parčíku: ibid. K obecnímu býkovi: ibid., Kniha 5, s. 67, 111. Fishmannovi obec platila za držení býka 4000,- Kč ročně, opakované žádosti o zvýšení této částky zamítala, když na sebe držení býka vzal v roce 1941 Karel Václavek, byl za něj honorován částkou 8500,- Kč (ibid., fond MNV Puklice, Kniha 1, s. 98).

⁶⁷ K obecní lávce: ibid., s. 35, 40 (leden a únor 32).

⁶⁸ SOkA Jihlava, fond MNV Puklice, Kniha 1, Zápisy ze schůzí pléna MNV, Zápis o schůzi z 19. 6. 1937, s. 32.

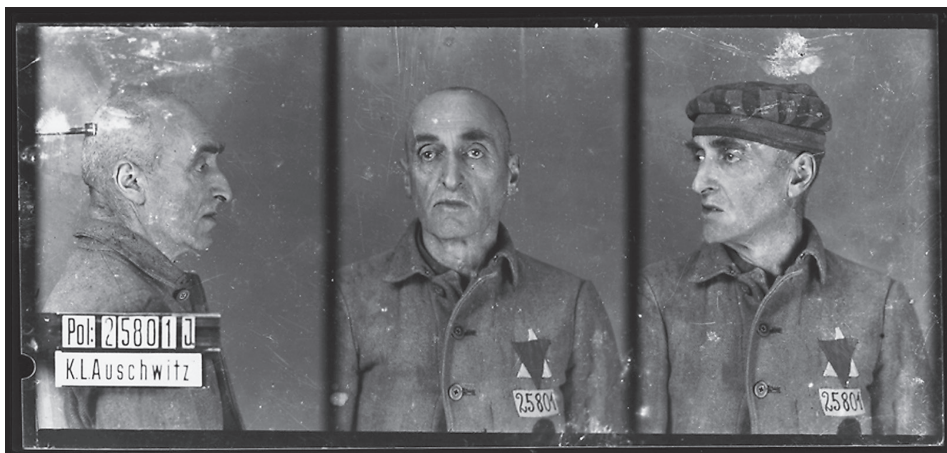
⁶⁹ [Jaroš 1998b].

⁷⁰ [Vilímek 2016: 127].

⁷¹ [Čermáková 2008].

⁷² SOkA Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice I., s. 392.

⁷³ Archivní prameny nesdělují mnoho detailů o jednotlivých arizátorech, o nacisticky agilní rodině komisaře Lopaty se zmiňuje Kronika (SOkA Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice I., s. 392), o osudu údajně dochovaných úředních knih viz níže.

Obr. 2: Richard Fischmann jako vězeň v koncentračním táboře Osvětim (archivní sbírka Státního muzea Auschwitz-Birkenau v Oświęcimiu, publikováno s povolením SM Auschwitz-Birkenau v Oświęcimiu)

do roku 1942, kdy jsou povoláni do sběrného střediska v Třebíči a po registraci jdou do transportu Aw do Terezína.

Sám Richard Fischmann byl však již v roce 1941 v Telči zatčen, uvězněn nejprve v Jihlavě, později v Kounicových kolejích v Brně, odkud byl deportován do Osvětimi, kde 11. 2. 1942 ve věku 62 let zemřel.⁷⁴ Jeho o sedm let mladší žena Ella byla 22. 5. 1942 z Telče odvezena do Terezína a odtud 23. 10. 1944 do Osvětimi. Syn Vítězslav byl do Terezína deportován se svou matkou, 28. 9. 1944 byl pak odvezen do Osvětimi.⁷⁵ Odtud se mu ovšem v lednu 1945 podařilo uprchnout, dostal se do Košic k armádě generála Svobody, v níž se v hodnosti vojína aspiranta dočkal konce války a osvobození Československa.⁷⁶ Rita Fischmannová, provdaná Böhmová, 28letá zdravotní sestra, byla odvezena nejprve do Terezína, 23. 10. 1944 pak do Osvětimi,⁷⁷ kde zemřela, její manžel zemřel v Dachau. Druhá dcera Eliška, provdaná Kosková, přežila vězení v Terezíně. Krátce po Richardovi, 11. 6. 1941, zahynul v Osvětimi i židovský správce velkostatku Robert Birnbaum, zatčený v Puklicích za údajné držení zbraně. Ze 1350 osob odvečených z Jihlavska do koncentračních táborů pouhých 32 holokaust přežilo⁷⁸

Konfiskace

Židé, kteří válku přežili, se po svém návratu často dočkali nepříjemných překvapení. „Vraceli se do společnosti, která o ně nestála, neočekávala je a nebyla na ně připravena ani

⁷⁴ Viz data z databáze <https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=6880153>, číslo vězně 25801.

⁷⁵ [Jaroš – Zimola 1998].

⁷⁶ SOKA Jihlava, fond JNV Jihlava, inv. č. 133, Konfiskáty, Odvolání proti vyhláске ONV z 11. 7. 1945.

⁷⁷ [Jaroš – Zimola 1998].

⁷⁸ [Šimka 1958: 58].

materiálně, ani mentálně.⁷⁹ Mnozí z nich našli své domy obsazené Čechy, a i když existovaly výjimky, majetek, který před odchodem svěřili známým nebo sousedům již zpátky nedostali.⁸⁰ Puklice reagovaly na novou situaci rychle. Velkostatek byl do Národní správy převzat 26. 5., nucená správa na velkostatku byla však kupodivu zrušena až 3. 8. 1945, již 11. 7. 1945 ale padlo na ONV Jihlava rozhodnutí o konfiskaci na základě dekretu prezidenta republiky 12/1945 Sb. MNV Puklice dále již 20. 7. téhož roku, tedy ještě za trvání nucené správy, vyzval k podání žádostí o přiděl konfiskované půdy.⁸¹ Projednávání budoucí parcelace však začalo ještě dříve. Místní národní výbor (dále jen MNV) poprvé řešil budoucí rozdělení pozemků již na počátku července a od té doby se již také objevovaly žádosti o poskytnutí bytu v budově zámku či o pronájem rybníku.⁸² Přeživší Fischmannovi se nicméně bránili. Když bylo Vítězslavovi 21. 7. doručeno rozhodnutí ONV, oba sourozenci proti konfiskaci podali prostřednictvím advokáta Františka Torše námitky a rozklad, v němž se podivují, že dekret prezidenta republiky o majetku Němců, Maďarů a zrádců českého a slovenského národa mohl být podkladem ke konfiskaci velkostatku jejich otce, který byl Čech. Nikdy nevedl politický život, zabýval se jen hospodařením, své děti v převážně německé Jihlavě posílal do českých škol, byl obětí politické a rasové perzekuce a nakonec zemřel v Osvětimi.⁸³

Puklice se však už k parcelaci velkostatku zjevně rozhodly a k námitkám se mínily vyjádřit po svém. Poslední den v srpnu 1945 rolnická komise a MNV vedené předsedou Karlem Tesařem vydává memorandum, v němž ohlašují, že se splnil dávný sen a zbožné přání puklických občanů a dekretem prezidenta osvoboditele patří velkostatek v Puklicích opět do českých rukou, neboť i poslední majitel sice mluvil česky, ale smyšlením byl Němec. Po třech letech tak budou konečně odčiněny křivdy napáchané na české rodině Hordarů, kteří stáli proti Habsburkům, a proto jim byl majetek germanizován.⁸⁴ Takové prohlášení na puklické občany jistě působilo motivačně. Přesto na dvacet bývalých zaměstnanců velkostatku podepsalo listinu, která Fischmanna sice nelíčí jako anděla, ale potvrzuje, že byl Čech, se všemi zaměstnanci mluvil česky a obec nejen negermanizoval, ale v případě Sokolovny jí dokonce vyšel vstříc.

Již 23. 7. 1945 vydal také statistický úřad osvědčení o národnosti, v němž potvrzuje, že se Fischmann při sčítání v roce 1930 hlásil k národnosti židovské.⁸⁵ To bylo významné, rovnou do odsunu byli totiž po svém návratu zařazováni německy mluvící Židé, mnozí z nich si proto později počestili svá jména.⁸⁶ Získání českého občanství bylo podmíněno národností, k níž se dotyčný hlásil při sčítání lidu v roce 1930, kdo se hlásil k německé národnosti, byl za Němce považován. Kromě faktu, že nebyl Němec, muselo být o zeměměřím Richardovi Fischmannovi prokázáno, že nebyl aktivním germanizátorem.⁸⁷ Germanizací se pak konkrétně rozuměla „mimořádná a soustavná podpora němectví mezi Slovany,

⁷⁹ [Peroutková 2016: 79].

⁸⁰ [Ibid.: 81].

⁸¹ SOKA Jihlava, fond JNV Jihlava, inv. č. 133, Konfiskáty, Vyhláška MNV z 20. 7. 1945.

⁸² Ibid., s. 142, Zápis z 3. 7. 1945; ibid., s. 143, Zápis z 23. 7. 1945

⁸³ Ibid., Odvolání proti vyhláše ONV z 11. 7. 1945.

⁸⁴ Ibid., Memorandum z 31. 8. 1945.

⁸⁵ Ibid., Osvědčení o národnosti č. j. B-2193/13397-15-2.39.

⁸⁶ Z neznámějších lze jmenovat Ottu Pavla, původně Poppera, spisovatele Norberta Frieda (který se stal Frýdem) a Martina Reacha (který se stal Janem Martincem) [Peroutková 2016: 82].

⁸⁷ Autorem návrhu, jak jedince obvinít z germanizace byl ministr vnitra Václav Nosek, který návrh rozesílal nižším úřadům státní správy [Soukupová 2009].

a to nejen v meziválečném období, ale i dříve, jako zakládání a podpora německých škol, společenských a kulturních zařízení, odnárodňovací tlak na příslušníky slovanských národů v zaměstnání⁸⁸

O údajných předválečných germanizačních snahách Fischmannů nás přitom nenechává na pochybách rezoluce místní rolnické komise i druhý díl Kroniky obce Puklice. Tam, kde v prvním díle kronikář jen povzdechuje nad tím, že velkostatek není majetkem obce, v druhém díle je Fišman (*sic!*) obviněn z aktivního germanizátorství. Je sice popsán jako Čech, avšak smýšlením Němec, který se správci statku německy komunikoval, německy vedl účetnictví a podporoval německé školy. Přitěžuje se mu stává všechna jeho dřívější podnikatelská tvrdost: vykořisťoval deputátní lid, hanebně nakládal s těhotnými ženami, obecní rybník otravoval kalem, rozjezdil obecní cestu, odmítl přispívat na kostel v Petrovicích, kde se lid česky modlil k Bohu. V pěkné budově zámku skladoval pouze výpalky z lihovaru, Sokol nechal tísnit se v několika místnostech, místo aby mu dal celé patro zámku, o jeho hamižnosti svědčí i fakt, že nezduřstvenil lihovar a odmítl prodat velkostatek přes několik jednání s obcí.⁸⁹

Tato závažná obvinění ovšem nejsou bez disonancí. „Pěknému“ zámku obec sama v žádosti o jeho převedení do svého majetku název zámek upírá, je prý za něj považován neprávem: jde pouze o větší, starou budovu.⁹⁰ Lihovar se škrobárnou – dle poválečné inspekce zcela schopné obnovení provozu⁹¹ – jsou uzavřeny, zařízení rozprodáno do okolních lihovarů a budova sama je nejprve parcelována na byty, aby později byla tato parcelace zrušena a celý lihovar byl nakonec předán Sokolu. Zadluženost Puklic spolu se zápisy z jednání obecní rady a údaji z prvního dílu kroniky zjevně popírají, že by obec někdy byla od Fischmanna schopna velkostatek vykoupit.⁹² Poslední správce statku R. Birnbaum, je jen o stránku dříve ve vzpomínce na jeho hrdinnou smrt pochválen jako Čech, „muž sociálního citění, uhlazených způsobů a veselé mysli“⁹³ jeho vdova navíc i za přítomnosti příslušníků SNB potvrdila, že s Fischmannem korespondoval i mluvil česky.⁹⁴ Z koncentračního tábora se navrátilví bývalý vedoucí Židovské náboženské obce (dále jen ŽNO) v Jihlavě Karel Meisel dokonce napsal na potvrzení Fischmannova češství ministru Noskovi.⁹⁵ Bývalý správce statku do roku 1928 Dominik Blecha potvrzuje, že Fischmann mluvil česky, dával peníze na dobročinné účely a byl dobrým zaměstnavatelem.⁹⁶ Českou mluvu i štedré příspěvky potvrzují i tři další přeživší členové jihlavské ŽNO.⁹⁷

Tváří tvář takovým důkazům i námitkám proti konfiskační vyhlášce přeživších Fischmannových, které z Brna ohlásil Dr. Šrubař,⁹⁸ muselo zřejmě MNV Puklice přitvrdit,

⁸⁸ [Staněk 1991].

⁸⁹ SOKA Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice II., s. 13–17; *ibid.*, fond JNV Jihlava, inv. č. 133, Konfiskáty, Resoluce ze 4. 10. 1945.

⁹⁰ MNV Puklice, Spisy, inv. č. 73 Konfiskáty, Dopis ze dne 2. 12. 1946; *ibid.*, Žádost o přidělení budovy zámku a přilehlého parku v Puklicích ze dne 14. 12. 1946.

⁹¹ Srov. *ibid.*, Likvidace nár. správy velkostatku v Puklicích, Zápis o služební cestě 11. 7. 1946.

⁹² SOKA Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice I., s. 23, 34, 45, 148; *ibid.*, fond Obecní úřad Puklice, Kniha 5, Protokol o schůzích obecní rady v Puklicích. 22. 1. 1934 – 22. 8. 1936.

⁹³ SOKA Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice II., s. 12.

⁹⁴ SOKA Jihlava, fond JNV Jihlava, inv. č. 133, Konfiskáty, Protokol z 16. 10. 1945.

⁹⁵ *Ibid.*, složka dopisy, Meisel Karel ONV v Jihlavě.

⁹⁶ *Ibid.*, složka dopisy, Prohlášení.

⁹⁷ *Ibid.*, Potvrzení ŽNO z 12. 8. 1945.

⁹⁸ *Ibid.*, Protokol, č. j. 666/P/IV V.

v obci se již o budoucí parcely na zkonfiskovaném majetku přihlásilo 87 jednotlivců a 3 družstevní organizace.⁹⁹ Dne 31. 8. 1945 odpovídá předseda Tesař jihlavskému ONV na dotaz, na základě čeho byl statek zkonfiskován. Opakuje všechna předchozí tvrzení (Fischmann mluvil německy s účetním Kohnem, nepřispíval na české sbírky, neopravil cesty a vylouval se přitom na placení daní, ...) přitvrzuje ale v líčení jeho asociálního chování: „Deputátním ženám nadával tak sprostě (...) svině, kurvy, nakopu vám do držky (...), mužům nadával rovněž, volů, blbců, zlodějů, lenochů.“¹⁰⁰ Navíc však udává, že i když všechny spisy na zámku zničila Rudá armáda, dochovala se na důkaz Fischmannova německví *jedna* německy psaná kniha. O jejím získání nás informuje kronikář. Když Dr. Šrubař na pozemkovém referátě v Brně kladl puklickým na srdce, že je potřeba doložit Fischmannovo německví, „předseda Tesař, Neubauer a další se nedali tím odstrašiti. Pátrali po knihách a našli je v jednom domku v Saulerindle, kde si s nimi hrály děti, když je rodiče náhodou přinesli ze zámku. A tyto knihy, německy psané, stačily okresní komisi.“¹⁰¹ ONV se na schůzi 21. 9. rozhodla, aby se parcelace urychleně provedla.¹⁰²

Stran německých knih máme ovšem informací více. Fischmannovi dědicové se za prvé odvolávají proti tvrzení, že by zmíněným způsobem nalezená Wirtschaftsbuch z let 1938/39 vůbec byla knihou puklického velkostatku a že by jí tedy bylo možné použít jako svědectví otcova německví.¹⁰³ 18. 10. 1945 se navíc v protokolu sepsaném při projednávání námitek proti konfiskaci tvrdí, že existuje: „Hlavní účetní kniha od roku 1920 psaná německy, pouze s několika zápisy českými v roce 38, kniha mezd vedená jen německy, hospodářská kniha pro rok 38–39 vedená na německých tiskopisech a německy, hlavní kniha z roku 37–38 na německých tiskopisech a německy.“¹⁰⁴ O rok později se však při likvidaci národní správy zjišťuje, že účetní knihy a záznamy přecházející ustanovení NS „byly válečnými událostmi zničeny nebo jinak zašantročeny.“¹⁰⁵ Přihlédneme-li k nouzi o důkazy Fischmannova německví, kterou zmiňuje kronikář, lze o tom, že zmíněné účetní a hospodářské knihy s tiskopisy vůbec kdy existovaly, důvodně pochybovat.

Bývalí zaměstnanci velkostatku, kteří v srpnu 1945 podpisy podpořili prohlášení o Fischmannově češství také představovali významnou kartu v ruce proti konfiskaci protestujících dědiců. Za přítomnosti předsedy Tesaře a zapisujícího příslušníka SNB si proto 3. 10. na MNV Puklice většina z nich vzpomíná, že původní prohlášení o Fischmannově češství podepisovali v kanceláři ve dvoře, kam je volal bývalý správce Jaroslav Vaněk a že k podepsání je sice nikdo nenutil, když jim však nyní bylo vysvětleno, o co vlastně šlo, své podpisy musí odvolat. Většina z nich stále tvrdí, že Fischmann byl Čech, odvolávají však tvrzení, že nebyl asociální a že dal před válkou Sokolu prostory v zámku, protože o tomto darování nemají podrobné informace.¹⁰⁶ Při následném výslechu na stanici SNB si navíc někteří z podepsaných začínají vybavovat, že Fischmann mluvil s někým či alespoň se

⁹⁹ SOkA Jihlava, fond JNV Jihlava, inv. č. 132, Velkostatek Fischmann, karton 33.

¹⁰⁰ SOkA Jihlava, fond JNV Jihlava, inv. č. 133, Konfiskáty, č. j. 193.

¹⁰¹ SOkA Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice II., s. 17.

¹⁰² SOkA Jihlava, fond JNV Jihlava, inv. č. 133, Konfiskáty, č. j. 193.

¹⁰³ *Ibid.*, č. j. 1514-VIII/28-45.

¹⁰⁴ *Ibid.*, Protokol ze dne 18. 10. 1945.

¹⁰⁵ *Ibid.*, Zápis o služební cestě.

¹⁰⁶ *Ibid.*, Protokol z 3. 10. 1945.

svou rodinou německy.¹⁰⁷ Sám správce Vaněk, tváří v tvář obvinění, že to byl on, kdo bývalé zaměstnance k podepisování svolal, tvrdí, že prohlášení psal v kanceláři velkostatku Vítězslav Fischmann a jeho sestra Eliška mu jej diktovala. Dodává, že někteří zaměstnanci podepsali bez předchozího přečtení,¹⁰⁸ čímž jejich svědectví v podstatě shazuje ze stolu.

I když někteří i na úřadovně SNB ještě nepřestávají potvrzovat česství bývalého velkostatkáře,¹⁰⁹ obec při projednání námitek proti konfiskaci opakuje svá tvrzení o německy psaných knihách a dodává, že Fischmann se všemi správci mluvil pouze německy. Statistickým úřadem vydané potvrzení o Fischmannově české národnosti odsouvá stranou s tím, že se celá rodina při sčítání díky propagační akci sionistů neměla odvahu přihlásit k německé národnosti a dokonce přichází s tvrzením, že byl Fischmann v letech 1938–1939 členem NSV.¹¹⁰ I když poslední, téměř skandálně působící tvrzení v rozhodnutí Zemského národního výboru z 20. 3. 1946 chybí, Fischmannova německá národnost i citění se považují na základě svědectví za prokázané a proto se námitky zamítají a konfiskace se nařizuje s okamžitou platností.¹¹¹

Rozhodnutí ONV v Jihlavě sice s konečnou platností potvrzuje teprve Nejvyšší správní soud v Bratislavě 3. 12. 1951, to však již byl velkostatek s lihovarem a zámkem oceněný v roce 1946 na 4 006 821 korun 20 haléřů dávno rozparcelován. Již na konci října totiž zástupci ZNV v Brně a ONV v Jihlavě předsedu MNV ujistili, že na základě dokladů o německé národnosti bývalého majitele se parcelace provádět bude.¹¹² Budovu bývalého lihovaru, v němž již provoz nebyl obnoven, získává po delších tahanicích Sokol, z peněz získaných konfiskací firmy Mareš¹¹³ si v ní upravil Sokolovnu, používanou později i jako kino.¹¹⁴ Bývalou sýpku na severozápadním konci zámeckého parku Kostelní jednota přestavěla v kostel. Zámek dostal v roce 1947 po opakovaných žádostech do majetku MNV Puklice,¹¹⁵ část použil pro své úřadovny, část prvního patra byla přestavěna na byty, garáže dostala hasičská zbrojnice, místnost byla též přidělena Jiráskově knihovně a poradně pro matky. Co se však zámeckého inventáře týče, již v roce 1945 se při převzetí zámek ukazuje být zcela vydrancovaný. Většina měla být zlikvidována za Rokahrova správcovství, ostatek byl zlikvidován příchodem Rudé armády. Ztratily se vozy, automobily, válečné škody se odhadují na 1,3 miliony korun.¹¹⁶ Ze zbylého inventáře máme v závěru roku 1946 doloženou nikým nepoužívanou koupací vanu,¹¹⁷ v závěru roku 1953 byl pak ze zámku do sběrný

¹⁰⁷ Bývalý zahradník Benda tvrdí, že Fischmann mluvil s adjunktem, správcem a účetním pouze německy (ibid., Protokol sepsaný na SNB s Antonínem Bendou 3. 10. 1945), Václav Konhefr o dva týdny později již na SNB potvrzuje, ve Fischmannově rodině se mluvilo výhradně německy a že vedl dvojí účetní knihy, aby nemo-censké pojišťovně mohl hlásit menší dělnické platy (ibid., Protokol s Václavem Konhefrem sepsaný na SNB 15. 10. 1945).

¹⁰⁸ SOkA Jihlava, fond JNV Jihlava, inv. č. 133, Konfiskáty, Dodatek protokolu sepsaného dne 3. 10. 1945.

¹⁰⁹ Ibid., Protokol sepsaný 3. 10. 1945 s A. Bendou; ibid., Protokol sepsaný 16. 10. 1945 s Kateřinou Birnbaumovou.

¹¹⁰ Ibid., Protokol ze dne 18. 10. 1945. NSV – Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, organizace sociální péče přidružená k NSDAP.

¹¹¹ Ibid., Opis rozhodnutí čj. 15410-VIII, 28–45, srov. č. j. 2381/47, ze dne 27. 9. 1947.

¹¹² SOkA Jihlava, fond MNV Puklice, Kniha 1, Zápisy ze schůzí pléna MNV, Zápis o schůzi z 26. 10. 1945, s. 164.

¹¹³ Viz SOkA Jihlava, fond MNV Puklice, Kniha 1, Zápisy ze schůzí pléna MNV, s. 338.

¹¹⁴ Ibid., Spisy, inv. č. 49, Věci stavební, Púdorys provozovny v traktu budovy č. 1.

¹¹⁵ Ibid., Spisy, inv. č. 73, Konfiskáty, Národní správa, Dopis ze dne 2. 12. 1946; ibid., Kniha 1, s. 194, 199. K přidělení zámku: ibid., Dopis Národního pozemkového fondu z 2. 8. 1949.

¹¹⁶ Viz SOkA Jihlava, fond MNV Puklice, Likvidace nár. správy velkostatku v Puklicích, Zápis o služební cestě 11. 7. 1946; ibid., Kniha 1, Zápisy ze schůzí pléna MNV, s. 145. Zápis z 8. 8. 1945.

¹¹⁷ SOkA Jihlava, fond JNV Jihlava, inv. č. 133, Konfiskáty, Žádost o přidělení koupací vany z 8. 12. 1946.

památkové správy odvezen pravděpodobně poslední cenný inventář: dva obrazy alpské krajiny ve zlacených rámech a pianino.¹¹⁸

Mezi jednotlivce rozparcelovaná půda velkostatku se později zase zceluje v JZD Puklice, Příseka a Studénky, z nichž v roce 1961 vzniklo JZD 25. února, to je však již jiná historie. Poslední majitel velkostatku se na několik dalších desetiletí stal pro všechny Němcem.

Závěr

V předloženém textu jsem se pokusil sledovat možné příčiny, průběh i odůvodnění konfiskace majetku židovského majitele velkostatku a zámku Puklice Richarda Fischmana. Jak vyplývá z předchozího, Fischmann byl pravděpodobně především podnikatelem a i když ve svém způsobu řízení velkostatku nejednal nezákonně či nelidsky, nebyl patrně k Puklicím a Puklickým příliš ohleduplný. To samozřejmě nevyvolávalo sympatie a spolu s faktem, že Fischmann se svou rodinou v Puklicích nežil, to jen podporovalo touhu obce, naplnit všechna přání, jejichž neprovedení si vyčítala od vzniku Československa. Již ve dvacátých letech se pisatel místní kroniky Josef Šuhaj ptá, proč obec právem národní revoluce zámek a statek nezabrala,¹¹⁹ situace po roce 1945 obci splnění tohoto přání příhodně umožnila. Nenávist proti poslednímu majiteli velkostatku, která se po skončení války zdvihla, sice neměla vnější podobu antisemitismu a protižidovských stereotypů, nebyla však o nic méně nacionálně orientovaná. Fischmann byl účelově vykreslen nejen jako germanizátor, ale rovnou jako Němec a konfiskace jeho majetku tak měla budit dojem nápravy staletých krivd páchaných na Česích.

Historička Helena Krejčová popsala konfiskace židovského majetku v roce 1945 jako předzvěst února 1948¹²⁰ a na puklický případ se takový popis jistě hodí. Účelově vytvořená, a v průběhu následujících desetiletí upevněná představa o Fischmannově němečtví vedla k neobyčejně silnému přesvědčení, že konfiskace byla správná. Nepřekvapí proto dohra po roce 1989, kdy se podruhé vdaná Fischmannova dcera Eliška Fabryová o svůj restituční nárok přihlásila. Následný kolotoč žalob, rozsudků a zrušených rozhodnutí není sice předmětem této práce,¹²¹ ale alespoň heslovitě: Požadavek Fabryové byl nejprve odmítnut, protože svou stížnost na nespravedlivě projednané zabavení majetku podala po více než pěti letech od konfiskace, následně jí byla restituce odepřena, jelikož Richardu Fischmannovi nebylo navraceno české občanství (nikdy jej totiž neztratil). Obec Puklice i Sokol navíc stále trvaly na velkostatkářově němečtví a oprávněnosti konfiskace z let 1945–1947. Jako diskriminací ze strany České republiky – která v roce 1994 rozhodla, že židovský zemědělský majetek nebude navracen, aby se nemuselo znovu vyvlastňovat (neoprávněným) restitucentům – se případem dokonce zabýval výbor pro lidská práva OSN. Teprve v lednu 2012 rozhodl soud, že Fischmann nikdy nepřestal být československým občanem a že konfiskace byla zneužitím dekretu č. 108/1945, protože byl vztažen na oběť nikoliv na představitele nacismu.

¹¹⁸ SOkA Jihlava, fond JNV Jihlava, inv. č. 132, Velkostatek Fischmann, karton 33, Eliminační seznam ze 14. 12. 1953.

¹¹⁹ SOkA Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice, I., s. 34, podobně i s. 23.

¹²⁰ [Krejčová 1992].

¹²¹ Blíže k němu viz Čermáková [2008], Mareš [2012; 2013].

I když dekret prezidenta republiky 12/1945 Sb. nenařizoval konfiskaci židovského majetku (taková situace byla právně nepřipustná), k jeho konfiskaci v mnoha případech došlo pod rouškou obvinění z asociálního chování či germanizace. Puklický případ je případem závisti a nenávisti, jež se zakládají na majetkových rozdílech.¹²² Jak bylo řečeno v úvodu, nejedná se ani o jediný, ani o největší případ svého druhu, poměrně pregnantně však ukazuje nálady v poválečném Československu i dlouhý život účelově vytvořené propagandy a falešných obvinění.

Prameny – Archivní fondy

Moravský zemský archiv (MZA) v Brně, fond D9, Stabilní katastr – indikační skici (1824–1931).
 MZA v Brně, fond F379, Velkostatek Puklice 1770–1938.
 MZA v Brně, fond H 1211, Družstevní lihovar Brtnice.
 MZA v Brně, fond H1235, Družstevní lihovar Puklice.
 MZA v Brně, fond H1263, Družstevní lihovar Želetava.
 Státní okresní archiv (SOKA) Jihlava, fond Jednotný národní výbor (JNV) Jihlava.
 SOKA Jihlava, fond Místní národní výbor (MNV) Puklice.
 SOKA Jihlava, fond Obecní úřad Puklice.
 SOKA Jihlava, Neinventarizovaný fond, Kronika obce Puklice.

Literatura

Čapková, Kateřina [2005]. *Češti, Němci, Židé?* Praha – Litomyšl: Paseka.
 Čermáková, Radka [2009]. Poválečné Československo. Obnovený stát ve střední Evropě. In. *Židovská menšina v Československu po druhé světové válce. Od osvobození k nové totalitě*. Praha: Židovské muzeum v Praze, s. 23–35.
 Čermáková, Silvie [2008]. *Vlastivědný sborník Vysočiny. Oddíl věd společenských*. Svazek 16, ročník 2008, s. 285–288.
 Dvorský, František [1906]. *Vlastivěda moravská. Třebický okres*. Brno: Musejní spolek.
 Hoffmann, František – Jaroš, Zdeněk – Pisková, Renata – Svěrák, Vlastimil [2000]. *Jihlava. Historický atlas měst České republiky*. Praha: Historický ústav Akademie věd České republiky.
 Jančík, Drahomír – Kubů, Eduard – Kuklík, Jan [2003]. „*Arizace*“ a restituice židovského majetku v českých zemích (1939–2000). Praha: Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK.
 Jaroš, Zdeněk [1994]. *Mladý Gustav Mahler a Jihlava*. Jihlava: Muzeum Vysočiny.
 Jaroš, Zdeněk [1998a]. Nejstarší historie Židů na Jihlavsku. In. Kolektiv autorů. *Dotyky. Sborník k výstavě*. Jihlava: Muzeum Vysočiny, s. 9–23.
 Jaroš, Zdeněk [1998b]. Několik poznámek k novodobé historii jihlavských Židů. In. Kolektiv autorů. *Dotyky. Sborník k výstavě*. Jihlava: Muzeum Vysočiny, s. 30–35.
 Jaroš, Zdeněk [2004]. Puklice, Neznámé známé Jihlavsko – zastavení 23. *Jihlavské listy* 15 (102): 18.
 Jaroš, Zdeněk – Zimola, David [1998]. Židé z Jihlavska v transportech Av a Aw. Kolektiv autorů. *Dotyky. Sborník k výstavě*. Jihlava: Muzeum Vysočiny, s. 151–2007.
 Krejčová, Helena [1992]. Čechy na úsvitu nové doby: český antisemitismus 1945–1948. In. *Antisemitismus v posttotalitní Evropě. Sborník z Mezinárodního semináře*. Praha: Společnost Franze Kafky, s. 103–110.
 Mareš, Miroslav [2012]. Dlouhé puklické restituční desíletý spor o zámek pokračuje. *Jihlavské listy* 24 (1): 3.
 Mareš, Miroslav [2013]. Soud: Zámek v Puklicích se má vrátit. *Jihlavské listy* 24 (29): 17.
 Miller, Michael L. [2015]. *Moravští Židé v době emancipace*. Praha: NLN.
 Novák, Jaromír [1989]. *Historie obcí Puklice – Studénky – Petrovice*. Jihlava: MNV Puklice.

¹²² Lze též mluvit o ekonomickém antisemitismu.

- Pátek, Alois [1901]. *Vlastivěda moravská. Jihlavský okres*. Brno: Musejní spolek.
- Pěkný, Tomáš [2001]. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer.
- Peroutková, Michaela [2016]. *Židovské identity v Československu před 2. světovou válkou a po ní*. Praha: Libri.
- Petráš, René [2009]. *Menšiny v poválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha: Karolinum.
- Pisková, Renata, a kol. [2009]. *Jihlava*. Praha: NLN.
- Scheinhammer-Schmid, Ulrich (ed.) [2013]. Einführung in den Band. Str. 22–64 In: „In Iglau war alles schlimmer...“; „V Jihlavě bylo všechno horší“. Landsberg am Lech: Balaena.
- Soukupová, Blanka [2009]. Židé a židovská reprezentace v Českých zemích v letech 1945–1948 (Mezi režimem, židovství a judaismem). In. *Židovská menšina v Československu po druhé světové válce. Od osvobození k nové totalitě*. Praha: Židovské muzeum v Praze, s. 55–80.
- Staněk, Tomáš [1991]. Němečtí Židé v Československu 1945–1948. *Dějiny a současnost* 13 (5): 42–46.
- Svěrák, Vlastimil [1998]. Židovská náboženská obec v Puklicích. In. Kolektiv autorů. *Dotyky. Sborník k výstavě*. Jihlava: Muzeum Vysočiny, s. 91–94.
- Šimka, Alois [1958]. *Národně osvobozenecký boj na Jihlavsku*. Brno: Krajské nakladatelství v Brně.
- Vilímek, Ladislav [2016]. *I domy umírají vstojě III*. Jihlava: Statutární město Jihlava.
- Vrána, Filip [2010]. Pivovary na Vysočině 3. Puklice. *Jihlavské listy* 21 (57): 12.

Internetové zdroje

- Vilímek, Ladislav. *Sága rodu Fischmannů*. Dostupné z: <http://www.regionalist.cz/vilimek/vil01_36.htm> [25. 8. 2018].
- Vilímek, Ladislav. *Puklice*. Dostupné z: <http://www.regionalist.cz/vilimek/vil01_2.htm> [25. 8. 2018].
- Stránky obce Puklice. Dostupné z: <<http://mujweb.cz/puklice>> [25. 8. 2018].
- The United States Holocaust Memorial Museum; Holocaust Survivors and Victims Database. Dostupné z: <https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=6880153> [25. 8. 2018].

*Jan Koumar (*1978) absolvoval studium Historické sociologie na Fakultě humanitních studií UK, kde v současné době studuje doktorský obor Aplikovaná etika. Zabývá se sociologií a etikou každodennosti, dále pak regionálními dějinami Jihlavska.*

„Základní kameny“ bretonského regionalismu. Jeho vznik a vývoj do roku 1914*

MARTINA REITEROVÁ **

Cornerstones of Breton Regionalism. Its Emergence and Development until 1914

Abstract: This study deals with the circumstances of the emergence and development of the regionalist movement in Brittany before 1914. It focuses on the ancient and recent causes of Breton regionalism and tries to briefly characterize it. We devote the first part to the older history of Brittany from which the Breton regionalists adopted the main arguments for their movement. The second part of the study describes the processes in the 19th century that led directly to the foundation of *Union régionaliste bretonne* in 1898 considered to be the beginning of the Breton regionalist activities. The study provides an introduction to the topic and offers an explanation of the growth and later on the failure of the Breton regionalism. The study's aim is to introduce this topic to the Czech scholars and to contribute to the study of nationalism and regionalism in the Czech historiography.

Keywords: regionalism; Brittany; 19th century; Third Republic; France

DOI: 10.14712/23363525.2018.52

Úvod

Bretonské regionalistické hnutí se objevuje na konci 19. století v době upevňování a centralizace moci francouzského státu v období Třetí republiky. Zařazuje se do myšlenkového proudu, který nazýváme *bretonské hnutí*, tzv. *Emsav*.¹ Velice obecně lze toto hnutí definovat jako různé iniciativy a organizace stavící se proti kulturní, ekonomické, sociální a administrativní podřízenosti Bretonců ve Francii [*Croix – Cassard – Le Quéau 2008: 520*]. Většina historických studií bretonského hnutí rozděluje na tři fáze: první, trvající od 19. století do počátku první světové války, druhou, která končí německou okupací, a poslední fázi počínající těsně po druhé světové válce trvající až dodnes [*Cadiou 2013: 8*].

Tento článek představuje uvedení do problematiky bretonského regionalismu a poukazuje především na příčiny vzniku tohoto jevu a vývoj v jeho počátcích. Nelze pochopitelně předpokládat hlubší znalost kontextu vzniku bretonského hnutí u českého, ba i odborného publika. V české historiografii jsou k tomuto tématu k nalezení spíše jen zmínky, studie

* Tento článek byl napsán v návaznosti na diplomovou práci autorky s názvem *L'auto-représentation des Bretons dans le discours régionaliste entre la fin du XIXe siècle et la Première Guerre mondiale*, obhájenou dne 21. 6. 2016 na Ecole des hautes études en sciences sociales, Paříž.

** Mgr. Martina Reiterová, Seminář obecných a komparativních dějin, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1. E-mail: mareiterova@gmail.com.

¹ *Emsav* je bretonské slovo pro „obrození“ či „povstání“ a jeho význam je obecný, používaný pro označení celého bretonského hnutí, ať se jedná o regionalistické, autonomní snahy, či snahy o úplnou autonomii Bretaně [*Corrette 2008b: 453*].

téměř žádné.² Geograficky je toto téma poměrně vzdáleno a přímé vazby exkluzivního charakteru bretonského a českého obrozeneckého hnutí nebyly dosud objeveny. Zájemce o toto téma je tedy nucen sáhnout po cizojazyčné, v České republice mnohdy nedostupné literatuře. Přitom je nepopiratelné, že toto téma má v české historiografii komparativní potenciál. Práce má tedy za úkol zpřístupnit téma bretonského regionalismu v českém prostředí a klade si za cíl představit odbornému publiku autorčin výzkum sebereprezentace a stereotypizace Bretaně počátku 20. století. Jak bylo již naznačeno, budeme se na následujících stranách ptát především po příčinách vzniku bretonského regionalismu a vývoji v počátcích hnutí. Časově bude studie ukončena rokem 1914, tedy počátkem první světové války, která v dějinách bretonského hnutí představuje výraznou transformaci a změnu diskurzu. Studie je založena na původním výzkumu regionalistických bulletinů a zahraniční odborné literatuře.

V první řadě je potřeba definovat základní pojmy. Regionalismus a region jsou jen těžko jednotně definovatelnými pojmy. Jejich definice se liší nejen v závislosti na vědecké disciplíně, ale také podle kontextů národních. Pokusíme se tak nicméně ve zkratce učinit pro účely tématu tohoto článku. Zajímat nás tedy bude hlavně vnímání regionu a regionalismu ve francouzském prostředí v 19. a na počátku 20. století.

Ve slovníku pojmů *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle* od Pierra Laroussea z roku 1875 je region popsán jako „kraj, rozsáhlé území, jehož rozloha je určená jednotkou její správy nebo zvykovými vztahy či původem jeho obyvatel“.³ Označení „kraj“, které je zde chápáno jako synonymum slova „region“, poukazuje na jeho podřízení vůči vyššímu územnímu celku, národnímu státu. Tento vztah podřízenosti je pro vnímání termínů region a regionalismus v našem kontextu zásadní. Samotné slovo „regionalismus“ se objevuje v 19. století ve smyslu nedokončené centralizace, například v souvislosti s roztržitostí italského území v této době. V tomto smyslu také termín přechází do kontextu proticentralistických hnutí, která požadují určitou formu autonomie na regionální úrovni. Přitom si regionalismus zároveň zachovává původní význam podřízenosti se [Williams 1983: 264, 265]. Před rokem 1900 se slovo regionalismus objevuje spíše jen jako technický termín, teprve poté přechází i do všeobecného diskurzu [Flory 1966: 2, 3]. Obzvláště zajímavý je pro nás fakt, že slovo *régionaliste* („regionalistický“) bylo poprvé ve všeobecném diskurzu ve Francii použito pro název *Union régionaliste bretonne* („Bretonská regionalistická unie“), založené roku 1898, jež je dokonce považována za první regionalistickou bretonskou organizaci. Teprve poté slovo *régionaliste* přešlo do názvu *Fédération régionaliste française* („Francouzská regionalistická federace“) [Thiesse 1992: 26].

Pro naplnění výše uvedených cílů je zde předkládaný článek rozdělen na dva hlavní oddíly a závěr. V první, bezprostředně následující části se zaměříme na historický vývoj Bretaně, který vedl k vytvoření základů pro místní regionalistické hnutí. Část druhá naváže vznikem hnutí jako takového v 19. století a jeho vývojem až do roku 1914. Závěr práce

² V české moderní historiografii se bretonskému hnutí okrajově věnovaly studie zabývající se evropskými nacionálními a regionalistickými hnutími obecně, jako např. Hroch, Miroslav [1999]. *V národním zájmu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. Ze starších studií, které se zaměřovaly přímo na bretonský regionalismus, lze zmínit články Richarda Weinerja z Lidových novin z let 1921, 1929 a 1932 (převzato z *Potopené zrcadlo. Legendy, pověsti a pověry z Bretaně* [2005]. Praha: ARGO.)

³ „Contrée, vaste pays dont l'étendue est déterminée par l'unité de gouvernement ou quelques relations de mœurs ou d'origine chez les peuples qui l'habitent“ [Larousse 1875: 853].

bude sloužit především ke shrnutí hlavních argumentů textu a stručnému náhledu do moderních dějin bretonského regionalismu ve 20. století.

Původ a inspirace

Pro pochopení původu bretonského regionalismu je potřeba ohlédnout se za některými z dávnějších aspektů dějin Bretaně, na jejichž základě bylo toto hnutí založeno. Zároveň také na následujících řádcích shrneme dějiny bretonského teritoria od starověku až po období Francouzské revoluce. První z aspektů, který zde zdůrazníme, budou „keltské“ dějiny a původ bretonského jazyka, jenž představuje jeden ze základních kamenů bretonského regionalismu. Dále se zaměříme na období, kdy byla Bretaň nezávislým svrchovaným územím, na něž bretonští regionalisté také s radostí poukazovali při prosazování svých požadavků. A nakonec rozebereme slavné bretonské revolty, které regionalisty při jejich počínání značně inspirovaly.

Dle archeologických poznatků bylo území Armoriky, jak byla Bretaň dříve nazývána, obýváno tzv. Kelty v období od 3. století před Kristem až do její romanizace na počátku 3. století po Kristu. Náboženství místního obyvatelstva se podobalo jiným polyteismům, ovšem u tohoto typu se kněžími mohli stát muži i ženy. Ti nejvýše postavení z nich se nazývali druidové. Druidové představovali velmi váženou vrstvu obyvatelstva kmene, která si ústně předávala básně na různá témata jako náboženství, právo, magie, dějiny a astronomie [Haywood – Cunliffe – Stevanovitch 2002: 26–33, 64, 65]. K poklesu jejich významu došlo během 1. století před Kristem [Cadiou 2013: 122]. Byly to právě armorické elity, které jako první z obyvatel tohoto poloostrova s radostí převzali do užívání římské zvyky, náboženství i jazyk – latinu smíchanou s místním „keltským“ jazykem. Běžné venkovské obyvatelstvo hovořilo keltským jazykem až do pádu římského impéria [Cornette 2008a: 101]. Bretonci se do Armoriky dostávají až v polovině 5. století migrací z Británie, z oblastí dnešního Walesu, Cornwallu a Devonu. Historici se domnívají, že tito migranti na evropský kontinent utekli před skotskými nájezdníky [Le Roy Ladurie 2001: 71–72]. Zdá se být pravděpodobné, že je původní galo-římské obyvatelstvo velmi brzy přijalo a došlo k jejich promíšení, i kvůli dobytelským snahám Franků. Ty vyústily roku 510 v podepsání mírové smlouvy mezi franským králem Chlodvíkem I. a Bretonci, díky níž se Frankové vyhnuli složitému dobývání bretonského území. Jednalo se o kompromis výhodný pro obě strany. Bretonští králové se ve smlouvě podřídili Frankům a zavázali se, že budou užívat pouze titulu vévoda. Na oplátku získali území, jehož východní hranice se táhla od Mont-Saint-Michel až k ústí řeky Vilaine. Navíc tím, že se Bretonci v dohodě nezavázali platit tribut, uchránili si vůči Frankovému království svou nezávislost. Tato úmluva ve svém důsledku usnadnila a urychlila další migrační vlny, které do Armoriky z britských ostrovů dorazily [Cornette 2008a: 116].

Bretonci, kteří se dostali do Armoriky z Britských ostrovů, si kvůli své relativní autonomii ve srovnání s římskou Gálií ponechali některé ze svých zvyků, včetně původního keltského jazyka. Proto někteří autoři hovoří o „rekeltizaci“ Armoriky [Markale 1985: 18–19, 25]. Jejich ostrovní keltský jazyk se poté smíchal s původním kontinentálním, a tak se vytvořil jazyk bretonský. Část obyvatel Bretaně si ponechala svou vulgární latinu, která se později přeměnila v jazyk *gallo* [Cornette 2008a: 122]. Takto tedy vzniklo tradiční jazykové rozdělení Bretaně, kdy se v tzv. Horní Bretani na východě poloostrova mluvilo jazykem

gallo (románský jazyk podobný francouzštině) a v západní polovině, tzv. Dolní Bretani, bretonsky (keltský jazyk nerománského původu) [Broudic 1995: 83–89]. Migranti z ostrovů také mimo jiné do Armoriky přivezli svůj vlastní správní systém, klanové uspořádání pod vedením aristokracie a také náboženský život organizovaný nikoliv okolo biskupství, ale klášterů a opatů, tak jak to známe například i ze středověkého Irsku [Markale 1985: 20, 36]. Tímto způsobem a bez známek podřízení Francouzskému království bretonský systém správy fungoval až do konce tisíciletí [Le Roy Ladurie 2001: 72–73]. V této době dokonce vzniklo i Bretonské království pod vedením legendárního krále Nominoëho, ačkoliv neexistovalo dlouho, pouze od roku 845 do počátku 10. století [Cornette 2008a: 175].

Nyní se dostáváme k tématu historické nezávislosti Bretaně, kterou bretonští regionalisté využívali jako jednoho z hlavních argumentů. Tento typ úvah je nejvíce využívaným ve většině národních hnutí. Vědomí a paměť středověkého státu představoval významný nástroj k dosažení autonomních cílů.⁴ Otázka tedy zní, jakým způsobem se Bretaň nakonec dostala do francouzského područí.

Proces rozbití bretonského individualismu počal invazí Normanů na konci prvního tisíciletí, která zničila místní křesťanský náboženský systém „keltského“ charakteru popsany výše. V důsledku toho to tedy byli představitelé římskokatolické latinské církve původem z Francie, kteří se ujali náboženské správy v bretonském vévodství. Francouzský vliv byl postupem času stále silnější, až nakonec roku 1230 bretonský vévoda vzdal hold francouzskému králi tím, že jej doprovodil na křížovou výpravu [Le Roy Ladurie 2001: 73]. V průběhu Stoleté války rovněž nemohla Bretaň zůstat nestrannou, už jen kvůli své geografické poloze. Proto se vévoda Jan III. Dobrý zapojil do bojů ve Flandrech, a to na francouzské straně. Svou roli v tom hrál také vazalský vztah Jana k francouzské koruně. S jeho smrtí roku 1341 Bretaň zachvátily války o dědictví a bretonské území se v této době proměnilo také v bitevní pole Války stoleté. Oba pretendenti se totiž postavili na opačné strany konfliktu, jeden na francouzskou, druhý na anglickou. Nakonec to byl Jan z Monfortu, který se za podpory Angličanů stal novým vévodou Bretaně [Cornette 2008a: 255, 256, 285]. Tyto události vedly k vládě pěti po sobě jdoucích nezávislých bretonských vévodů, i přes silné napětí společnosti způsobené touto „občanskou“ válkou. Zvláště období vlády Jana IV. a jeho syna Jana V. (1365–1442) je považováno z hlediska nezávislosti Bretaně na Francii za nejvíce úspěšné [Cadiou 2013: 18].

Ačkoliv byl tímto obdobím vliv Francouzského království v Bretani oslaben, obnovil se spolu s Ludvíkem XI. a Karlem VIII. na konci 15. století, aby vévodství zabránili stát se anglickým spojnencem [Le Roy Ladurie 2001: 76]. Karel VIII. využil situace kolem smrti vévody Františka II. a roku 1488 vtrhl se svou armádou na bretonský poloostrov. Dva roky po vypuknutí války mezi Francií a Bretaní nakonec Anna, vévodkyně bretonská, souhlasila se sňatkem s Karlem VIII., a tím se stala francouzskou královnou. Anně se ještě podařilo udržet suverenitu své rodné země, ale její dcera Klaudivie, nová bretonská vévodkyně, již svému muži, francouzskému králi Františku I., podlehla a ten přidružil Bretaň zcela k francouzskému teritoriu roku 1532 [Cornette 2008a: 384–418]. Toto spojení nicméně pro Bretaň stále znamenalo jistou vnitřní autonomii v rámci království, zvláštní statut a jistá práva a svobody. Bretaň si například ponechala své nezávislé instituce, jako zákonodárné Stavy a také parlament, jenž představoval nezávislou moc soudní. Dále si Bretaň mohla

⁴ Více Hroch, Miroslav [1999]. *V národním zájmu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

ponechat rozhodování ve věcích fiskálních, kdy všechny změny musely schválit i bretonské stavy a vybrané daně mohly být použity pouze pro bretonské účely. V oblasti soudní zůstal systém téměř stejný a žádný obyvatel Bretaně nemohl být předvolán mimo území provincie. A nakonec, benefícia byla předurčena pouze Bretoncům a místní vojáci nemohli být povoláni za hranice své provincie. Naopak francouzský král získal právo jmenovat funkcionáře a úředníky. Navíc byl v Bretani zřízen nový post představitele a ochránce centrální moci, tzv. „Generál místodržící krále pro Bretaň“ (*Gouverneur-Lieutenant Général du Roi pour la Bretagne*), který měl udržovat veřejný pořádek a také předsedat bretonskému parlamentu [Denis 1992: 12–13].

Spojení Bretaně s Francií mělo své odpůrce již od počátku. Slavné bretonské revolty proti francouzské nadvládě značně poznamenaly regionalisty 19. století. Zaměříme se nyní na vývoj a dějiny revolt, tohoto významného zdroje inspirace pro bretonský regionalismus.

Období, jež započalo připojením Bretaně k francouzskému teritoriu, představuje zlatý věk dějin poloostrova. Vyznačuje se především značnou hospodářskou konjunkturou, rozmachem námořních aktivit, a v důsledku toho přísunem velkého množství peněz do provincie. Obchod mezi bretonskými přístavy, Novým světem a Středomořím se nebývale rozšířil a těžila z toho především přístavní města jako Saint-Malo a Nantes [Le Roy Ladurie 2001: 76–79]. Tento významný hospodářský rozvoj regionu byl ovšem pouze dočasný a přerušila ho v roce 1675 slavná *Révolte des Bonnets rouges*, neboli „Vzpoua červených čapek“. Říkalo se jí také „Vzpoua kolkovaného papíru“, poukazující na svou příčinu. Ministr financí Colbert se kvůli francouzsko-holandské válce rozhodl zvýšit daně na koupi kolkovaného papíru, který byl potřeba k jakémukoliv soudnímu úkonu, a také na nákup všech výrobků z cínu. Zároveň s tím zavedl královský monopol na prodej tabáku. Tato opatření ukazují, proč bylo povstání tak významné a početné. Dotkla se totiž různých sociálních vrstev, a proto se vzpoury zúčastnili nejen vesničané, ale i měšťané. Nepokoje nejprve propukly v bretonských městech a poté se rozšířily i do Dolní Bretaně a rurálních oblastí, kde na sebe vzala podobu skutečných protipanských povstání. Povstalci nosili červené nebo modré čapky, rabovali a napadali hrady a zabíjeli příslušníky šlechty. I přes svůj zápal byla revolta nakonec ukončena smrtí jejího vůdce, Sébastiena Le Balpa [Cornette 2008a: 605–613]. Tresty padly jen na obyvatele vybraných měst a vsí (hlavně Rennes a některé vesnice z Dolní Bretaně) a byly exemplárního charakteru, tudíž přísné (popravy, zatčení, služba na galérách, atd.). Žádný z požadavků vzbouřeného lidu nebyl prosazen [Cornette 2008a: 621; Cadiou 2013: 45].

Od konce 17. století se Bretaň stala územím, odkud by francouzská armáda s největší pravděpodobností vedla svůj útok proti nepřátelské Anglii. Z tohoto důvodu poloostrov trpěl neustálou přítomností francouzských vojáků. Zároveň zde samozřejmě byli i proto, aby udržovali pořádek a poslušnost Bretonců po proběhlé revoltě. V důsledku toho byla v Bretani této doby citelná rostoucí centralizace [Le Roy Ladurie 2001: 83]. Nicméně, proti těmto pořádkům a zaváděním různých opatření⁵ se v Bretani nevytvořila žádná opozice, zdá se tedy, že se provincie v této době zcela podrobila centrální vládě v čele s francouzským králem.

⁵ 1689 – jmenování nového správce; 1692–1715 – založení množství nových úřadů; 1695 – zavedení nových daní z hlavy, aj.

Oproti tomu období od smrti Ludvíka XIV. až do Revoluce se naopak vyznačuje pokusy bretonské nobility o koncentraci moci ve svých rukách [Bély 1996: 177–178]. Vrcholu tyto pokusy dosáhly mezi lety 1760 a 1770, kdy byl nejprve v důsledku odmítnutí nových královských daní zatčen generální prokurátor parlamentu v Rennes, La Chalotais. Jeho osobní nepřítel a vrchní velitel v Bretani, vévoda z Aiguillon, se v provincii stal čím dál tím více nepopulárním a bretonským parlamentem a místními stavy byl obviněn ze zorganizování komplotu, a následně vypuzen ze svého úřadu [Le Roy Ladurie 1996: 433–436]. V důsledku těchto afér se roku 1771 francouzský kancléř Maupeou rozhodl zrušit všechny parlamenty v království, což vyvolalo nemalé pozdvižení, zvláště mezi šlechtou. Nově nastupující král Ludvík XVI. pod tlakem nicméně toto opatření odvolal, a bretonská šlechta tak získala pravomoci pod francouzskou nadvládou předtím nikdy nepoznané [Bély 1996: 178]. Také správa měst byla zcela předána do rukou bretonských stavů. Sám předposlední místodržitel Bretaň, Bernard de Molleville, se nad takovouto benevolencí krále pozastavuje a prohlašuje: „Tato povolení krále (...) zcela mění proces správy provincie (...) Pokud je takový králův cíl (...), nemám co říci proti, avšak zároveň již nemám v Bretani co na práci.“⁶

S touto koncentrací moci v rukách bretonské šlechty došlo k vážným rozepřím mezi ní a místní buržoazií, které vyústily v přímý střet mezi oběma skupinami na zasedání bretonských stavů v prosinci roku 1788. Bretaň se v této době stává svým způsobem místem přede hry Velké francouzské revoluce, kde k prolití krve dochází již v lednu roku 1789 [Bély 1996: 178]. Tato skutečnost se může na první pohled zdát paradoxní v souvislosti s pozdějším šuanským⁷ protirevolučním povstáním (viz dále), které mělo svůj původ právě v Bretani. Dá se ovšem pochopit v souvislosti s událostmi, které byly přímým důsledkem revoluce. Z revoluce profitovala především bretonská buržoazie. Její členové získali většinu postů v nové administrativě po zrušení parlamentu a bretonských stavů a zmocnili se také uvolněných pozemků a majetku. I členové bývalé nobility opět odkoupili své staré majetky, a tak se většina bretonských pozemků a nemovitého majetku ocitla opět v rukách šlechtické vrstvy obyvatelstva [Cornette 2008a: 151–158]. Všeobecná nevole proti režimu nastolenému revolucí byla ke konci roku 1790 velmi citelná, a to nejen na západě Francie, ale ustavení Občanské ústavy duchovenstva situaci ještě zhoršilo, zvláště v tradičně religiozní Bretani [Furet – Ozouf 1989: 4]. Šuanskému povstání ale předcházely i jiné pokusy o protirevoluční povstání vedená bretonskou elitou a související se Srpnovými dekrety a zrušením výsad, které Bretaň jako provincie obdržela připojením k Francii v roce 1532. Stalo se tak v noci ze 4. srpna 1789, kdy byla zrušena všechna feudální privilegia, stejně tak jako privilegia provincií, měst a cechů na celém území Francie. Jedním z provokatérů byl například markýz Armand de la Rouërie, který zorganizoval opravdové spiknutí za účelem vyvolat protirevoluční povstání bretonského venkova. Jeho snahy ale neuspěly v důsledku zrady v květnu roku 1792. Nakonec zemřel o necelý rok později na horečku [Cornette 2008b: 173–175].

K propuknutí skutečných bojů v rámci šuanského povstání tedy došlo v srpnu 1792 v Mayenne a rychle se rozšířily dále. V Bretani se do bojů zapojili hlavně obyvatelé východní části, tzv. Horní Bretaň [Furet – Ozouf 1989: 5]. Odtud dle Emmanuela Le Roy Ladurie

⁶ Citováno v [Cornette 2008a: 42].

⁷ Pojmenováno podle přídomku jednoho z vůdců lidového povstání, Jeana Chouana, vlastním jménem Jeana Cottereau.

pochází paradox bretonského regionalismu. Nebyli to tedy západní „keltští“ Bretonci, kteří by se šuanského povstání účastnili, ačkoliv by s ním jejich archaičnost a tradicionalismus korelovaly. Šlechta na západě Bretaně totiž své poddané natolik vytěžovala, že mezi místním lidem neexistovala jakákoliv touha podporovat své pány v profeudálním povstání. Šuanskému povstání v Bretani tedy chyběl onen nezbytný etnický prvek daný bretonštinou, který byl pro úspěch potřebný [Le Roy Ladurie 2001: 88–89]. Šuani byli nakonec poraženi na přelomu 18. a 19. století Napoleonem [Furet – Ozouf 1989: 6]. V důsledku francouzské revoluce tedy Bretaň zcela přišla o svůj zvláštní statut provincie a stala se z ní integrální součástí francouzského státu, rozdělená na pět departementů: Finistère, Morbihan, Côtes-du-Nord, Ille-et-Vilaine a Loire-Inférieure [Cornette 2008b: 153].

Mimo výše rozebrané aspekty (bretonský jazyk, historická nezávislost a revolty) byl dalším stavebním kamenem bretonského regionalismu především učenecký zájem o Bretaň a její odlišnou kulturu, s tradicí počínající již v 17. století. V počátku šlo opět především o bretonský „keltský“ jazyk, jenž přitahoval pozornost učenců. Právě z tohoto zájmu se nakonec zrodilo bretonské regionální sebeuvědomění u místních elit. Na následujících řádcích shrneme vývoj studia bretonského jazyka a kultury od jeho počátků až po vznik bretonského regionalistického hnutí.

Zájem učenců o keltismus značí počátek vývoje bretonského regionalismu, nicméně ten neodpovídá počátku vědeckého zájmu o Bretaň jako takovou. Slovo „Kelt“ zůstává v západní Evropě v zásadě neznámým až do konce 15. století a od počátku 16. století se debaty francouzských a německých vzdělanců omezují na starověké Kelty, které považují za své předky. Teprve až díky vědcům pocházejícím z britských ostrovů se slovo „keltský“ začíná spojovat také s Bretonci. Při studiu *Zápisků o válce galské* totiž zjišťují, že Caesarovi neunikla shoda mezi jazyky užívanými na jihu Británie a v Gálii. Na tomto základě Edward Lhuys (1660–1709), velšský učenec, dal jako první do souvislosti velštinu, bretonštinu, skotskou a irskou gaelštinu a tyto jazyky kvalifikoval společným přídomek „keltské“. Význam tohoto termínu se v průběhu 18. století proměňoval, avšak na počátku 19. století se již jeho užití ustálilo, vyjadřujíc společný jazykový charakter Bretaně, Walesu, Skotska a Irsku [Chapman 1992: 201–205].

Keltská studia se vyvinula hlavně mimo „keltské“ země, avšak zabývali se jimi především vědci pocházející z těchto oblastí, jejichž rodný jazyk byl keltský. Byl jím například benediktýnský mnich Louis Le Pelletier, jehož slovník *Dictionnaire de la langue bretonne* [Le Pelletier 1752] se v pozměněných podobách používal až do 20. století [Cornette 2008b: 604]. Na vědecké studie brzy navázalo romantické hnutí a zrodila se tzv. keltomanie. Tento fenomén byl dostartován vydáním Ossianových písní Skotem Jamesem Macphersonem v 60. letech 18. století [Haywood – Cunliffe – Stevanovič 2002: 127–129]. Ve stejné době již působili Théophile La Tour d’Auvergne (1743–1800) a Jacques le Brigant (1720–1804), první tzv. keltomanové bretonského původu [Cadiou 2013: 247]. Věřili, že keltština byla původním prajazykem, ze kterého se vyvinuly všechny ostatní jazyky, a že se do dnešní doby zachovala právě v Bretani [Le Brigant 1787]. Nesmíme zapomínat, že v této době byla bretonština stále považována za pozůstatek staré galštiny. Teorie o osídlení Armoriky kmeny pocházejícími z jižní Británie byla všeobecně přijata až v druhé polovině 19. století [Chapman 1992: 205–206].

Nejen lingvistické studie, ale i etnologie se zrodila v druhé polovině 18. století právě na základech keltských studií. Dílo Jacquesa Cambryho (1749–1807) pojmenované *Voyage*

dans le Finistère ou état des ce département en 1794 et 1795 [Cambry 1798] („Cesta do Finistère, neboli stav tohoto departmentu v letech 1794 a 1795“) je považováno za jedno ze zakládajících děl francouzské etnologie [Cadiou 2013: 69]. Studie tohoto typu značně podporovaly nový francouzský stát v honbě za státní identitou. Již v průběhu 18. století se objevil nový koncept vysvětlující etnický rozdělení stavů v tehdejší Francii. Mělo se za to, že předci nejvyšších vrstev obyvatelstva byli franckého, germánského původu a že naopak třetí stav měl svůj původ v galsko-římském odkazu. Dá se tedy pochopit, že podpora keltismu a keltských studií byla pro republiku velmi výhodnou. Na jedné straně mohli republikáni ospravedlnit revoluci na etnickém základě, na straně druhé měli v rukou jednotící prvek nové republikánské společnosti [Dietler 1994: 587].

I Napoleon velmi podporoval iniciativu keltských studií a pod jeho patronátem vznikla v roce 1805 nová vědecká instituce *Académie celtique* („Keltská akademie“). Jacques Cambry se stal jejím prvním prezidentem a pod jeho vedením bylo hlavním cílem akademie znovuoživit keltský jazyk a sebrat lidovou keltskou slovesnost [Cadiou 2013: 10]. Napoleon částečně ospravedlňoval svou expanzi po Evropě právě galsko-římským dědictvím, takzvaně „pouze“ obnovoval jednotu starověkých národů, protože Keltové v minulosti sídlili na podstatném území Evropy [Dietler 1994: 588]. Nakonec se *Académie celtique* před pádem císařství přeměnila na *Société des antiquaires de France* („Společnost francouzských starožitníků“).

Okolnosti vzniku a vývoj

Pro porozumění samotného vzniku bretonského hnutí v 19. století velmi dobře poslouží citace Emmanuela Le Roy Ladurieho: „Tento regionalismus se nakonec zrodil z ran, které mu uštedřila dlouhá Francouzská revoluce (1789–1880), ničitelka provinciální autonomie. Mezi lety 1898 a 1914 jsme svědky zrodu pomíjivého, ale významného rozkvětu Unie, později *Fédération régionaliste bretonne*, *Collège des Druides et des Bardes*, asociace *Bruyère bleue* a také *Parti national breton*“ [Le Roy Ladurie 2001: 91]. Jaké tedy byly tyto „rány“, které Bretaň od svého porobení ze strany francouzské vlády obdržela, a jaká byla reakce bretonské strany?

V průběhu Revoluce se ve vztahu k Bretani zrušila stará práva a privilegia vycházející z jejího zvláštního provinciálního charakteru. Snahy o vymazání regionálních specifik nicméně v období Revoluce neskončily a i následující podoby francouzské vlády se tak snažily činit nadále. První republika jako první zavedla novou politiku vůči regionálním jazykům za účelem je eliminovat, jelikož byly považovány za překážku národní jednoty státu a za federalistický a protirevoluční potenciál. Ačkoliv se tyto snahy nepodařilo První republice proměnit v realitu, tak jako se stalo u spousty ostatních „ideálů Revoluce“, začalo být v jejich důsledku používání a udržování provinciálních jazyků považováno za kontra-revoluční a antinacionální činnost [Ford 1993: 14–15].

Silný centralismus byl ve Francii velmi citelný i za Napoleona, jinak velkého podporovatele keltomanie. Využíval svých prefektů nasazených ve všech regionech francouzského státu k unifikaci, administrativní centralizaci, aniž by respektoval regionální zvyklosti a specifika. Všechn tisk se nacházel v rukách státu, a sloužil především k propagandě [Cornette 2008b: 337–338]. Další režimy francouzského státu pod restaurací Bourbonů a Červencová monarchie tyto změny správy ponechaly a nic na nich neměnily. Zachovaly

centralismus i prefektorální systém zavedený Napoleonem [Denis 1992: 68]. Ani v nejmenším nepomýšlely na znovuoobnovení vrchnostenské správy či starých provinciálních samosprávných institucí [Dupuy 2001: 33]. Císař Napoleon III. se také nezdál otevřený tomu povolit francouzským regionům oštěže [Denis 1992: 72]. Represe vůči svobodnému tisku jsou toho důkazem [Cornette 2008b: 359]. Avšak i přes všechna zde pojmenovaná omezení žádný z těchto režimů, počínaje obdobím prvního císařství, ve Francii nevyžadoval jazykovou jednotu. Jednotný jazyk nebyl v této době, na rozdíl od státu, považován za nezbytnou součást jednoty národa. V podání tehdejších učenců se národ nedefinoval na základech etnických či rasových, ale státních [Ford 1993: 15–16].

Naopak v období Třetí republiky až do počátku první světové války představovala jazyková jednotka a další ideály Revoluce nezbytnost v udržení moci francouzského státu a jednoty národa. Již v roce 1871, ještě před ustanovením státního režimu, byly zahájeny první reorganizace území státu a bylo rozhodnuto, že centralizace bude jeho novým hlavním organizačním principem. Zároveň s tím a v reakci na neslavný konec konfliktu s Pruskem byla zavedena všeobecná branná povinnost a ustanoveno devatenáct nových těles stálé armády [Duclert 2010: 94–95]. Představitelé státu se také ve jménu jednoty národa a modernizace rozhodli investovat do vývoje infrastruktury. Přirozeným důsledkem takové snahy měl být ideál kulturní unifikace [Weber 1976: 195–220]. Po ustanovení republiky jako demokratického režimu byla státní propagandou zavedena skutečná republikánská doktrína a ideologie [Duclert 2010: 127–128]. Církev a náboženství byly považovány za přímé ohrožení této ideologie – „Klerikalismus? Zde je nepřítel!“ dle slavného výroku budoucího předsedy vlády, Léona Gambetty.⁸

Mezi lety 1879 a 1884 byla přijata řada liberálních úprav zákonodárství, mezi prvními například svoboda tisku. Avšak právo sdružovací mezi ně nepatřilo z důvodu obav z možného vlivu náboženských kongregací [Duclert 2010: 166–168]. Mimo propagandu se hlavním nástrojem implementace republikánských hodnot stává vzdělání. Jules Ferry jako nový ministr školství od roku 1879 buduje jednotný národní vzdělávací systém. Cílem bylo mimo jiné odstříhnout církev od vlivu, který měla na výchovu dětí [Fortescue 2000: 37–38]. Sjednocení vzdělávacího systému mělo také další velmi důležitý důsledek – sjednocení jazyka, a to nejen ve smyslu lingvistickém, ale také ve formě diskurzu. Dle Eugena Webera se tímto způsobem formoval sdílený symbolický jazyk, který obsahoval stejné reference a další společné body. Hranice regionů byly tímto způsobem překonány [Weber 1976: 333, 337]. Nicméně je potřeba si uvědomit, že v této době, před rokem 1890, se ještě ve školách respektovaly i regionální jazyky a bylo využíváno bilingvních metod výuky [Ford 1993: 19].

Přístup státu se k problematice respektování provinciálních jazyků ovšem významně proměnil v důsledku politických krizí režimu v posledním desetiletí 19. století. Byla to především Dreyfusova aféra, která zamíchala politickými silami a ve svém důsledku definitivně určila směr francouzské státní politiky až do dnešních dní. Pravice se v této době nadobro zdiskreditovala a katolická církev kvůli svým protidreyfusovským postojům utrpěla vážné zásahy, které vyústily až k odloučení církve od státu v prosinci roku 1905 [Fortescue 2000: 50–51]. Stejně tak postoj úřadů vůči provinciálním jazykům se vyostřil a jazyková jednotka začala být považována za nezbytnost [Ford 1993: 26]. Konkrétně

⁸ „Le cléricisme? Voilà l'ennemi!“ [Fortescue 2000: 33].

v Bretani došlo roku 1902 k zákazu vyučovat náboženství (včetně výkladu katechismu) v bretonštině. Toto nařízení pobouřilo část obyvatelstva, hlavně v Dolní Bretani, kde v této době stále většina obyvatelstva hovořila pouze bretonsky [Broudic 2006: 221].

Výše popsaná politická rozhodnutí, která měla za následek silnou centralizaci francouzského státu a ztrátu individuality periferie, rozčarovala především bretonskou inteligenci. V první polovině 19. století se také mimo jiné Bretaň stala oblíbeným motivem spisovatelů romantiků, kteří ji prezentovali především jako divoký, až primitivní region. Díky nim se tento obraz Bretaň rozšířil po celé Francii. Zásluhy za to nesl hlavně Honoré de Balzac, který z této představy vytvořil opravdový stereotyp.⁹ Bretonští intelektuálové tudíž iniciovali řadu kulturních projektů, které měly tomuto trendu a politické kulturní nivelizaci odporovat. Politicky laděné bretonské aktivity se začaly prosazovat až na konci 19. století.

V počátku to byli především následovníci keltomanů z Bretaň, kteří byli rozhodnuti šířit „reálný“ obraz svého kraje. Za tímto účelem byl roku 1823 založen časopis *Le Lycée armoricain*, jehož stránky byly věnovány hospodářským rozborům, lingvistickým studiím, dokonce publikaci středověkých textů a také pozorování zvyků a tradic bretonských venkovanů [Dupuy 2001: 33]. Na stránkách tohoto časopisu byla podle předmluvy prvního čísla „Jediná politika vynechána“ a „Pravda [byla] jejich [autorů] cílem“ [Mellinet 1823: 1, 2].

Další skupinou, která se snažila dosáhnout velmi podobného cíle, byli bretonští folkloristé. Nejslavnějším z nich byl Théodor Hersart de la Villemarqué (1815–1895), jehož dílo pojmenované *Barzaz-Breiz* („Písňe Bretaň“) zásadním způsobem ovlivnilo všeobecné vnímání Bretonců v pozdější době a stalo se jedním z hlavních argumentů pro zachování a obnovu soudobé bretonské kultury. Tato sbírka lidových bretonských písní s francouzským překladem byla poprvé vydána roku 1839 ve dvou svazcích o celkovém počtu šesti set čtyřiceti čtyř stran, které obsahovaly „písňe historické“, „písňe milostné“ a „písňe náboženské“, sebrané de la Villemarquéem z většiny u negramotného venkovského obyvatelstva Bretaň. I přes hlasy a debatu zpochybňující její autenticitu, jež se z části potvrdily, tato sbírka významnou měrou přispěla k transferu „keltské“ reprezentace od Francie k Bretani [Guiomar 1992: 527–529]. Sběr těchto písní ovšem sloužil ještě vyššímu cíli: poukázat na vzdálené dějiny Bretaň, na vědění keltské civilizace v ní obsažené a zachované do dnešních dní, a tedy i na důležitost Bretaň v rámci Evropy [Postic – Laurent – Simon – Veillard 2003: 383]. Bretonští regionalisté konce 19. století částečně navázali na práci folkloristů, ať už přímo, když používali jejich studie jako zdroj svých vlastních myšlenek, či nepřímo, pokud využívali kulturní reprezentace Bretaň vytvořené folkloristy.¹⁰ V souvislosti s vikomtem de la Villemarqué stojí mimo jiné za zmínku i jeho aktivity jako průkopníka „interkeltských vztahů“, roku 1838 vedl bretonskou delegaci pozvanou do Walesu k účasti na bardské události, tzv. *Eisteddfodu*.¹¹

⁹ Nejlepším příkladem je román Honoré de Balzaca nazvaný v českém překladu jako *Šuani* [Bertho 1980: 53, 57].

¹⁰ Pro více informací o bretonském folklorismu 19. století viz Hopkin, David [2003]. *Legendary places: Oral history and folk geography in nineteenth-century Brittany*. In: Fowle, Frances – Thomson, Richard (ed.). *Soil and Stone. Impressionism, urbanism, environment*. Hants: Ashgate Publishing Limited, s. 65–84.

¹¹ Jako *Eisteddfod*, v překladu „setkání“, se označovala středověká velšská setkání, při kterých se soutěžilo ve zpěvu a básnictví (bardů), jejichž tradice byla roku 1700 ve Walesu obnovena [Morgan 2012: 56, 57].

Folkloristé sice přispěli k uznání historického významu Bretaně, ale napsat dějiny tohoto regionu bylo úkolem především tamních historiků. Aurélien de Courson (1811–1889) v tomto směru vykonal mnoho a jeho dvě díla, *Essai sur l'histoire, la langue et les institutions de la Bretagne armoricaine* (1840) a jeho rozšíření *Histoire des origines et des institutions des peuples de la Gaule armoricaine et de la Bretagne insulaire* (1843), se stala základem pro tvrzení příbuznosti obyvatel Bretaně a „keltských“ ostrovních obyvatel [Cornette 2008b: 293, 294]. Courson ve svých spisech kritizoval přílišné zaměření výzkumu na římský a řecký starověk namísto starověku galského, místního, přičemž by dle něj „výzkum starých památek v Bretani a Walesu (...) přinesl výsledky neméně důležité“ [De Courson 1843: xii]. Věřil také, že by průzkum současných zvyků, obyčejů a jazyka v Bretani mohl pomoci odhalit organizaci starodávné Gálie [De Courson 1843: xi]. V jeho dílech je také citelná touha po osamostatnění Bretaně, o které mluví jako o své „vlasti“, a v souvislosti s ní zmiňuje i „svobodu dní minulých“ [De Courson 1840: xii, xiii].

Courson měl ještě jiného, slavnějšího kolegu, Arthura le Moyné de la Borderie (1827–1901), kterému se přezdívá „Bretonský Lavisse“.¹² Po ukončení studií na École de Chartes v roce 1852 se stává historikem a aktivistou autonomních snah Bretaně. Z jeho děl později významnou měrou čerpali právě bretonští regionalisté [Cadiou 2013: 235; Cornette 2008b: 295]. Byl ve své době jedním z prvních vědců, kteří veřejně prohlašovali, že „skutečný původ armorického bretonského národa se nalézá v dlouhodobé emigraci ostrovních Bretonců, kteří (...) právě v Armorice hledali svou novou vlast“ [De la Borderie 1883: 2]. Dokonce tvrdil, že Bretaň je „skutečným národem, (...) dokonale svébytným ve svých základech“.¹³ Jeho největším přínosem bylo monumentální dílo, šestisvazková *Histoire de la Bretagne*, vydaná mezi lety 1899 a 1906.

V polovině 19. století, konkrétně roku 1843, tyto bretonské kulturní iniciativy získali institucionální podobu v založení *Association bretonne*. Původně se jednalo o organizaci, jež se v prvé řadě věnovala bretonskému zemědělství a hospodářské problematice. K dosažení jejich cíle, tedy zlepšení hospodářské situace Bretaně, jim měl pomoci jejich nový časopis, protože soudili, že „bretonský kraj (...) má své zvláštní potřeby, o kterých muži řídící chod společnosti vědí často jen málo“.¹⁴ Avšak brzy byla v rámci asociace, především pod vlivem de la Villemarquého, vytvořena nová archeologická sekce. Stojí za zmínku, že ve stejné době začaly vznikat po celém regionu typově stejné archeologické departementální společnosti [Dietler 1994: 595]. V důsledku založení této nové sekce se *Association bretonne* stala hlavním šířitelem bretonských emancipačních myšlenek. Její časopis *Bulletin archéologique* na svých stránkách šířil informace především o dějinách a bretonském umění „od galské až po moderní dobu“ [Bulletin archéologique 1849: vii]. Většina výše jmenovaných osobností v tomto časopise publikovala a jinak se podílela na aktivitách společnosti (například Courson byl jejím viceprezidentem a Borderie tajemníkem). Z tohoto důvodu začala být asociace brzy podezřívána ze sdružování legitimistů (hnutí usilující o obnovení monarchie a dosažení legitimního panovníka) [Postic – Laurent – Simon – Veillard 2003: 384]. Francouzský stát tento vývoj s obavami sledoval. Napoléon III. se rozhodl zakročit a v roce 1859 činnost celé asociace zakázal [Fouéré 1977: 18].

¹² Pod vedením Ernesta Lavisse (1842–1922) vyšla na přelomu 19. a 20. století sedmnáctisvazková *Histoire de France* a on sám je považován za otce francouzské národní historie.

¹³ Citováno v [Cadiou 2013: 235].

¹⁴ Citováno v [Cornette 2008b: 245].

Mimo výše zmíněný *Bulletin archéologique* existovaly i další časopisy, které šířily informace o tzv. bretonských zájmech. Byly jím například známý *Revue de Bretagne et de Vendée*, založený roku 1857 de la Borderiem jako „sbírka literárních, historických a vědeckých článků, sloužící křesťanským a sociálním myšlenkám, věnující se zvláště Západu Francie“ [*Revue 1857: předmluva*]. Jako příklad bretonsky psaného časopisu lze uvést *Feiz ha Breiz*, neboli „Věra a Bretaň“, který byl, jak už název napovídá, katolickým a tradicionalistickým týdeníkem. Byl založen biskupstvím v Quimper (Dolní Bretaň) roku 1865 a stal se v průběhu století časopisem zastávajícím silně separatistické postoje [*Cadiou 2013: 146*]. Tyto časopisy (a jiné další) nabízely významný prostor pro diskusi, šíření a sdílení informací o „jedinečném“ charakteru Bretaně. Hrály významnou roli v rozšíření regionálních pocitů sounáležitosti mezi gramotnou sociální vrstvou obyvatelstva.

I v druhé polovině 19. století se Hersart de la Villemarqué snažil udržovat „interkeltské“ vztahy. Po velšském vzoru založil bretonskou bardskou akademii a ve spolupráci s ostatními keltskými nadšenci roku 1867 zorganizovali druhý mezinárodní keltský kongres v Saint-Brieuc v Bretani, svého druhu bretonský *Eisteddfod*. Měli tak v plánu učinit už roku 1859, ale vzhledem ke zrušení *Association bretonne* byl tento literární a hudební svátek odložen [*Postic – Laurent – Simon – Veillard 2003: 384*]. Pro bretonské učence tato událost představovala počátek očekávaných intenzivních interkeltských vztahů, které vnímali jako významný nástroj pro přímou obranu bretonské kultury vůči národní francouzské. Nicméně francouzsko-pruská válka a nastolení republiky zabránilo dalšímu vývoji tohoto projektu [*Chartier 2010: 171, 182*].

Na předešlých stránkách byly nastíněny příčiny vzniku bretonského regionalistického hnutí a rovněž došlo k načrtnutí vývoje po Francouzské revoluci, jenž předcházela samotnému vzniku bretonského regionalismu. Za ten je považováno založení *Union régionaliste bretonne* (URB) roku 1898. Někteří autoři založení této organizaci považují za počátek bretonského hnutí jako takového [*Cornette 2008b: 295*], jelikož URB představovala jednu z prvních iniciativ, která požadovala autonomii Bretaně nejen v oblasti kulturní, ale také administrativní a ekonomické [*Denis 1992: 79*]. Období mezi založením URB a rokem 1914 navíc uzavírá určitý typ regionalistického diskurzu, který by se dal nazvat v souvislosti s pozdějším vývojem jako konzervativní – počínaje sjednocením regionalistických aktivit Bretonců v jedné organizaci a konče diverzifikací těchto iniciativ v důsledku války. V této části studie bude podrobněji rozebrána URB (a její aktivity) jako hlavní reprezentant bretonského regionalismu v období před první světovou válkou.

Tak jako ostatní regionalistická hnutí ve Francii, i ten bretonský byl vystavěn na základech předešlého kulturního, hlavně literárního hnutí. URB se začala formovat již v 90. letech 19. století a byla nakonec založena v srpnu roku 1898 ve městě Morlaix (Dolní Bretaň), kde se „v konferenční místnosti Hôtel-de-Ville (radnice) sešli vážené a slavné osobnosti bretonského literárního světa“ [*Bulletin 1902: 9*]. Hlavním cílem této organizace, proklamovaným v prvním čísle jejich bulletinu, měla být podpora a obrana zájmů regionálních, politických (poprvé explicitně uvedeno), literárních, zemědělských či obchodních, stejně tak jako vytvoření „bariéry proti pařížské invazi, a silné základny k podpoře administrativní decentralizace a relativní autonomie provincií“ [*Bulletin 1902: 12*]. Členové URB k naplnění této role obránce bretonských zájmů ustanovili postupně čtyři hlavní sekce, z nichž každou vedl volený prezident. Jednalo se o: 1. Hospodářskou a vědeckou sekci; 2. Sekci historickou a literární; 3. Sekci bretonského jazyka a literatury; 4. Sekci

výtvarného umění [*Bulletin 1903: 7*]. Je nicméně potřeba připomenout, že URB nepožadovala úplnou nezávislost Bretaně, faktickou samostatnost, ale pouze autonomii založenou na regionálních principech v rámci Francie. Věřili, že pouze pomocí decentralizace mohou „dosáhnout morální autonomie, složené z naprostého respektování [jejich] tradic a svobod“, na něž údajně měli, „nepopiratelné právo“ [*Bulletin 1905: 38*].

Počet členů *Unie* dosahoval několika stovek (přibližně 700 nejvíce). Mezi nejznámější z nich patřili Anatole Le Braz, její první prezident, na této pozici nahrazen roku 1903 markýzem l'Estourbeillonem, hlavním představitelem URB, který si tento post udržel až do roku 1946. Dalšími důležitými postavami byli zpěvák Théodore Botrel, Jean Choleau v čele hospodářské sekce, dále Taldir Jaffrennou, Francis Even a François Vallée, kteří byli hlavními podněcovateli bretonského *Gorseddu* (neodruidské a neobardské organizace), a nakonec Charles Le Goffic, známý literát, a mnoho dalších. Hlavní událostí v životě členů URB byl každoroční kongres, který se pokaždé konal v jiném bretonském městě. Od roku 1907 byla zavedena další pravidelně konaná akce, a to *Assises d'hiver* či *Assises de printemps*, tedy „Zimní“, resp. „Jarní zasedání“. Na základě každého z kongresů a zasedání byl vydán bulletin, který obsahoval zápis z celého průběhu a také většinu z příspěvků pronesených členy URB na dané události. Tyto bulletiny představují hlavní zdroj informací o aktivitách *Union régionaliste bretonne*, jež zde budou nyní ve stručnosti popsány.

Aktivity regionalistů byly přirozeně inspirovány ostatními hnutími „malých národů“ té doby a jejich snahami o obrození kolektivní identity. Patřila mezi ně především obrana a ochrana místního, často minoritního jazyka, a v případě bretonského regionalistického hnutí tomu nebylo jinak. Jazyk byl významným argumentem, na kterém bylo bretonského hnutí založeno, a dodával smysl a význam jejich činnosti, tak jako u ostatních, zvláště národních hnutí [*Thiesse 1999: 70*]. Regionalisté sami přiznávají životní důležitost bretonštiny při jejich aktivitách a považují ji za „zbraň prvního řádu“, jež mají ve svých rukách, tak jako u „úspěšných hnutí Finů, Čechů a obyvatel Provence“ [*Bulletin 1908: 106*]. Nicméně v případě Bretaně byla situace komplikována tím, že se bretonsky tradičně hovořilo pouze v západní Dolní Bretani a na celé půlce území tomu tak nebylo pravděpodobně nikdy. Tuto nesourodost se bretonští regionalisté snažili překonat tím, že dávali důraz na bilingvismus, přičemž racionálně argumentovali jeho všeobecnou výhodností, protože „člověk, který zná dva jazyky, stojí za čtyři“ [*Bulletin 1909: 56*].

Bretonské regionalistické hnutí si dle „klasického“ modelu národních hnutí mimo jiné také vypůjčilo znovuoobjevení a propagaci původní a originální lidové kultury. Jednalo se především o „národní kroj“, hudbu a bretonské lidové divadlo. Regionalisté byli i všech Bretonců přesvědčení o „hluboce zakořeněném citu pro umění“ [*Bulletin 1906: 146*]. Cílem bylo jednak kulturně Bretaň co nejvíce odlišit od Francie, jednak přitáhnout běžné obyvatelstvo k regionalistickému hnutí. Mělo jít také o prostředek, jak zabránit emigraci Bretonců pryč z regionu, která byla v této době poměrně masovou záležitostí, a také řešení sociálních problémů. Věřili, že „bez vlastního jazyka, bez čepců¹⁵ se bretonské dívky na venkově budou nudit“ [*Bulletin 1908: 138*], a že lidové divadlo představuje „nejúčinnější zbraň proti pálení a kabaretu“ [*Bulletin 1907: 107*].

¹⁵ Tzv. *Coiffe bretonne* nebo *Coiffe bigoudène* je dodnes prezentován jako tradiční ženský čepec, který je součástí bretonského kroje.

V otázce etnicity se regionalisté opírali také o bretonský jazyk, který byl příbuzný s velštinou a dalšími jazyky z britských ostrovů. Prezentovali tedy obyvatele Bretaně v otázce původu jako Kelty. Pro regionalisty, kteří požadovali autonomii Bretaně, bylo nadměru výhodné používání etnické diferenciaci jejího obyvatelstva od zbytku Francie. Z tohoto důvodu také akcentovali „interkeltské“ vztahy, jak je sami nazývali, tedy úzkou spolupráci se členy ostatních „keltských národů“. V této oblasti členové URB navázali na Hersarta de la Villemarqué, účastnili se pankeltských kongresů na britských ostrovech, a dokonce je i sami v Bretani pořádali. Obzvláště s Velšany udržovali speciální vztahy. Po vzoru velšského *Gorseddu*, tedy místní neodruidské a neobardské organizace, byl založen *Gorsedd* bretonský a členové obou organizací se pravidelně stýkali, mimo jiné také na každoročních kongresech URB.¹⁶ V následných bulletiních poté nechybí detailní popisy bardských ceremonií.¹⁷

Nesmíme ovšem zapomínat na to, že *Union régionaliste bretonne* byla představitelkou regionalistického hnutí, nikoliv nacionálního, ačkoliv byla nejednou obviňována ze separatismu. URB se tedy snažila dokazovat svoji loajalitu francouzskému státu, přičemž dokonce Bretaň vzhledem k jejím obětem (zvláště vojenským) prezentují jako „nejvíce loajální francouzskou provincii“ [*Bulletin* 1903: 32]. Na druhou stranu jsou v bulletiních URB velice často slova „národ“ a „národní“ spojována s Bretaní, současně ale i s Francií (i když v menší míře). V souvislosti s tímto jevem a výše zmíněnými podobnostmi mezi bretonským hnutím a hnutím ostatních evropských malých národů té doby jsme v případě URB tedy svědky podivné dichotomie v kvalifikaci jejich hnutí jako regionalistického či nacionálního. Jak zmiňuje i Miroslav Hroch, neúspěch bretonského hnutí této doby mohl mimo jiné tkvět v jeho nejasné definici a následnému zmatení potenciálních přívrženců [*Hroch* 1999: 49].

Neúspěch bretonského regionalistického hnutí v období před první světovou válkou byl důsledkem množiny příčin (nepříznivá hospodářská situace, obecný sociokulturní kontext doby, aj). Nicméně je v této souvislosti potřeba zmínit nesoulad názorů mezi samotnými členy *Union* a její rozdělení. Roku 1911 se skupina členů rozhodla od URB odštěpit a založili vlastní organizaci nazvanou *Fédération régionaliste de la Bretagne* (FRB). Dle prvního čísla bulletinu nové FRB se tak stalo v důsledku tří hlavních příčin: „zavedení cizích velkosvětských elementů“, autoritářství prezidenta de l'Estourbeillona a „nový okruh lidí“ kolem něj, kteří chápou regionalismus jen jako své „obveselení“ [*Bulletin* 1912: 3]. Taldir Jaffreannou tuto roztržku také komentoval v jednom ze svých článků, z něhož vyplývá, že byla vedena na dělicí linii mezi markýzem de l'Estourbeillonem, aristokracií, Bretonci z Paříže či Horní Bretaně na straně jedné (URB) a *celtisans*, Bretonců z Dolní Bretaně, bardů a nižšího kléru na straně druhé (FRB) [*Jaffrennou* 1912: 191]. Zdá se, že neodruidské a neobardské aktivity mohly být také jednou z příčin sporu mezi URB a FRB.

Závěr

První světová válka aktivitu obou regionalistických organizací značně utlumila a ani po jejím skončení se již regionalismu nedostalo takové pozornosti. Diskurz doby se vlivem

¹⁶ Pro více informací o bretonském neodruidismu a neobardismu viz Le Stum, Philippe [1998]. *Le néo-druidisme en Bretagne: origine, naissance et développement, 1890–1914*. Rennes: Éd. „Ouest-France“.

¹⁷ Např. popis *cérémonie du glaive* v [*Bulletin* 1905: 155].

válečných útrap zcela proměnil a bretonské hnutí se značně diverzifikovalo. V poválečném období sledujeme zrod nového bretonského hnutí, jež by se dalo kvalifikovat jako požadující úplnou samostatnost, tedy dokonce až jako nacionální. Tento tzv. *druhý Emsav* je institucionálně reprezentován hlavně časopisem *Breiz Atao*.¹⁸ URB nadále existovala, avšak spíše už jen skomírala. Markýz de l'Estourbeillon zastával pozici prezidenta URB až do své smrti, roku 1946, a o rok později je URB rozpuštěno v *Association bretonne* [Cadiou 2013: 418]. FRB se v poválečné době snažila řešit hlavně hospodářské otázky Bretaně, ale i ona po roce 1923 ztrácí na významu a je ve svých zájmech postupně nahrazena jinými subjekty [Cadiou 2013: 144]. Tímto neslavným způsobem tedy skončil původní bretonský regionalismus předválečné éry.

Cílem této studie bylo poukázat na dávné i nedávné příčiny vzniku bretonského regionalistického hnutí, uvést okolnosti jeho vzniku a vývoje do roku 1914 a dále jej také ve stručnosti charakterizovat. V první části jsme se zaměřili na tři hlavní aspekty dějin Bretaně, které zásadním způsobem ovlivnily vznik bretonského hnutí a které také patřily mezi jeho hlavní argumenty: existence bretonského jazyka, historická nezávislost území Bretaně a revolty proti francouzské nadvládě jako zdroj inspirace pro bretonské regionalisty. V závěru této části jsme ještě poukázali na aspekt učeneckého zájmu o Bretaň, v jehož produkci byly vytvořeny základní vědecké texty, o něž se regionalisté opírali. Z této vlny zájmu také vzešli první předchůdci místního regionalismu. Následující část studie byla věnována okolnostem vzniku regionalismu a byla časově zaměřena na 19. století. V úvodu byl popsán politický vývoj francouzského státu v tomto období a jeho význam pro změny statusu Bretaně v rámci něj. Ty měly totiž velký vliv na vznik regionalismu (nejen bretonského). Poté jsme si představily první iniciativy tohoto typu, zároveň přímé předchůdce bretonských regionalistů. Vrchol studie byl věnován *Union régionaliste bretonne*, první regionalistické bretonské organizaci, založené roku 1898, a její charakteristice. Jak již bylo uvedeno výše, tento text slouží především jako úvod pro zájemce nejen o bretonské hnutí, ale o hnutí regionalistického typu obecně. Předložený text vytvořil potřebný prostor pro kontextualizaci této problematiky, jakož i pro další badatele v oblasti regionalistických a nacionálních hnutí.

Prameny

- Bulletin archéologique de l'Association bretonne* (1). [1849]. Rennes. Dostupné z: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2074644>> [16. 4. 2017].
- Bulletin de la Fédération régionaliste de la Bretagne*. [1912]. Keraez.
- Bulletin de l'Union régionaliste bretonne. Congrès de Morlaix.-Vannes.-Guingamp.-Quimperlé de 1898 à 1901*. [1902]. Saint-Brieuc.
- Bulletin de l'Union régionaliste bretonne. Congrès d'Auray de 1902*. [1903]. Saint-Brieuc.
- Bulletin de l'Union régionaliste bretonne. Congrès de Gourin 1904*. [1905]. Redon.
- Bulletin de l'Union régionaliste bretonne. Congrès de Questembert et de Rostrenen 1907*. [1908]. Redon.
- Bulletin de l'Union régionaliste bretonne. Congrès de Plougastel-Daoulas 1908*. [1909]. Redon.

¹⁸ *Breiz Atao* („Bretaň navždy“) byl název časopisu, který vycházel mezi lety 1919 a 1939 a ve svém rozšířeném významu toto slovní spojení představuje celek bretonského hnutí v meziválečném období [Cadiou 2013: 50; Cornette 2008b: 453]. Pro více informací o *Breiz Atao* viz Carney, Sébastien (ed.) [2015]. *Breiz atao!: Mordrel, Delaporte, Lainé, Fouéré: une mystique nationale, 1901-1948*. Rennes: Presses universitaires de Rennes.

- Bulletin de l'Union régionaliste bretonne. Congrès de Saint-Pol-de-Léon 1905.* [1906]. Redon.
- Bulletin de l'Union régionaliste bretonne. Congrès de Carnac 1906.* [1907]. Redon.
- Cambry, Jacques [1798]. *Voyage dans le Finistère, ou État de ce département en 1794 et 1795. T. 1.* Paris. Dostupné z: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k103387b>> [16. 4. 2017].
- De Courson, Aurélien [1843]. *Histoire des origines et des institutions des peuples de la Gaule armoricaine et de la Bretagne insulaire: depuis les temps les plus reculés jusqu'au Ve siècle.* Saint-Brieuc. Dostupné z: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k39887v>> [16. 4. 2017].
- De Courson, Aurélien [1840]. *Essai sur l'histoire, la langue et les institutions de la Bretagne armoricaine.* Paris. Dostupné z: <www.archive.org> [cit. 16. 4. 2017].
- De la Borderie, Arthur le Moyne [1883]. *Du rôle historique des saints de Bretagne dans l'établissement de la nation bretonne armoricaine.* Rennes. Dostupné z: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57664811>> [16. 4. 2017].
- Jaffrennou, François [1912]. *La genèse d'un mouvement: articles, doctrines et discours 1898-1911.* Carhaix: Impr. du „Peuple“.
- Larousse, Pierre [1875]. *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle: français, historique, géographique, mythologique, bibliographique..., T. 13 POUR-R.* Paris [online]. Dostupné z: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k205365n>> [15. 4. 2017].
- Le Brigant, Jacques [1787]. *Observations fondamentales sur les langues anciennes et modernes, ou Prospectus de l'ouvrage intitulé: la Langue primitive conservée.* Paris. Dostupné z: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86268793>> [16. 4. 2017].
- Le Pelletier, Louis [1752]. *Dictionnaire de la langue bretonne, où l'on voit son antiquité, son affinité avec les anciennes langues, l'explication de plusieurs passages de l'Écriture Sainte, et des auteurs profanes, avec l'étymologie de plusieurs mots des autres langues.* Paris. Dostupné z: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10403699>> [16. 4. 2017].
- Mellinet, Camille (ed.) [1823]. *Le Lycée armoricain 1 (1).* Dostupné z: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1100284>> [16. 4. 2017].
- Revue de Bretagne et de Vendée (Vannes) (1).* [1857]. Nantes. Dostupné z: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k110244x>> [16. 4. 2017].

Literatura

- Bély, Lucien (ed.) [1996]. *Dictionnaire de l'Ancien Régime.* Paris: PUF.
- Bertho, Catherine [1980]. L'invention de la Bretagne. Genèse sociale d'un stéréotype. *Actes de la recherche en sciences sociales* 35 (1): 45–62.
- Broudic, Fañch [1995]. *La pratique du breton de l'Ancien Régime à nos jours.* Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- Broudic, Fañch [2006]. L'interdiction du breton en 1902: une étape vers la Séparation. In: Balcou, Jean (ed.). *Les Bretons et la Séparation, 1795–2005.* Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- Cadiou, Georges [2013]. *Emsav. Dictionnaire critique, historique et biographique.* Spézet: Coop Breizh.
- Cornette, Joël [2008a]. *Histoire de la Bretagne et des Bretons, Tome 1.* Paris: Éd. du Seuil.
- Cornette, Joël [2008b]. *Histoire de la Bretagne et des Bretons, Tome 2.* Paris: Éd. du Seuil.
- Croix, Alain – Cassard, Jean-Christophe – Le Quéau, Jean-René (ed.) [2008]. *Dictionnaire d'histoire de Bretagne.* Morlaix: Skol Vreizh.
- Denis, André Yann [1992]. *Histoire du mouvement breton.* Paris: Pensée universelle.
- Dietler, Michael [1994]. „Our Ancestors the Gauls“: Archaeology, Ethnic Nationalism, and the Manipulation of Celtic Identity in Modern Europe. *American Anthropologist, New Series* 96 (3): 584–605.
- Duclert, Vincent – Cornette, Joël (ed.) [2010]. *La république imaginée, 1870–1914.* Paris: Belin.
- Dupuy, Roger [2001]. Elites et identité bretonne de l'Ancien Régime à la Monarchie de Juillet. In: Nicolas, Gilbert (ed.). *La Construction de l'identité régionale. Les exemples de la Saxe et de la Bretagne du XVIIIe au XXe siècle.* Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- Flory, Thiébaud [1966]. *Le mouvement régionaliste français: sources et développements.* Paris: PUF.

- Ford, Caroline C. [1993]. *Creating the nation in provincial France: religion and political identity in Brittany*. New York: Princeton University Press.
- Fortescue, William [2000]. *The Third Republic in France, 1870–1940*. London: Routledge.
- Fouéré, Yann [1977]. *Histoire résumée du mouvement breton: du XIXe siècle à nos jours, 1800–1976*. Quimper: Éditions Nature et Bretagne.
- Furet, François – Ozouf, Mona (ed.) [1989]. *A critical dictionary of the French Revolution*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Guiomar, Jean-Yves [1992]. Le Barzaz-Breiz de Théodore Hersart de la Villemarqué. In: Pierre, Nora (ed.). *Les lieux de mémoire. III. Les France 2. Traditions*. Paris: Gallimard.
- Haywood, John – Cunliffe, Barry – Stevanovitch, Colette [2002]. *Atlas historique des Celtes*. Paris: Autrement.
- Hroch, Miroslav [1999]. *V národním zájmu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Chapman, Malcolm [1992]. *The Celts: The Construction of a Myth*. London: St Martin's Press.
- Chartier, Erwan [2010]. *La construction de l'interceltisme en Bretagne, des origines à nos jours: mise en perspective historique et idéologique*. Dizertační práce. Rennes: Université Rennes 2.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel [1996]. *The Ancien Régime*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel [2001]. *Histoire de France des régions. La périphérie française, des origines à nos jours*. Paris: Éd. du Seuil.
- Markale, Jean [1985]. *Identité de Bretagne*. Paris: Editions Entente.
- Morgan, Prys [2012]. From a Death to a View: The Hunt for the Welsh Past in the Romantic Period. In: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (ed.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Postic, Fañch Laurent, Donatien – Simon, Jean-François – Veillard, Jean-Yves [2003]. Reconnaissance d'une culture régionale: la Bretagne depuis la Révolution. *Ethnologie française* 33 (3): 381–389.
- Thiesse, Anne-Marie [1992]. L'invention du régionalisme à la Belle Époque. *Le Mouvement social*. 1992 (3): 11–32.
- Thiesse, Anne-Marie [1999]. *La création des identités nationales : Europe XVIIIe–XXe siècle*. Paris: Le Grand livre du mois.
- Weber, Eugen [1976]. *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford: Stanford University Press.
- Williams, Raymond [1983]. *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. New York: Oxford University Press.

Martina Reiterová je absolventkou evropského magisterského programu TEMA, v jehož rámci studovala na Eötvös Loránd University v Budapešti a na École des hautes études en sciences sociales v Paříži. Počínaje rokem 2017 působí jako doktorandka na Ústavu světových dějin na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, v Semináři obecných a komparativních dějin. Ve svém výzkumu se zaměřuje na regionální a národní hnutí tzv. keltských zemí (Irsko, Skotsko, Wales a Bretaň) na přelomu 19. a 20. století.

Univerzální racionalizace: Velké vyprávění Maxe Webera*

DIRK KAESLER**

Universal Rationalization: Max Weber's Great Narrative

Abstract: Among the “classic” diagnoses of modernity, the German scholar Max Weber is often ascribed the role of the creator of a “theory of rationalization.” If there had to be one keyword for which Max Weber is constantly mentioned today, it would probably be “rationalization.” This term denotes the vast context in the history of ideas which comprises Weber’s alleged “theory” of a universal, occidental “rationalization.” I myself do not really place this “theory,” which has been attributed to Max Weber, into the portfolio of sociological theories in the strict epistemological sense, but rather into the reservoir of “Great Narratives,” as Jean-François Lyotard has called them, “Les grands récits.” Max Weber has bestowed his great narrative of universal, occidental “rationalization” upon the self-understanding of humanity by sociology as a discipline during its roughly 150 years of history up to the present day. Whoever wants to refer to this Great Narrative by Max Weber cannot forbear to reconstruct it from his texts. At best, only the outlines of this Great Narrative can be indicated here. We are talking about this vast context in the history of ideas which we contemporaries care to use for labeling Weber’s vision of modernity. The concept of “rationalization,” first emerging in Western and Northern Europe, followed by the transatlantic and universal rationalization for which Max Weber is so well known today, was in no way a guiding theme for the major part of his work. I will try to demonstrate this in the following five steps.

Keywords: Max Weber; “theory of rationalization”; Jean-François Lyotard; “Great Narratives”

DOI: 10.14712/23363525.2018.53

Mezi „klasickými“ diagnózami modernity se německému učenci Maxu Weberovi často připisuje role tvůrce „teorie racionalizace“, a to hlavně v Německu, kde Webera interpretují nejčastěji. Existuje-li termín, kterým je Max Weber dnes univerzálně známý, pak je to právě ona „racionalizace“. Označuje obsáhlý souhrn myšlenek, z něhož pramení jeho „teorie“ o univerzální, západní „racionalizaci“.

Koncept „racionalizace“, který se poprvé objevil v západní a severní Evropě, aby záhy překročil oceán a stal se univerzální racionalizací, jež Webera dnes tak proslavila, rozhodně nebyl hlavním tématem jeho díla. Pokusím se to dokázat v pěti krocích. Použiju vyjádření Maxe Horkheimera z roku 1939 – před vypuknutím druhé světové války – určený těm, kteří chtěli diskutovat o fašismu, aniž by brali v potaz kapitalismus: „Wer aber vom

* Tato přednáška byla proslovena 6. dubna 2017 na Pracovišti historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy, proto je v tomto textu dodržován přednáškový styl. Odkazy lze najít jak v mnou sepsaném životopise Maxe Webera [Kaesler 2014a], tak ve čtvrtém vydání mého úvodu k jeho dílu [Kaesler 2014b]. Tímto bych rád poděkoval Pracovišti historické sociologie a zvláště pak Jiřímu Šubrtovi za jeho pozvání a uspořádání přednášky.

** Dirk Kaesler, Institut für Soziologie, Philipps-Universität Marburg, Ketzertbach 11, D-35032 Marburg. E-mail: kaesler@uni-marburg.de. Homepage: <<http://www.kaesler-soziologie.de>>.

Kapitalismus nicht reden will, sollte auch vom Faschismus schweigen.“ (Pokud nechcete hovořit o kapitalismu, o fašismu raději pomlčte.)³

1. Jestli nechcete mluvit o kapitalismu, raději pomlčte o „teorii racionalizace“ Maxe Webera

Ten, kdo by si přál pochopit vnější a vnitřní vývoj Maxe Webera, klasika sociologie, musí ho nejprve umístit do kontextu kapitalistické globální ekonomiky 19. století, a to jak biograficky, tak charakterem jeho práce. Hovoříme tu o kosmopolitní buržoazii, ze které Weber pocházel.

Narodil se 21. dubna 1864 v pruském Erfurtu do idylického světa německé vyšší třídy, plného ekonomických, politických, sociálních, kulturních, a technologických vymožeností. Dostalo se mu solidní výchovy, žil v ekonomickém nadbytku a vyrůstal v rodině, kde vládly kosmopolitní vztahy, zkrátka vůbec nic mu nechybělo. Byl prvorozeným synem obklopeným široce rozvětvenou rodinou německo-anglické obchodní elity 19. století. Dědeček z otcovy strany byl prozíravým podnikatelem v textilu s mezinárodními obchodními partnery, druhý dědeček z matčiny strany rovněž patřil do jednoho z nejúspěšnějších německo-anglických obchodních rodů ve Frankfurtu nad Mohanem. Otec byl dlouho sloužícím členem pruské poslanecké sněmovny, zastupoval liberály, a byl trvalým členem německého Reichstagu, což z něho dělá výjimečně úspěšného profesionálního německého politika v době císaře Viléma. Jeho matka, dědička velkého majetku, se mohla stát zářivou hvězdou evropské vybrané společnosti, kdyby o to ovšem šlo.

Bez ohledu na bohatě propojené rodinné vazby na kosmopolitní evropskou buržoazii, Weberův osobní vývoj byl formován hodnotami pruských berlínských vyšších vrstev v období konce 19. a začátku 20. století. Když sám sebe označil za *buržoazního badatele*, byl si dobře vědom svého místa v systému se životním stylem, který uvažuje takto: „Jsem členem buržoazie a byl jsem vychován v příslušném hodnotovém i názorovém duchu.“

Od roku 1871 společenský kontext rozvíjející se kapitalistické společnosti Německé říše poskytoval biografické prostředí, které nutně muselo mít vliv na prvorozeného syna, avšak vědecká analýza důsledků kapitalismu setrvává jako konstantní *leitmotiv* po celou dobu Weberova univerzitního vzdělávání, postdoktorského studia (1889), habilitace a docentury (1892), s návazným přechodem k profesuře (1893).

V počátcích vilémovského císařství vědecký rozbor důsledků kapitalismu nebyl zrovna inspirativní volbou pro studenta politických a společenských věd. Kapitalismus byl určujícím směrem pro překotný průmyslový růst německé říše během období „*Gründerzeit*“ – gründerství – zakládání velkých společností – kde mužští členové jeho rodiny hráli významnou roli a ženy se filantropickou činností snažily mírnit jeho neblahé důsledky.

2. Pokud nechcete mluvit o protestantismu, raději pomlčte o kapitalismu

Po dlouhé nečinnosti v důsledku vážné nemoci, zhruba v letech 1897–1904, se Max Weber opět pustil do akademického bádání, zpočátku ve své milované Itálii. Inspirovaný italským katolictvím se snažil přistupovat k dějinám, podmínkám a ekonomice křesťanských klášterů analytickým způsobem.

V říjnu 1903, ve věku 39 let, Max Weber definitivně skončil s univerzitními přednáškami, příčinou bylo narušené zdraví. Stal se honorárním profesorem na univerzitě v Heidelbergu, kde měl určité povinnosti, leč bez práva udělovat doktoráty a neměl vliv na vedení fakulty. Až do konce života žil jako soukromý badatel; umožňovaly mu to majetkové prostředky jeho ženy a matky. Byl spokojený, protože se osvobodil od vyučovacích povinností, které ho tížily, a nemusel plnit administrativní úkony. Zkrátka se mohl plně věnovat své vědě.

Weber se s důkladností sobě vlastní pustil především do problematiky původu kapitalismu, protože s jeho důsledky žil už řadu let. V té době svůj vlastní výzkum nepovažoval za fundamentální alternativu, ba ani jako protiargument *velkého vyprávění* Karla Marxe, jenž věřil ve vítězství „proletariátu“ a v nevyhnutelné zavedení „beztrždní společnosti“, což Webera koneckonců také zajímalo. Snažil se najít dodatečná vyvážení „materialistických“ teorií, jež v jeho době převládaly, hlavně se věnoval historickému objasnění původu kapitalismu. Weberovy otázky se výrazně dotýkají duchovních základů kapitalistické organizace ekonomického i společenského pořádku.

Jeho studia se zabývají hlavně kulturním významem protestanství a jeho vlivu na tvorbu ekonomické etiky, kterou Weber nazval *duchem kapitalismu*. Zde je třeba se zaměřit na pevné sociologické jádro této debaty. V esejích psaných v období 1904–1906 dnes nejnámějších z jeho díla, se Weber stále vrací k odvozené a složité vypracované teorii *elektivní spřízněnosti* mezi určitými typy a praktickými zásadami protestanství a západním, moderním *racionálním průmyslovým kapitalismem*. Weber věřil, že v duchovním podhoubí protestantských a kalvinistických sekt se nacházejí kořeny moderního kapitalismu.

První verze slavného pojednání „Protestantská etika a duch kapitalismu“ (1904/5), kde nastoluje problematiku sociostrukturálního a ideového původu moderního kapitalismu, byla sepsána dříve, než se Weber vydal všanc zkušenostem v Americe, aby tam konečně našel kulturu, v níž se moderní racionální průmyslový kapitalismus, jemuž věnoval tak velkou pozornost, předváděl v plné své kráse.

Na podzim 1904 se Max Weber se zúčastnil „Mezinárodního kongresu věd a umění“, probíhajícího při světové výstavě v St. Louis. Od srpna až do listopadu procestovali se ženou Marianne velkou část Spojených států. Tato cesta hluboce ovlivnila jeho budoucí práci, podařilo se mu nejenom bezprostředně poznat různé protestantské sekty, mohl vidět, jak je organizovaná politická „mašinerie“, jaké je postavení amerického prezidenta, dokonce došlo i k přímé konfrontaci s americkým feministickým hnutím, poznával „rasové otázky“ a nebyl ušetřen ani zkušeností s byrokraticí, jak soukromého, tak veřejného života v USA.

3. Chcete-li hovořit o kapitalismu formovaném protestanstvím, raději pomlčte o procesu racionalizace

Max Weber považoval náboženství za základ své interpretace, která se podařilo prorazit racionálnímu průmyslovému kapitalismu západního typu. Dokládají to jeho práce o protestanství. Potom asi v roce 1911 obrátil svou pozornost i k mimoevropským náboženstvím, které klasifikoval jako nejdůležitější *systémy regulace života*. Započal svá studia standardním srovnávacím způsobem, hodlal sepsat tezi o obrovském významu sekularizované křesťanské víry protestantského typu, která umožnila vytvořit duchovní podmínky pro moderní západní kapitalismus.

Nicméně, během svého dlouhodobého a důkladného výzkumu čínských náboženství (konfucianství a taoismu), indických náboženství (hinduismu a buddhismu) a starověkého judaismu, Weberova původní otázka, co jsou důsledky a jaký je původ kapitalismu, dramaticky změnila tvar. Když Weber započal svou kontrolní studii, řídě se heslem: tam, kde není protestanství, není ani kapitalismus – vedl v podstatě stále intenzivnější a nakonec nedokončenou analýzu univerzálních historických procesů „racionalizace“, jež prostupovala všechny aspekty lidského života.

Během dlouhých let studia důsledků a příčin kapitalismu Weber dospěl k názoru, že v historii existuje univerzálně aktivní a všeobecný vývoj: racionalizace. V počátečních testech podmínek a „kulturního významu“ tohoto vývoje, nalezl zhmotnění zmíněného konceptu ve všech segmentech společenské a historické reality, tedy v ekonomii, politice, zákonech, náboženstvích i kultuře. Racionalizace jako *osudovost naší doby* se stala Weberovým kolektivním označením pro všechny možné a zdaleka ne identické vedlejší procesy, jež střídavě nazýval „byrokratizací“, „industrializací“, „intelektualizací“, „rozvojem racionálního průmyslového kapitalismu“, „specializací“, „objektivizací“, „metodifikací“, „ukázňováním“, „zklamáním“, „sekularizací“ či „dehumanizací“.

Různorodost všech těchto nálepek prozrazuje, jak moc se Weber snažil integrovat extrémně heterogenní fenomény velmi odlišných perspektiv do kategorie, kterou si sám vymyslel, tedy do „racionalizace“. Z toho zdánlivě vyplývá, že nemá cenu formulovat koncept racionalizace v díle Maxe Webera. Jenže s výjimkou slavného „Předznamenání“ (1920) k prvnímu dílu jeho „Sebraných statí k sociologii náboženství“, neexistuje jediný text, kde by se sám Weber pokoušel něco podobného systematicky formulovat a termín se vyskytuje jen velmi zřídka.

Ve Weberově díle „racionalizace“ v původní rovině znamená jednoduše pořádek a systematickosti. Rozmanitou a chaotickou snůšku pojmů s nekonečným množstvím spojnic je třeba uspořádat podle uměle vytvořených kritérií. Cesta takového systematického uspořádání vede k postupům, které Weber nazývá „racionalizace“.

Ve svých četných studiích a úvahách nakonec dospěl k názoru, že historické procesy systematického uspořádání, kterým dal název „racionalizace“ jsou jak univerzální, tak i nezadržitelná. Zpočátku vymyslel hypotézu „racionalizace“ pro entity, které mu připadaly vhodnější pro zavedení systematizace a pořádku, především pro ekonomii, zákonodárství, technologii, vědu a státní uspořádání. Shrnuto – jak to sám nazval – pro *externí organizaci celého světa*. Během rozvíjení teze o racionalizaci těchto okruhů, si pokládal tři důležité otázky, jež zůstávají v podstatě neměnné:

- 1) Proč zrovna „západní svět“ vyprodukoval zvláštní „racionální“ kulturu univerzálního historického rozměru? Proč nedošlo k podobnému procesu „racionalizace“ v neevropských oblastech, zvláště v Asii, kde existují mnohem starší a mnohem rozmanitější kultury než ta na Západě?
- 2) Proč „racionální“ věda a technologie, „racionální“ průmyslový kapitalismus a „racionálně“ rozvinuté byrokratické státní organizace se objevily jen v moderní západní Evropě?
- 3) Jaké výhody tato „racionalizace“ přináší společnostem a vybraným skupinám, a jakou cenu tyto společnosti, sociální skupiny a dokonce jednotlivci, museli zaplatit za tento vývoj?

V paralelním výzkumu se Max Weber soustředil ještě intenzivněji na oblasti, jež jsou všeobecně považovány za „iracionální“ – tedy náboženství, etiku, umění, kulturu a sexualitu. Právě tyto sféry podle něho regulují *vnitřní organizaci světa*. Tyto okruhy lidské, sociální a historické reality byly – a nadále zůstávají – inspirativním pramenem překvapivých nápadů, spontánních hnutí, nadpřirozených sil, tajemství, zkrátka všeho, co je nevysvětlitelné, neboli iracionální, neuspořádané a chaotické.

Ale i tady Weber znovu zasáhl. Zaznamenal a určil socio-kulturní zaběhnuté procesy, jež uvedly do pořádku všechno možné, a rovněž zde našel „racionalizaci“.

- 1) Když zkoumal zvláštní „racionálnost“ západní hudby, její zaznamenávání do not, harmonie a instrumentální technika mu poskytla důkazy, že došlo k postupnému zániku mystických a „iracionálních“ kvalit umění, aby vzniklo provádění umění a postupně přijalo „racionální“ podobu.
- 2) Prozkoumával rozličná náboženství, kultury a druhy víry ve spásu, a to jak v čase, tak v kulturních okruzích. Všude objevoval jemu srozumitelná znamení, dokazující rozmáhající se „racionalizaci“ magického čarodějnictví a jeho proměnu v systematickou racionální teologii a církev. Podle Webera se racionalizace vztahuje jak k obsahu (teologie), tak k organizaci, tedy přeměnu sekt v církev.
- 3) Analyzoval historický vývoj sexuálního chování lidí – tedy vysoce individuální, neuspořádaný, zvířecí element v lidském jednání. Dokonce i zde našel sociálně protlačovanou racionalizaci. V postupném vylučování všech orgiastických kultů spojených s plodností a jejich nahrazení kněžstvem ve všech světových náboženstvích, měla spočívat systematická a racionální kanalizace sexuality. Od chaotických orgií, extáze a chaosu se postupně přecházelo v „ukázněnou“ sexualitu v manželském svazku, ve „skoro-manželském“ vztahu, v „ustáleném spojení“ či „milostném poměru“. Monogamní, polygamní, matriarchální či patriarchální uspořádání. Hlavně že zavládne pořádek.

Shrnutí: Kamkoliv se Max Weber podíval, všude nacházel nezvratné důkazy o velkém, světově historickém postupu racionalizace. Nicméně, nikdy nevěnoval pozornost tomu, jak proces racionalizace postupuje. Hledal ho, zkoumal, a soudil, že se jedná o unilineární vývoj sledující určitý vzorec. Opakovaná prohlášení, že historickou realitu lze analyticky popsat jako směs vzorově typizovaných konstrukcí, dále důraz, který vytrvale kladl na příklady protichůdného vývoje, by mělo stačit, aby Weber nebyl považován za propagandistu slepé euforie pokroku. „Teorie modernizace“ ve smyslu „evoluční teorie“, podle níž by svět – nebo aspoň historie lidstva – měly být představovány jako pokračující cesta ke zdokonalování a k racionálnímu ovládnutí světa, by bylo groteskním nepochopením Weberova díla.

Webera celý život fascinovalo a vytrvale nutilo klást stejné otázky v rozličných sférách působnosti ohledně neuvěřitelného a zcela nepředvídaného procesu, který nazýval „racionalizace“ jemuž ale byly vytrvale házeny klacky pod nohy „neracionálními“ vlivy, jež ho vychylovaly z dráhy.

Proč od někoho, jako Max Weber, jenž se vytrvale vracel k otázce: „za jakou cenu“ existují tyto rozmanité procesy racionalizace, a sám si na to odpovídal skepticky až pesimisticky, nelze očekávat, že bude hájit „racionalizaci“ ve všech sférách lidského života jako něco pozitivního a žádoucího jen proto, aby obhájil dobu rozkvětu buržoazie. Weberova hluboce zakořeněná skepse a velký strach z „iracionálnosti“ – ve smyslu „nerozumnosti“

a „nelidskosti“ jež ve svém jádru obsahovaly „procesy racionalizace“, které nejenom neúměrně zvyšují efektivnost, ale i daleko sahající odlidštěnost, umísťují Maxe Webera jako teoretika snažícího se vnést racionálno do iracionálna. Nemůže se vznést obvinění, že se stal jeho obhájcem. Toho, kdo neúnavně klade důraz na „iracionální“ motivy a důsledky „racionalizace“, témata, jež sám objevil i analyzoval, nelze nařknout, že je slepým uctívatelem vytrvale postupujících mechanismů „racionalizace“.

4. Pokud nemáte vůli hovořit o dehumanizaci způsobenou byrokracií, pak raději mlčte o procesu racionalizace

Tedy učenec jako Max Weber, který se neustále vyptával na „cenu“ racionalizačních procesů tak, jak je sám formuloval, a sám si odpovídal vysoce skeptickým a pesimistickým způsobem, nemohl vidět „racionalizaci“ všech sfér života jako správný krok vpřed. Hluboce zakořeněná skepse a hrůza z „nerozumnosti“ obsažená ve sledovaných procesech, mu dokazovaly, že touha po zvyšování efektivnosti nese s sebou „dehumanizaci“, „objektivizaci“, „depersonalizaci“ a „exanimaci“.

Ovládal ho strach, když sledoval nezastavitelný pochod kapitalismu a byrokratizace, zda bude vůbec možné zachránit pár zbytků „individualistických“ přístupů a zda bude vůbec možné, aby v budoucnosti existovala „demokracie“. Také vyslovoval obavy o stav kultury obecně a zároveň se dotazoval, jestli bude v budoucnu možné uplatnit svobodný způsob života. Na obojí si odpovídal velmi skepticky.

5. Kulturní kritika a diagnostika času

Zde končím rekapitulaci Weberova *velkého vyprávění* o univerzální „racionalizaci“ veškerých sfér lidského života. Až dodneška platí, že právě toto udělalo z Webera primárního diagnostika modernity. Abychom to uzavřeli: Weberův výklad o neúprosné, osudové a univerzální „racionalizaci“ veškerých oblastí lidského života, podle toho, jak sám sledoval vývoj lidských společností, nebyl hlavním a převládajícím tématem jeho životní práce. Až na konci života a svého vědeckého bádání rozvinul tuto tristní vizi budoucnosti.

Dále bychom stručně shrnuli, že *velké vyprávění* Maxe Webera je příběhem apokalyptické ironie nezamýšlených důsledků. Radikální protestanti 16. a 17. století při hledání světských znamení, jež by podmínila jejich vykoupení z věčného zatracení, si vytvořili svůj kosmos názorů a způsobů chování, které nakonec vytýčily pevné mantinely podřízenosti a zotročení lidstva po celém světě.

Když nakonec došlo i na poslední zbytky původní piety, které pohltily také rozmanité instituce a lidé s nimi spojení, „moderní“, „racionální“ a „buržoazní“ průmyslový kapitalismus 19. a počátku 20. století se zmocnil vlády. Nedílné propojení kapitalistického uspořádání ekonomiky a mašinérie byrokratického pronikání do všech sfér života znamenalo ohrožení individuálních svobod a položilo základy k jejich konečné likvidaci.

Tak německý badatel Max Weber sepsal své ponuré „vyprávění“ kousek po kousku na přelomu 19. a 20. století, přičemž svou vizi podroboval neustálým pochybnostem. Na začátku 21. století byla tomuto „vyprávění“ přisouzena sugestivní vysvětlující moc a tím bylo vytýčeno nad všechna ostatní vyprávění. Ať je tomu jakkoliv, Weber umíral s vědomím, že příští generace se nebudou probouzet do *rozkvetlého léta*, nýbrž do *polární noci*

mrazivých temnot a utrpení. V neposlední řadě jenom dějiny, jež píše lidstvo, ukáží, zda se tyto neutěšené představy Maxe Webera naplní koncem 21. století.

Z angličtiny přeložila Jarka Stuchlíková

Literatura

Kaesler, Dirk [1988]. *Max Weber. An Introduction to his Life and Work*. Cambridge, Chicago: Polity Press, University of Chicago Press.

Kaesler, Dirk [2014a]. *Max Weber. Preuße, Denker, Muttersohn. Eine Biographie*. München: C. H. Beck.

Kaesler, Dirk [2014b]. *Max Weber. Eine Einführung in Leben, Werk und Wirkung*. Frankfurt/Main, New York: Campus.

Dirk Kaesler přednášel v letech 1995–2009 jako profesor Philipsovy university v Marburgu. Působí v oblasti dějin sociologie a sociální teorie, specializuje se na dílo Maxe Webera. Publikace z poslední doby jsou následující: Klassiker der Soziologie. 2 díly, 6. vyd. München: C. H. Beck 2007–2012 (ed.); Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. 4. vyd. München: C. H. Beck 2013 (ed.); Max Weber. Eine Einführung in Leben, Werk und Wirkung. 4. vyd. Frankfurt am Main – New York: Campus 2014; Max Weber. Preuße, Denker, Muttersohn. Eine Biographie. München: C. H. Beck 2014.

Společenská dimenze českého motorismu

IVAN JAKUBEC *

Czech Automobile Sector in a Social Context

Abstract: The aim of this study is to review already conducted research focusing on historical development of Czech automotive industry. Keeping interdisciplinary interests in focus, the automotive industry as a social phenomenon such as a symbol of leisure time, or as a symbol of cultural inspiration is studied as well as a mode of transport and a technical product. The study reveals that social context of automotive sector is rather marginalized in existing research material and deserve deeper scientific attention.

Keywords: automotive; Czech society of 20th century

DOI: 10.14712/23363525.2018.54

Když Karl Benz a Gottlieb Daimler sestavili v 80. letech 19. století první spalovacím motorem poháněný automobil, tak si jistě neuvědomovali, jak dalekosáhlé dopady bude mít jejich vynález na všechny sféry lidského života. Jen stěží bychom našli oblast lidského života, kterou motorismus neovlivnil. V průběhu svého prvního století automobil doprovází člověka od kolébky až po hrob, přináší mu mnoho slastných i strastných chvil ve všedním i svátečním životě. Opticky i reálně zkrátil vzdálenosti, neboť desítky kilometrů, které představovaly v „předautomobilové“ době celodenní namáhavou cestu, se za volantem automobilu proměnily v pouhé desítky minut celkem příjemného posezení nevyžadujícího žádnou podstatnější fyzickou námahu. Nejde však jen o život člověka. Motorismus změnil tvář krajiny i měst. Novodobou (automobilovou) krajinu protkala hustá síť silnic se zpevněným povrchem, která povaze automobilu nejvíce vyhovuje, automobil si řekl i o své vlastní dálkové silnice (dálnice), jež jsou jen jeho výsostnou državou. Města se též proměnila k nepoznání, městské ulice lemují tisíce odpočívajících motorových ořů, ve vteřině připravených k použití. Architekturu automobil obohatil o nový typ stavby – garáž, která doplnila, či spíše nahradila dřívější konírny, a městský intravilán rozšířil o parkoviště. Bylo by možné pokračovat ve výčtu rovin společnosti, kultury, hospodářství, ale i politiky domácí i mezinárodní, které automobil, pokud ne přímo utvářel, tak alespoň ovlivňoval.

Je však až s podivem, že dosud v české historické literatuře bylo motorismu a jeho širokým souvislostem věnováno jen tak málo prostoru a řada témat nepřilákala dosud pozornost vůbec. Cílem tohoto textu je nastínit současný stav zpracování motorismu v české historiografii a současně poukázat na nepracovaná místa a formulovat otázky, kterým

* Prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc., Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Celetná 20, 116 42 Praha 1. E-mail: ivan.jakubec@ff.cuni.cz. Autor děkuje doc. JUDr. PhDr. Janu Štemberkovi, Ph.D., za podněty a připomínky. Vydáno za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci projektu NAKI II České století motorismu (DG18P02OVV051), který v letech 2018–2022 realizují Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Národní technické muzeum a Technické muzeum v Brně.

by se měl další výzkum při hledání odpovědí vydat. Právě na dosud opomíjená témata se chtějí zaměřit realizátoři zpracovávaného projektu, neboť není pochyb, že od 20. století patří motorové vozidlo k české kulturní identitě.

V rámci zkoumání hospodářských dějin a dějin techniky byla věnována pozornost automobilovému průmyslu, který má v českém prostředí více než stovčacetiletou tradici. Je zřejmé, že v přístupu k automobilovému průmyslu převažuje přístup technický.¹ Poněkud více do kontextu dějin techniky a širších souvislostí je zasazena automobilová výroba v kolektivní práci vzniklé na půdě Národního technického muzea *Studie o technice v českých zemích*.² Katalog přehledových prací o technickém vývoji automobilů doplňují monografie, tematicky zaměřené na jednotlivé automobilové značky. V nedávné době se tak celkem systematicky podařilo zpracovat historii nejvýznamnějších automobilových výrobců s důrazem na meziválečné období.³ Vedle automobilových výrobců byla pozornost věnována i karosárnám.⁴

Z pohledu hospodářských dějin je ještě důležitý pohled na automobilismus jako na odvětví dopravy. Pozornost automobilismu byla věnována v širším kontextu dopravního trhu meziválečného Československa.⁵ V následujícím období válečných let byla doprava sledována spíše se zaměřením na Slovensko.⁶ Další oblastí, která se dočkala svého zpracování, byla automobilová doprava z pohledu podnikatelského zájmu soukromého i státního.⁷ Podrobněji je rozpracovaná i problematika státní autobusové dopravy, avšak spíše

¹ Kuba, Adolf [1986]. *Automobil v srdci Evropy*. Praha: NADAS; týž [1988]. *Atlas našich automobilů 1*. Praha: NADAS; týž [1988]. *Atlas našich automobilů 2*. Praha: NADAS; Kuba, Adolf – Spremo, Milan [1989]. *Atlas našich automobilů 3*. Praha: NADAS; Král, Zdeněk [2010]. *Století českého automobilu*. Praha: BB/art; Cendrych, Mario René – Nachtmann, Lukáš [2007]. *Škoda – auta známá i neznámá: prototypy i sériové automobily vyráběné od roku 1932: kompletní a dosud nepublikovaný přehled produkce od začátku výroby 1905, včetně nákladních automobilů: doplněno o prototypy 60. a 80. let. 2., upr. vyd.* Praha: Grada.

² *Studie o technice v českých zemích 1800–1918, 1918–1945, 1945–1992* [1983–2003]. 9 sv. Praha: NTM, Encyklopedický dům.

³ Z řady dílčích prací lze uvést např. Gomola, Miroslav [1998]. *Automobily Tatra. Luxusní vozy z Kopřivnice (1920–1940)*. Brno: AGM CZ; Kožíšek, Petr – Králík, Jan [2003]. *L&K, Škoda, díl 1. Cesta vzhůru (1895–1945)*. Týnec nad Sázavou: Moto Public; Procházka, Hubert – Martof, Jan [2009]. *Automobily Aero, Jawa, Walter, Wikov, „Z“ (1905–1946)*. Brno: Computer Press.

⁴ Černý, Jan [2007]. *Automobily Tatra s karoseriemi Sodomka. Vysoké Mýto*; týž [2008]. *Automobily Aero s karoseriemi Sodomka*. Vysoké Mýto: Regionální muzeum; Černý Jan – Štěpán, Martin [2009]. *Automobily Praga s karoseriemi Sodomka*. Vysoké Mýto: Regionální muzeum; Králík, Jan [2008]. *Karoserie Petera*. Brno: Atelier Kupka.

⁵ Jakubec, Ivan – Štemberk, Jan [2017]. „Vůz rozbit, kůň zabit, kočí zůstal bez pohromy.“ Dopravní neštěstí jako součást lidského života. In. Hrdina, Martin – Bendová, Eva – Piorecká, Kateřina (ed.): *Člověk a společnost 19. století tváří in tvář katastrof: sborník příspěvků z 36. ročníku mezioborového symposia k problematice 19. století. Plzeň, 25.–27. února 2016*. Praha: Academia, s. 107–121; Jakubec, Ivan [2008]. Výroba automobilů jako výroba rychlosti. Firma Laurin and Klement v Mladé Boleslavi. In. Blůmlová, Dagmar, a kol.: *Čas rychlých kol a křídél, aneb Mezi Laurinem a Kašparem: kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. České Budějovice: JČU, Historia culturae 14, Studia 9, s. 148–181; týž [1991]. *Vývoj československých a německých drah 1929–1937*. Praha: Karolinum. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Monographia 139/1991.

⁶ Sabol, Miroslav [2014]. Limity a hranice cestnej dopravy v 40. rokoch 20. storočia na Slovensku. *Historický časopis* 62 (3): 471–499; týž [2015]. *Dejiny dopravy na Slovensku 1938–1948 (1950), jej hranice a limity*. Bratislava: Veda.

⁷ Štemberk, Jan [2010]. *Podnikání v automobilové dopravě v českých zemích v první polovině 20. století*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica – Monographia CLXV/2007. Praha: Karolinum.

v popisném podání.⁸ Z pohledu úlohy automobilu (autobusu) v městské dopravě je možné poukázat na řadu prací Pavla Fojtíka.⁹

Nelze opominout ani oblast služeb a obchodu. Automobil se stal samozřejmě zbožím, které bylo nutné uplatnit na trhu. Pro meziválečné období se nám zachoval ojedinělý pramen paměti prodáváče automobilů.¹⁰ Také reklama tak nemohla zůstat stranou. Analýza způsobů a forem komunikace se zákazníky, jež se nevytratila ani v socialistickém období vývoje, též nebyla v českém prostředí dosud provedena. K dispozici máme práci české autorky, vydanou v Německu, která se věnovala reklamě a reklamním postupům firmy AUDI při propagaci svých produktů.¹¹ Motorismus dal vzniknout řadě nových specializovaných živností (např. opravárenství, autoškoly, prodej pohonných hmot¹²), jiné naopak odsoudil téměř k zániku (např. podkováře).

Tématem hospodářských dějin je i hospodářský nacionalismus, který se v tak jako v jiných oblastech ekonomiky projevoval i v automobilismu, kde také našlo uplatnění heslo „svůj k svému“.¹³ Ostatně výroba automobilů patřila k hospodářské emancipaci toho kterého etnika, ať již disponovalo vlastním „národním“ státem, či nikoliv. Podpora koupě automobilu „národního“ výrobce se předpokládala a také náležitě propagovala. Stejně tak mezinárodní automobilové závody znamenaly rozšíření „kolbiště“ národů. Na druhé straně přejímání vyspělejších technologií, postupů rozhodně nebylo na škodu.

Další zorný úhel, kterým byl automobilismus zkoumán, představuje právní historie. Legislativní rámec tvoří významné mantinely pro vývoj automobilismu a je zřejmé, že si automobil pozornost práva vyžádal již v závěru 19. století. Pozornosti se dočkala dosud oblast pravidel provozu na veřejných silnicích, daňových souvislostí automobilismu a pojištění odpovědnosti při provozu motorového vozidla, avšak jen se zaměřením na první polovinu 20. století.¹⁴ Druhá polovina 20. století je dosud otevřeným tématem. Hluběji byly záležitosti evidence motorových vozidel rozpracované v publikaci *Poznávací značky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*.¹⁵ Zatím jen nemálo „vlastovek“ zachycuje legislativní pravidla a specifika v jednotlivých městech, neboť v oblasti silniční dopravy měla města dosti prostoru pro usměrňování jeho rozvoje.¹⁶

⁸ Hoffman, Petr [2010]. *Poštovní autobusy (1908–1914). Dějiny státní autobusové dopravy v českých zemích a na Slovensku*, díl I, Litoměřice: Vydavatelství dopravní literatury; týž [2013]. *Dějiny státní autobusové dopravy v Československu*, díl II, Litoměřice: A. Hoffman – Vydavatelství dopravní literatury.

⁹ Např. Fojtík, Pavel [2006]. *Garáž Kačerov 1966–2006*. Praha: Dopravní podnik.

¹⁰ Jäger, Richard. [1943]. *Živnost na čtyřech kolech*. Praha: Český čtenář.

¹¹ Potužníková, Marta [2015]. *Audi-Werbung 1909–1965: Eine medienwissenschaftliche Analyse*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

¹² Jednou z nemnohých studií k tomuto tématu je práce M. Sabola, opět však se zaměřením na Slovensko. Sabol, Miroslav [2017]. Služby motoristom, budování čerpacích stanic na Slovensku v počátcích motorizácie. In: Šimko, Peter: *Dějiny cestnej dopravy na Slovensku II*. Žilina: Považské muzeum, s. 141–152.

¹³ Němec, Jan [2016]. Čeští Němci nejezdí Laurinkami, nakupují práci německých rukou. In: *Na kolech do světa. Po silnicích nejen Českého ráje a Pojizeří. Z Českého ráje a Podkrkonoší – supplementum 17*. Semily: SOA Litoměřice – SOKA Semily, s. 71–77.

¹⁴ Štemberk, Jan [2008]. *Automobilista v zajetí reality. Vývoj pravidel silničního provozu v českých zemích v první polovině 20. století*. Praha: Karolinum. Velmi stručného zpracování se dočkala i problematika dopravních přestupků. Pavlíček, Kamil – Komárek, Jindřich [2015]. *Historie a vývoj silničních dopravních přestupků v právní úpravě před vznikem Československé republiky a po jejím vzniku až do počátku České republiky*. Praha: Prime Safety.

¹⁵ Zelený Filip – Feuereisel, Dalibor [2011]. *Poznávací značky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Chyňava: SAXI.

¹⁶ Příkladem může být severočeský Liberec. Zeman, Jaroslav [2013]. Krušný život motoristy. Dlažebné v meziválečném Liberci. „Automobilisto, dej ještě, dej víc!“ *Fontes Nissae* 14 (2): 4–14.

Jak již bylo vzpomenuto, automobil obohatil architekturu o nový typ stavby, garáž, která se stala nezbytnou složkou nové výstavby a současně i zcela svébytnou stavbou. Jelikož bylo dlouhou dobu v rozporu s pravidly, a tedy nemyslitelné, aby automobil parkoval na veřejných prostorech, tak se garáž, ať vlastní (pevná či přenosná), nebo pronajatá (včetně místa ve velkogarážích) proměnila v nutnost všedního života každého motoristy. První garáže se objevily na konci 19. století ve Vídni a zanedlouho také v Praze. Garáže se dokonce staly nedílnou součástí moderního vybavení prvotřídního hotelu. Takovým byl u nás hotel Alcron v Praze, vybudovaný podle plánů svého majitele Ing. Aloise Krofty. Nutno dodat, že nadlouho zůstal také jediným. Vybavení garáže předpokládalo stojan s pohonnými hmotami, ruční mytí a drobný servis. Stejně tak se s garáží (a také bytem pro řidiče) počítalo jako se samozřejmou součástí nových vil vznikajících v meziválečném období. Se zaměřením na meziválečné Československo a zvláště Prahu, se tematice garáží věnoval Petr Vorlík.¹⁷

Vývoj silniční sítě v kontextu automobilové dopravy stál dosud spíše na okraji badatelského zájmu. Od vydání dnes již vpravdě klasické knihy Františka Roubíka uplynulo v letošním roce 80 let.¹⁸ Samozřejmě, že v řadě i shora zmíněných prací je otázka uzpůsobování silniční sítě automobilové dopravě zmíněna, existuje též řada dílčích studií o výstavbě dálnic,¹⁹ syntetické zpracování pro automobilismus tak důležité stavby, jako je silnice, však stále chybí. Sledování silniční sítě má své styčné body i s kartografií. Automobilista potřeboval ke svým cestám mapu, aby se mohl orientovat v nových místech. Automapy tak představují specifický pramen poznávání vývoje automobilismu v zásadě pro celé 20. století. Výklad proměn silniční sítě na pozadí automap by mohl přinášet zajímavé a interaktivní pohledy na téma silniční sítě.

Velké mezery jsou též v zachycení automobilismu v rámci urbánních dějin. Snad nejvíce by byl člověk z minulosti překvapen při průchodu ulicemi měst lemovanými nekonečnými řadami automobilů. Současný motorista stojící v dlouhých a pravidelně se opakujících dopravních zácpách naopak lamentuje nad úzkými silnicemi měst, které neumožňují rozšíření vozovky o další pruhy. Proměna tváře města je automobilem sasažena nejvíce. Teprve v nedávné době se vztah chodec – motorové vozidlo, jednoznačně vychýlený ve prospěch motoristů, začal opět vracet do rovnovážného stavu. Centra měst se postupně uzavírají pro automobilovou dopravu a přibližují se zpět nemotoristům. Tyto proměny ovlivněné společenským vnímáním motorismu si též zaslouží hlubší odbornou pozornost.

Při stručném sledování rovin motorismu jsme se pozvolna přesunuli do roviny společnosti a kultury. Automobil zvláště od meziválečného období začal vstupovat prakticky do všech oblastí života společnosti. Zvláště toto je oblast, která je v české historiografii nejméně probídaná.²⁰ Pohledy spojující automobilismus se sociálními a kulturními dějinami se začaly v západní historiografii rozvíjet až po druhé světové válce. Souviselo to samozřejmě

¹⁷ Vorlík, Petr [2011]. *Garáže. Meziválečné garáže v Čechách, zrod nového typologického druhu a proměny stavební kultury*. Praha: VCPD ČVUT.

¹⁸ Roubík, František [1938]. *Silnice v Čechách a jejich vývoj*. Praha: SPS.

¹⁹ Např. Líd, Václav [2002]. *Poslové zapomenuté budoucnosti, výstavba dálnic v letech 1938–1950*. Praha: ŘSD; Líd, Václav – Janda, Tomáš [2006]. *Stavby, kterým doba nepřála: Výstavba dálnic v letech 1938–1950 na území Čech a Moravy*. Praha: ŘSD.

²⁰ Uceleněji se zřetelem ke Slovensku se o podchycení širších společenských souvislostí automobilismu se zaměřením na meziválečné období pokusil Jančura, Mikuláš [2017]: *Osobný automobilismus na Slovensku v letech 1918–1938*. Košice: UPJŠ.

s nástupem nových koncepčních přístupů a zájmem o nová témata, spojená s příklonem k dějinám každodennosti, kde automobil začínal představovat důležitého hráče. S ohledem na formování konceptů kulturních dějin²¹ začala západoevropská historiografie zkoumat společenskou rovinu automobilismu od 60. let 20. století.

Zájem o společenskou dimenzi automobilismu je v české historiografii relativně nového data. Pokud odhlédneme od popularizačních prací nestora české automobilové historie Adolfa Kuby,²² tak za stěžejní lze požadovat práce Jana Králíka.²³ S druhou uvedenou prací jsme se přesunuli do oblasti vlivu automobilismu na občanskou společnost v rovině spolkového života a organizovaného motorismu, která má v českém prostředí tradici již od roku 1904, v německém prostředí samozřejmě delší. Při zkoumání sociální stránky automobilismu se nelze vyhnout i různým přístupům společenských vrstev. Více otevřené byly vyšší vrstvy, které se však současně potýkaly se silnějším konzervativismem. Zvýšeného zájmu se dosud dočkala šlechta.²⁴ Ostatní vrstvy či skupiny obyvatelstva, jejichž zpracování bude zajisté po heuristické stránce velmi náročné, zatím zůstávají na okraji badatelského zájmu. Na přelomu 19. a 20. století se objevily také „automobilové“ paměti.²⁵ Pod vlivem nedávných událostí v Saudské Arábii by za pozornost stál i genderový přístup.²⁶ Opačný přístup, tedy vymezení zákazníků z pohledu určité – prestižní – značky, byl dosud zkoumán na vozech Bugatti.²⁷

Společenská dimenze automobilismu se nedá zpracovat bez reflexe jeho vlivu na každodenní život i volný čas. Na jedné straně automobil jako dopravní prostředek volný čas opticky prodlužuje, na druhé ovlivňuje jeho trávení. To se promítá zvláště do oblasti cestovního ruchu, či chcete-li, autoturistiky. Autoturistika má všechny předpoklady k masové oblibě, předpoklad je jediný, mít automobil (motocykl). Autoturista se vyznačuje nezávislostí na veřejné dopravě a větším akčním rádiem.²⁸ Autoturistika má však i své specifické požadavky (např. autokempy, motoresty).²⁹ Volnočasová stránka automobilismu by nebyla úplná, pokud bychom nezmnili automobilový sport. Větší pozornost byla dosud věnována sportovcům a jejich strojům³⁰ než fanouškům a fandění.

²¹ Burke, Petr [2011]. *Co je to kulturní historie?* Praha: Dokořán.

²² Např. Kuba, Adolf [1988]. *Jak přišli koně pod kapotu*. Praha: NADAS.

²³ Králík, Jan [2001]. *Století motorismu. Automobil v českých zemích*. Brno: BVV; týž [2004]. *Sto let klubového života 1904–2004*. Brno: Ateliér Kupka.

²⁴ Hořejš, Miloš – Křížek, Jiří, a kol. [2012]. *Automobilismus a šlechta v českých zemích 1894–1945*. Praha: NTM; Hořejš, Miloš – Křížek, Jiří [2015]. *Zámek s vůni benzínu. Automobily a šlechta v českých zemích do roku 1945*. Praha: Mladá fronta.

²⁵ Bierbaum, Otto Julius [1903]. *Eine empfindsame Reise im Automobil*. Berlin: Bard.

²⁶ Lehce naznačený v pracích: Pachmanová, Martina, *Sen o automobilu. Moderní obraz ženy za volantem a prvorepubliková reklama*. Dostupné z: <www.zenyvumeni.cz/index.php?id=94>; Klusáčková, Lucie [2016]. *Fenomén automobilismu a ženy za první republiky*. Bak. práce, MU, FF. Brno.

²⁷ Garnier, Pat – Janoušek, Ivo – Kožíšek, Petr [2002]. *Automobily Bugatti v českých zemích*. Praha: NTM.

²⁸ Pro meziválečné období srovnej: Štemberk, Jan [2009]. *Fenomén cestovního ruchu. Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu*. Pelhřimov – Praha: Nová tiskárna Pelhřimov – VŠO v Praze. Pro dobu 40. let 20. století, kdy byla úloha autoturistiky s ohledem na situaci okrajová, srovnej: Jakubec, Ivan – Štemberk, Jan [2018]. *Fenomén cestovního ruchu. Cestovní ruch pod dohledem třetí říše*. Praha (v tisku).

²⁹ Štemberk, Jan [2017]. *Pěšky, na lyžích, na kole, loď či autem. K dějinám československé turistiky v letech 1945–1968*. Pelhřimov: Nová tiskárna.

³⁰ Skořepa, Miloš [1969]. *Mistři za volantem. Kniha o automobilových závodnících*. Praha: Olympia; Hořejš, Miloš, a kol. [2014]. *Jiří Kristián Lobkowicz, aristokrat s duší závodníka. Kapitoly z dějin české aristokracie a automobilismu*. Praha: Mladá fronta – NTM.

Na motorismus začala reagovat i kultura. Automobil pronikl do divadla, poezie,³¹ prózy, výtvarného umění, hudby a později i do filmu, ale také do rozhlasu a televize. Ladné křivky automobilu se staly novým objektem pro estetično a krásno. Nejnověji nákladní pronikl automobil až na prkna naší první scény v modernizovaném pojetí Fausta.

Automobil se dostal do zorného pole divadelních her již před první světovou válkou³² a tento zájem pokračoval i po ní.³³ Postupně se také stal námětem pro dětská představení s výchovně-vzdělávacím aspektem.³⁴ Nové tisíciletí rovněž přineslo několik českých „automobilových“ her.³⁵ Ani v zahraniční autoři (jako I. Bergman, E. A. Longen, T. Wilder)³⁶ automobil neopomenuli, většinou se však vztah umění a automobilu (a techniky) omezuje na futuristy v čele s Eugènem Ionesco.³⁷ Ani oblast hudby nezůstala automobilu ušetřena.³⁸ V nedávné době vyšla rovněž skvělá studie o vztahu automobilu a hudby.³⁹ Čeští umělci se pak soustředili na zachycení automobilu jako součásti všedního života,⁴⁰ viděli motocykl⁴¹ a automobil či autobus⁴² jako svébytnou formu.⁴³ Speciální případ uměleckého ztvárnění událostí útěku občanů NDR do SRN představuje socha trabanta na nohou (*Trabant*) Davida Černého z roku 1989. Z hlediska estetického připomeňme alespoň Tatru 77 Hanse Ledwinky. Je potěšitelné, že na českých vysokých školách vznikají kvalifikační práce s problematikou automobilismu, jež je pojmána z nejrůznějších pohledů (ekonomicky, technicky, biograficky nebo inovativními přístupy).⁴⁴

Stranou nemůže zůstat ani symbolika. Automobil se stal symbolem rychlosti, společenského postavení, úspěchu i životního stylu. Symbolika se proměňovala i s ohledem na politické režimy. Symbolem nacistické politiky se stal lidový automobil, na který si může našetřit každý, i dělník. Socialistická ideologie automobil odmítala, alespoň ve svých

³¹ Automobil se dostal i do názvu básnické sbírky. Hruška, Petr [2007]. *Auta vjíždějí do lodí*. Brno: Host. Lze zmínit rovněž báseň Ivana Blatného: Masarykův okruh.

³² Kraatz, Kurt [1906]. *Automobilista. Žert ve třech jednáních*. Praha: M. Knapp.

³³ Nový, A. J. [? po 1926]. „*Revoluce v domácnosti*“ (*Made in Czechoslovakia*). *Veselohra o třech jednáních*. Praha.

³⁴ Kašpárek v Americe čili O tom, čeho je se stříci našim dětem na ulici [1923]. In. Driml, Karel: *Kašpárkovy zdravotnické tůčky. Kašpárkovy výstupy pro loutkové, maňáskové, bramborové a dětské divadlo*. Choceň; Nešvera, R. [1929]. *Automobilová princezna. Loutková veselohra o třech jednáních*. Praha: Dr. J. Veselý; Karas, J. F. [1930]. *Automobilový princ. Společenská hra s veselým koncem o třech jednáních*. Praha: Fr. Švejda; Trampoty automobilisty [1933]. In. Balák, Karel. *Veselá dětská beseda. Básně, recitace, písně a sceny pro veselé dětské besedy*. 2. díl. Praha, s. 37–39 a Veselí automobilisté [1940], tamtéž. 3. díl, s. 29–31; Skořepa, Zdeněk [1962]. Blues porouchaného automobilu. In. *Hříčky nevážné i závažné. Loutkové hry pro velké diváky*. Praha, s. 19–21.

³⁵ Drábek, David [2002]. *Embryo čili Automobily východních Čech. Horor všedního dne. Dvě dějství + černá skříňka*. B.m.; Branald, Adolf – Balaš, Radek [2009]. *Dědeček automobil (muzikálové lepopelo s hudbou George Gershwin)*. Mladá Boleslav.

³⁶ Bergman, Ingmar – Longen, Emil Artur – Wilder, Thornton [b.d.]. *Radosti majitele automobilu*. Mladá Boleslav.

³⁷ Ionesco Eugène [1961]. *Der Automobilsalon*. In. *Dreizehn europäische Hörspiele*. München: Piper, s. 113–118.

³⁸ Postava Spejbla zpívala milostný song, kde automobil hrál významnou roli: „Abych si Tvé srdce dobyl, koupím já ti automobil!“ *Večerní valčíková serenáda* [1929]. Praha.

³⁹ Poláková, Markéta – Šederová Purschová, Adéla [2012]. Auto-pop: Vášnivá a osudové spojení automobilu a populární hudby. *Anthropologia integra* 3 (2): 45–66.

⁴⁰ Duša, Ferdiš [1923]. *Ulice večer, dřevoryt*.

⁴¹ Švec, Otakar [1923]. *Sluneční paprsek (Motocyklista)*, bronzy; Lhoták, Karel [1942]. *Motocykl se zeleným přívěsným vozíkem, olej*.

⁴² Karoušek, Ladislav [1958]. *Večerní autobus, plátno*.

⁴³ Sudek, Karel [1932]. *Kov a sklo, fotografie*.

⁴⁴ Např. Jančařík, Tomáš [2007]. *Esaj o automobilismu s přihlédnutím ke konceptu „jevení“ u Adolfa Portmanna. Geneze, morfolgie a význam automobilové formy z hlediska etologie*. Bak. práce, FHS UK. Praha.

počátcích, jako pozůstatek buržoazních časů, naopak motocykl byl však vnímán jako „proletářský“ dopravní prostředek.

Automobil tedy vyjadřoval individualismus, svobodu, opojení rychlostí, výraz úspěšného profesního a sociálního postavení (statusu) ve společnosti (ať již získaného rodinným majetkem či profesí). K tomu po první světové válce přibyla ještě další dimenze, a to demokratizace, k níž došlo v souvislosti s vyšší dostupností (v porovnání se situací před rokem 1914) automobilu pro spotřebitele. Od „pouze“ dopravního prostředku spojeného s výkonem profese, se automobil stal i sportovním náčiním, sportem, typem trávení volného času (autoturistika, mototuristika) a symbolem konzumní společnosti. Současně se automobil stal jakými „multiplikátorem“ pro národní hospodářství a společnost, jak tuto funkci plnila železnice v 19. století. Závislost na automobilové produkci je ve vyspělých ekonomikách enormní a každé zaváhání ekonomického cyklu nese s sebou doslova dominový efekt nejen samotné výroby automobilů a dodavatelů, ale i dalších odvětví hospodářství.

Komplexní zkoumání fenoménu automobilismu vyžaduje nejen různorodý tým z hlediska profesního zařazení a víceleté badatelské úsilí. Před časem se o to pokusili na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci s internetovým výsledkem „Člověk-Auto-Encyklopedie“ (on-line). Jedná se o chvályhodný počín s otevřeným závěrem (stále vznikají nová hesla, resp. Heslář odkazuje na jejich pozdější realizaci) a možná až příliš velkými ambicemi z hlediska obsažnosti (celosvětový a „všeobsažný“ záběr).⁴⁵ Nejnověji se realizuje poněkud sevřenější a také reálněji zpracovatelný projekt pod vedením Univerzity Karlovy (FHS) za účasti Národního technického muzea v Praze a Technického muzea v Brně pod názvem „České století motorismu“, zaměřený na představení posledních sto let vývoje automobilismu a motorismu v českých zemích, respektive Československu v širokém společenském (kulturním, politickém, technickém) kontextu. Výsledkem projektu budou publikace, studia a články v periodikách, výstavy a interaktivní mapy.

*Ivan Jakubec (*1960) působí na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Odborně se zabývá moderními hospodářskými dějinami 19. až 20. století, dějinami techniky, dopravy a infrastruktury.*

⁴⁵ <<https://is.muni.cz/do/sci/UAntrBiol/el/clovek-auto/index.html>> [30. 6. 2018].

Georg Simmel a jeho příspěvek k historické sociologii (několik poznámek ke stému výročí úmrtí významného myslitele)

Georg Simmel (1858 Berlín – 1918 Štrasburk) patří spolu se svými současníky – Maxem Weberem a Émilem Durkheimem – mezi ty, kteří ovlivnili podobu soudobé sociologie nejvýraznějším způsobem. Je přitom pozoruhodné, že na rozdíl od Webera a Durkheima měl Simmel mnohem větší vliv na vývoj sociologie v Americe (zejména prostřednictvím chicagské školy) než v Evropě. V naší připomínce Simmelova výročí, které připadá na tento rok, se nechceme vracet ani k problematice Simmelovy formální sociologie ani k jeho esejistickému přínosu [Simmel 1977] pro postmodernismus, ale zaměříme se na jeho intelektuální příspěvek k historické sociologii.

Obecně lze říci, že to, co je pro Simmelovo sociologické myšlení charakteristické, je jakási oscilace mezi mikro- a makroúrovni sociální reality. Je pro něj typické, že nepřijímá ani weberovský individualismus, ani durkheimovský holismus, ale snaží se budovat jakousi střední pozici, v níž spojovník mezi individuí a společností představuje koncept *Wechselwirkung* – vzájemné působení, tedy interakce. Úsilí věnované promyšlení vzájemného vztahu mezi mikroúrovni a makroúrovni sociální reality se pak promítá i do problematiky, o které budeme hovořit.

Pokud si položíme otázku, čím přispěl Georg Simmel k rozpracování tematiky historické sociologie, můžeme připomenout především dvě oblasti. Tou první je zkoumání společenských proměn spojených s nástupem moderní doby, druhou oblastí jsou otázky týkající se filozofie dějin (*Die Probleme der Geschichtsphilosophie* z roku 1892), historického času a historického bádání.

Připomeňme nejprve, že ve své knize *Filozofie peněz* [Simmel 2011 (1900)] věnoval tento autor pozornost otázkám rytmu a tempa společenského života. Sledování této otázky souviselo s tím, co bylo u Simmelových současníků, Wenera Sombarta a Maxe Webera, označováno výrazem duch kapitalismu. Simmel ve své práci konstatuje, že rytmika má psychologický a historický význam. Na rytmus vzestupů a poklesů je orientován náš život v celé své rozmanitosti. Pohyb ve vlnách, který zaznamenáváme bezprostředně ve vnější přírodě jako základní formu mnoha jevů, poukazuje na rytmiku jako na všeobecné schéma, které ovlivňuje duševní život lidí.

Součástí Simmelovy formální sociologie, kterou představil v díle *Soziologie* [Simmel 1992 (1908)], je zkoumání formálních podmínek zespolečenštění. K těmto podmínkám řadí Simmel prostor, čas a počet. Podle Simmela se jedná o formální podmínky, které působí na společenský život nikoliv samy o sobě, nýbrž prostřednictvím psychických procesů. Moderní pojetí času se podle Simmela prosadilo v 15. století se vznikem světového trhu a finančních center s rychlým obratem levných peněz. Tehdy začaly bít věžní hodiny čtvrt hodiny a čas byl označen jako nejdražší zboží. Životní tempo podle Simmela akceleruje pod vlivem ekonomických procesů, přičemž rozhodující vliv má zrychlování cirkulace peněz.

Ve studii „Die Grossstädte und das Geistesleben“ z roku 1903 upozorňuje Simmel na výrazné rozdíly v životním tempu velkoměsta ve srovnání s malým městem nebo venkovem. Velkoměsta reprezentují moderního ducha, orientovaného na přírodní vědy, jejichž ideálem je přeměnit svět v početní příklad a každou jeho část vyjádřit pomocí matematické formule. Odpovídá to počtářství a přesnosti praktického života, které přineslo peněžní hospodářství. Díky početní povaze peněz se v chování jednotlivých subjektů, zejména v jejich úmluvách a ujednáních prosazuje jasnost, jednoznačnost a preciznost, což se mimo jiné projevuje i ve všeobecném rozšíření kapesních hodinek [Simmel 1957: 230].

Druhou tematickou oblast, v níž se u Simmela setkáváme se zájmem o čas, reprezentuje jeho studie *Das Problem der historischen Zeit* [Simmel 2015 (1916)]. Simmel v této práci konstatuje, že existují dvě podmínky, které musejí být splněny, pokud má být určitá událost uznána za historickou: 1. tato událost musí být tato umístěna na určité konkrétní místo v čase, a 2. my musíme této události porozumět. Zde se však podle Simmela dostáváme k určitému paradoxu, který spočívá v tom, že ono porozumění, o které se jedná, je vlastně něčím mimo onen chronologický čas, do kterého je a musí být příslušná událost umístěna. Porozumění probíhá podle Simmela tak, že od historického času *de facto* odhlížíme.

Podle Simmela tomuto paradoxu neodporuje ani ta skutečnost, že porozumění, o které se jedná, nějakým způsobem zahrnuje určité časové poměry, například v tom smyslu, že dva jevy jsou kauzálně provázány, tzn. jeden z nich je příčinou toho druhého. I v tomto případě podle Simmela není pro porozumění důležité umístění těchto dvou vzájemně spjatých jevů na konkrétním místě časové osy, ale porozumění toho, jakým způsobem se oba tyto jevy vzájemně podmiňují.

Porozumění historii ovšem předpokládá podle Simmela nejen porozumění jednotlivým aktům lidského dění, ale také porozumění historickým epochám jako celkům. Každý takový celek pak už ale není možné uvažovat nezávisle na historickém čase. Naopak, každá epocha, máme-li jí porozumět, musí být v tomto historickém čase umístěna konkrétně a jednoznačně tak, jak se jednotlivé epochy ve svém sledu vzájemně podmiňují. Řešení antinomie, o níž Simmel hovoří, je tedy podle jeho názoru možné teprve tehdy, když jsme schopni porozumět historii jako celku.

Je tu však ještě jeden problém, který se týká kontinuity a diskontinuity. V našem chápání historie plní podle Simmela významnou úlohu určité časové body, jež lze označit jako body krystalizační; jsou jimi např. období jednotlivých panovníků, války, bitvy apod., a každý z těchto bodů má své vlastní trvání. Simmel konstatuje, že zatímco dění je kontinuální (jednotlivé děje na sebe vzájemně navazují), historický obraz je a musí být diskontinuální, neboť přílišný důraz na kontinuitu by vedl k jeho naprostému rozmazání. Porozumění historii se tedy pohybuje v jakési oscilaci mezi jednotlivými diskontinuálními historickými obrazy a mezi nepřetržitým proudem tohoto dění.

Jaký celkový obraz historického vývoje mohl mít před očima sám Simmel, o tom podstatným způsobem napovídá jeho pozdní práce *Der Konflikt der modernen Kultur* [Simmel 2016 (1918)], z níž vyplývá, že to byla vize značně pesimistická. Dodejme, že v tomto svém pesimismu jakoby předznamenává práci Oswalda Spenglera *Zánik západu*, která vyšla po první světové válce (1918–1922), i pozdější práci Sigmunda Freuda *Nespokojenost v kultuře* z roku 1930. Vývoj kultury podle Simmela má tragický rozměr, protože kultura, která je lidským výtvořem, si postupně člověka podmaňuje, a její formy nejen že člověka omezují, ale vedou i k deformaci jeho životních projevů a k podlamování jeho vitality.

Nedávné interpretace Simmela mnohdy ústily v konstatování, že jeho formální sociologie se z dnešního pohledu přežila, a nemá valnou cenu si ji připomínat. Inspirativní význam byl v době postmoderního boomu přiznáván takřka výhradně jen jeho sociologickým esejům. Dnešní diskuze, které se v souvislosti se simmelovským výročím rozvinuly (například na *XIX. ISA World Congress of Sociology* v Torontu v červenci 2018) ukazují, že vliv tohoto myslitele na soudobé sociologické myšlení je podstatně širší a bohatší, a že má proto cenu se k němu i dnes vracet.

Jiří Šubrt

DOI: 10.14712/23363525.2018.55

Literatura

- Simmel, Georg [1957]. *Brücke und Tür: Essays des Philosophen zur Geschichte, Religion, Kunst und Gesellschaft*. Stuttgart: K. F. Koehler Verlag.
- Simmel, Georg [1992 (1908)]. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Simmel, Georg [1997]. *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Simmel, Georg [2011 (1900)]. *Filosofie peněz*. Praha: Academia.
- Simmel, Georg [2015 (1916)]. *Das Problem der historischen Zeit*. London: Fb&c Limited.
- Simmel, Georg [2016 (1918)]. *Der Konflikt der modernen Kultur*. London: Fb&c Limited.

Marx a rok 1968

Letošní rok je rokem mnoha výročí. Dvě z nich mají přitom řadu styčných bodů. V květnu jsme si připomněli 200 let od narození Karla Marxe, v srpnu si připomínáme 50 let od invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa, která ukončila tzv. obrodný proces označovaný jako Pražské jaro. Jak tento obrodný proces, tak i studentské bouře, které se v roce 1968 prohnaly západní Evropou, byly do značné míry inspirovány myšlenkami, které se odvolávaly na Marxe, i když v domácím prostředí šlo o myšlenky, jež směřovaly proti tomu, co bylo za pravou a jedinečnou správnou verzi marxismu vydáváno vládnoucí mocí.

Dvěma základními motivy kritiky ze strany domácích, k marxismu se hlásících intelektuálů (Jiří Cvekl, Rober Kalivoda, Karel Kosík, Karel Michňák, Lubomír Sochor, Eduard Urbánek aj.), pro něž používala vládnoucí moc označení revizionisté, bylo v druhé polovině 60. let: a) přesvědčení, že ideologicky a mocensky prosazovaná verze marxistické doktríny není tou nejsprávnější interpretací Marxových myšlenek (především proto, že je velmi rigidní, uzavřená novým idejím, a především stále ještě výrazně kontaminovaná stalinismem), a b) kritický postoj k tehdejšímu politickému systému, jehož podoba neodpovídala představám svobodné společnosti, kterou měl podle jejich názoru na mysli Marx.

Pokud jde o pojmové instrumentarium této kritiky, které bylo s odkazem na Marxe využíváno, můžeme říci, že jedním z nosných konceptů této doby se stal pojem odcizení. Byl to pojem, jenž významně ovlivňoval také západní levicové myšlení, a podněcoval sociální imaginaci revoltujících skupin mládeže i úsilí nových sociálních hnutí.

Marx, jak známo, poprvé zformuloval náčrt teorie odcizení v *Ekonomicko-filosofických rukopisech z roku 1844* (poprvé vyšly až 1932), avšak komplexní pohled na tuto problematiku mu poskytly teprve jeho pozdější analýzy fungování kapitalistické ekonomiky v *Kapitálu*. Marxovi bývalo někdy vytýkáno, že v *Kapitálu* chybí člověk jako individuum, že pro věci zapomíná na lidi. Francouzský, marxisticky orientovaný strukturalista Louis Althusser to dokonce pokládal za přednost marxismu a koncipoval marxistickou filozofii jako „teoretický antihumanismus“, který se obejde bez teoretických služeb pojmu člověk, pojmu, jenž byl podle Althussera z vědeckého hlediska nepoužitelný. Kritikové tohoto názoru však argumentují tvrzením, že Marx ve skutečnosti člověka popisuje a analyzuje, a sice tak, jak reálně v rámci kapitalistického výrobního způsobu existuje, totiž jako skrytého za svými produkty, které se proti němu staví a ovládají jej jako nějaká vnější síla.

V západním myšlení našly úvahy o odcizení odezvu především ve dvou filozofických směrech. Jedním z nich byl francouzský existencialismus, rozvíjený autory (Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Albert Camus), v jejichž díle se objevuje postava člověka izolovaného od společnosti a dějinného vývoje, plného úzkosti a pocitu absurdity. Druhým byla kritická teorie, která se zformovala v Německu ve třicátých letech 20. století ve Frankfurtu

nad Mohanem (Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, Herbert Marcuse, Erich Fromm aj.) a jež postavila proti myšlence proletářské revoluce ideu společenské emancipace.

Pro tvorbu *frankfurtské školy* se po druhé světové válce stal charakteristickým pesimismus; představa, že historický proces směřuje nikoli k realizaci emancipativních ideálů, nýbrž k světu, který je totálně ovládnán odcizenými společenskými silami a který vede k zániku individuality. Emblematickým dílem tohoto zaměření je Marcuseho *Jednorozměrný člověk* z roku 1964. Autor v něm představuje soudobou západní společnost jako společnost iracionální, jejíž duchovní a materiální vyspělost není využita k svobodnému rozvoji lidských potřeb, ale k ovládnání individuí. Marcuse spatřuje aspekty odcizení nejen v ekonomické základně, ale také v politice, technice, kultuře a jazyce. Je to společnost, která namísto svobody nabízí masový konzum spojený se vštěpováním umělých, nepřirovných potřeb a s manipulací, jež vede k tomu, že v lidech formuje jednorozměrné myšlení a chování.

Vrátíme-li se k české intelektuální scéně 60. let, můžeme za všechny připomenout jednu osobnost, kterou byl germanista Eduard Goldstücker, jenž v roce 1963 inicioval mezinárodní odbornou konferenci o Franzi Kafkovi v Liblicích. Goldstücker ve svých pamětech uvádí, že v srpnu 1968 přišla propaganda Německé demokratické republiky dokonce s tvrzením, že kontrarevoluce v Československu začala právě na této kaskovské konferenci.

Goldstückerův zájem o Kafku měl dvojí motivaci. Prvním motivem byla jeho snaha zařadit tohoto autora, který byl v socialistických zemích přehlížen jako představitel úpadkové západní kultury, do oficiálních dějin literatury. Druhým motivem byla snaha využít jeho filozofický potenciál pro kritiku současné společnosti. Jedním z charakteristických rysů Goldstückerova přístupu byla snaha ukázat na spojení mezi Kafkovou vizí světa a Marxovou teorií odcizení.

To, čím Goldstücker v této době nejvíce provokoval strážce ideologické čistoty marxismu-leninismu, bylo tvrzení, že odcizení existuje nejen na Západě, ale i v socialistických zemích. Goldstücker argumentoval tím, že zvláště v dlouhé době přechodu od kapitalismu k socialismu se mohou objevovat takové situace, kdy lidé pociťují odcizení silněji, než za kapitalismu. Sám Goldstücker měl k tomu tvrzení – jako oběť politických procesů z padesátých let – nepochybně i své osobní důvody.

Porozumět tomu, o co usilovali v druhé polovině 60. let reformními komunisté, není dnes úplně jednoduché ani pro ty, kteří patří k nové, mladé generaci levicově smýšlejících intelektuálů. Doba se změnila, zásadním způsobem se proměnily podmínky v naší zemi, a změnu doznal také odborný slovník. Díváme-li se na soudobé kritické myšlení, vidíme, že dochází k výraznému odklonu od vzorců, které v něm dominovaly v minulosti a ve kterých sehrávaly klíčovou roli marxovské koncepty „vykořisťování“ a „odcizení“.

Pojem vykořisťování je sice stále přítomný ve studiích a úvahách, které se zabývají historickým vývojem kapitalismu, ale pokud jde o problémy soudobého světa, je užíván stále méně. V současnosti se s ním setkáváme hlavně v pracích, které byly inspirovány teorií závislosti a které ukazují, jak jsou země tzv. periferie dodnes vykořisťovány zeměmi centra, tedy Západu. V současnosti je to především koncepce světového systému, jíž rozvíjí Immanuel Wallerstein, anebo nejrůznější přístupy orientované na kritiku postkolonialismu a jeho praktik. Na pojem odcizení dnes narazíme jen zřídka, a to především v sociologických studiích věnovaných otázkám práce a volného času. Jazyk soudobých levicových teoretiků byl v posledních dvou až třech desetiletích obohacen řadou nových

výrazů. K pojmovým inovacím, jež tato doba přinesla, patří především pojmy „exkluze“ a „boj za uznání“.

Pojem exkluze patří k diskurzu, který se snaží převyprávět základní problémy soudobého světa tím způsobem, že přesouvá pozornost od vertikálních nerovností (chápaných jako rozdíl mezi bohatstvím a chudobou) k nerovnostem, jež jsou pojímány horizontálně, tedy jako odsouvání některých skupin lidí na okraj společnosti a jejich marginalizaci. Anthony Giddens ve své práci *Třetí cesta* konstatuje, že se koncept sociální exkluze nevztahuje ke stupňování nerovností, ale k mechanismům, jež mají za následek oddělování určitých skupin od hlavního proudu společnosti. I když výraz sociální exkluze nadále souvisí s nerovnostmi, nejedná se jen o třídní rozdíly, ale také o nerovnosti založené na genderové, etnické, kulturní či náboženské odlišnosti.

Teorii „boje o sociální uznání“ vypracoval německý filozof a sociolog Axel Honneth. Tvrdí, že spravedlnost a blaho v současných společnostech by měly být poměřovány především podle stupně, v němž jsou schopny zajistit podmínky vzájemného uznání pro různé skupiny obyvatel. Ty se ovšem svých nároků musí velmi často domáhat bojem, který Honneth charakterizuje jako „boj za uznání“. Velmi inspirativní se v tomto směru stalo Honnethovo myšlení například pro současné představitelky feministického hnutí.

Jak je zřejmé, ohlédnutí za letošními výročími nabízí – pokud jde o myšlenkové tradice – obojí, kontinuitu i diskontinuitu. Pro historickou sociologii je to podnět a příležitost k tomu, aby se zaměřovala nejen na sledování změn, které přinášejí společenské vývojové procesy, ale také na proměny idejí a konceptů, v nichž jsou tyto procesy zachycovány.

Jiří Šubrt

DOI: 10.14712/23363525.2018.56

Marek Německý: *Co drží společnost pohromadě? Pojetí sociální komunity a konstitutivního symbolismu u Talcotta Parsonse, Richarda Müncha a Jeffreyho Alexandera.* Praha: Karolinum, 2015, 197 s.

Rozvíjení poznatků a teorií ohledně sociálního řádu, konfliktu nebo změny představuje fundamentální pilíř sociologie jako vědy. Autoři, od klasiků až po současné vědce, se této komplexní otázce věnovali a jejich kontribuce umožňují dnes multidimenzionální pohled na společnost jako na objekt bádání.

Jeden z nejlivnějších směrů zabývajících se v teoretické sociologii 20. století otázkou teoretických a metodologických rámců představuje strukturální funkcionalismus. Jedná se o makrosociologický přístup, který klade důraz na sociální stabilitu, solidaritu a na sociální systém jakožto systém neustále směřující k rovnováze.

Strukturální funkcionalismus je ve 20. století úzce spojený s dílem Talcotta Parsonse. Parsonsovův funkcionalistický přístup k sociologii vychází z teorie sociální činnosti a teorie sociálního systému. I když na konci padesátých let dílo Talcotta Parsonse dominovalo, v následujících desetiletích bylo více méně (z)diskreditováno a již na konci let osmdesátých od něj bylo upuštěno. Nahradily jej jiné sociologické modely, jejichž účelem byl vývoj nefunkcionalistických přístupů při sociologickém bádání.

V tomto kontextu se rozvíjely teorie konfliktu, částečně jako reakce na teorii konsensu předloženou funkcionalisty a částečně kvůli neschopnosti funkcionalismu vysvětlit nové sociální vývoje a reality jako chudoba, sociální změny nebo politické rozbroje.

V poslední době se řada sociologů snaží o oživení funkcionalismu Parsonse, přičemž jedním z nejvýznamnějších je Jeffrey Alexander. Zároveň byly vyvíjeny alternativní přístupy obsahující funkcionalistické aspekty.

Právě do této kategorie lze zařadit knihu Marka Německého *Co drží společnost pohromadě?* Marek Německý působí na Pracovišti historické sociologie FHS UK v Praze a dlouhodobě se věnuje politické sociologii a strukturálně funkcionalistické sociální teorii.

Recenzovaná publikace navazuje na problematiku občanské společnosti v kontextu systémových teorií. Přesněji se jedná o uvažování nad tímto konceptem z perspektivy sociální teorie, která je podle autora oproti abstraktnosti politické filozofie schopná lépe zachytit a popsat sociální realitu.

Autor vychází primárně z teoretického rámce Talcotta Parsonse a zasazuje toto téma do kontextu funkcionalistické sociologie. Ústředním motivem knihy je pojem sociální komunity. Vhodnost tohoto pojmu při úvaze o soudržnosti moderní společnosti autor argumentuje tím, že pojem „v sobě kombinuje jak historicko-genealogický, tak i systémově-teoretický přístup“ (s. 15). Jedná se o koncept, který je podle Parsonse tvořen „jednak normativním systémem řádu, jednak statusy, právy a závazky vyplývající z členství“ (s. 170) a jenž je obecnější než pojem občanské společnosti. Tato definice je výchozím bodem pro výzkumný záměr knihy a Marek Německý se k ní v rámci své argumentace opakovaně vrací.

Cílem této publikace je Parsonsovu tezi o sociální komunitě rozšířit o další dimenze vyplývající z příspěvků neofunkcionalistických autorů, jako jsou Jeffrey Alexander a Richard Münch, a obecně k tomu připojit aspekty z teorie Davida Lockwooda, Steina Rokkana, Lewise Cosera a Johna Rawlse. S tím souvisí i vedlejší cíl publikace, a to zajistit korektní interpretaci Parsonsova díla. Jedná se především o zdůraznění komplexnosti přístupu Parsonse ve vysvětlení sociálního řádu: oproti existující kritice Parsons poskytuje složitější interpretaci koheze moderní společnosti než její existenci, a to na základě společně sdílených hodnot.

Metodologií práce, jak uvádí sám autor, je zkoumání politických procesů „v jejich komplexitě“ (s. 14), a nikoliv pouze v rámci politického subsystému společnosti. Autor tento přístup nazývá sociální teorií politiky. Práce je následně rozdělena do osmi kapitol, ve kterých autor postupně buduje svoji argumentaci. Tyto části by mohly být navíc vnímány jako samostatné eseje, které shrnují a interpretují teze a teorie od výše zmíněných autorů. Tímto nicméně publikace nepostrádá důslednost předložených argumentů a každá z kapitol svým způsobem

přispívá k nalezení odpovědi na otázku „co drží společnost pohromadě?“.

Jak napoví název první kapitoly, kniha začíná vymezením klíčových pojmů, se kterými autor následně operuje. Nejedná se však o pouhé definování použité terminologie, autor poukazuje i na nevýhody existujících definic a konfrontuje způsoby, jakými jiní autoři tyto pojmy interpretují. První kapitola tak uvádí čtenáře do způsobů konceptualizace sociální a systémové integrace a upřesňuje existující mezi nimi rozdíly. Podrobně přitom popisuje způsob, jak tyto pojmy interpretují David Lockwood, Jürgen Habermas, Anthony Giddens a jiní. Uvedená kapitola se dále zabývá pojmem sociálního řádu, koncepcí sociální integrace a jejími efekty, přičemž autor svoji vlastní interpretaci neustále kombinuje s dalšími pojetími jiných teoretiků.

Druhá kapitola poskytuje retrospektivní úvahu nad problematikou sociální integrace a sociální komunity. Odkazuje na dílo skotských osvícenců a na jejich chápání občanské společnosti, podrobně rozebírá teorii systémové diferenciace Herberta Spencera a poskytuje analytické hodnocení konceptu sociální komunity v pojetí Émila Durkheima. Přínos této kapitoly tedy spočívá ve vytváření důležitého teoretického rámce vycházejícího z teoretického podkladu klasiků.

Třetí a čtvrtá část je již věnována bezprostřednímu zkoumání pojmu sociální komunity v Parsonsově teorii. Marek Němeček zde chápe sociální komunitu jako pojem klíčový, který „vzniká institucionalizací kulturních hodnot, jejichž posledním zdrojem je řád konstitutivního symbolismu představovaný náboženstvím, do formy platných norem, které určují principy legitimního sociálního řádu a členství ve společnosti“ (s. 44). Tuto myšlenku autor dále rozvíjí a odkazuje na Parsonsův kulturní determinismus umožňující vysvětlit vznik institucí a na koncept „role“ v rámci jeho teorie systému jednání. Zajímavý je pak historicko-genealogický pohled na pojem sociální komunity, který je předmětem čtvrté části knihy. Autor zde vysvětluje pojem konstitutivního symbolismu a jeho roli ve vytváření sociální komunity. Následně je vývoj tohoto fenoménu zkoumán

u společností archaického a přechodného typu a u moderních západních společností. Jedná se o poněkud komplikovanější část knihy, svoje vysvětlení nicméně autor neustále podporuje příklady a schematickými zobrazeními.

V páté kapitole se autor věnuje zkoumání sociální komunity z hlediska systémové integrace. Tento proces popisuje pomocí Parsonsovy koncepce symbolicky generalizovaných medií, které „umožňují jak interakce v rámci jednotlivých subsystémů společnosti, tak i integraci těchto subsystémů“ (s. 78). Jejich příkladem jsou peníze, moc a různé typy vlivu. Tato média umožňují vzájemné změny mezi subsystémy a vytvářejí tím pádem zónu interpenetrace ekonomického, politického, sociálního a fiduciárního subsystému, čímž zajišťují systémovou integraci společnosti. I když se jedná o poměrně obtížně pochopitelnou argumentaci, která se neče s lehkostí, autor zde, stejně jako v průběhu celé knihy, přistupuje k problému s hloubkou erudicí, neustále odkazuje na různé zdroje a používá názorné příklady.

V následující části knihy autor upozorňuje na existující kritiku vůči strukturálnímu funkcionalismu kvůli jeho přeceňování role normativního konsensu ve společnosti a zabývá se tak přístupem teorie konfliktu. V souvislosti s tím autor zapojuje další pojmové nástroje Steina Rokkana a doplňuje rekonstrukce pojmu sociální komunity o teorii konfliktu a o úvahy ohledně jeho institucionalizace. Kapitola zahrnuje analýzu Coserovy teorie sociálního konfliktu a vysvětluje vztah normativního řádu a konfliktu. Obzvláště zajímavou kontribucí tvoří část, v níž autor prezentuje analýzu vztahu solidarity a schizmatu od britského sociologa Davida Lockwooda na základě „dvou modelů společnosti: konsenzuálního, který navazuje na Durkheima, a konfliktualistického, jenž vychází z Marxe“ (s. 114). Autor upozorňuje na komplementární vztah mezi těmito teoriemi a tím pádem poskytuje další dimenzi zkoumání a interpretace pojmu sociální komunity.

Následuje část věnovaná rozpracování Parsonsovy teorie v díle neofunkcionalistů. Cílem je poskytnutí nové interpretační možnosti pojmu sociální komunity, v souvislosti s tím autor uvádí myšlenku interpenetrace „řádu na základě

donucení, nahodilého řádu a ideálního řádu“ podle Richarda Müncha a „osobnosti, kultury a sociálního systému“ podle Jeffreyho Alexandra (s. 174). Poslední kapitola tuto myšlenku dále rozvíjí a zároveň poskytuje, v souvislosti s dosud předloženou argumentací, komplexní odpověď na otázku „co drží společnost pohromadě?“. Autor zde uvádí důležitou myšlenku ohledně udržování solidární vazby v moderní společnosti: „Růst sociální solidarity je tak odkázán na inovaci a iniciativu členů společnosti. Udržet tuto iniciativu a inovační schopnost současné společnosti představuje politický a sociální imperativ nejvyšší důležitosti“ (s. 145).

Kromě pokusu poskytnout důmyslnou odpověď na otázku „co drží společnost pohromadě?“ si tato kniha klade za cíl oživit, znovu otevřít a doplnit chybějící elementy teorie strukturálního funkcionalismu Talcotta Parsonse. V těchto velice ambiciózních záměrech pak představuje nespornou kontribuci. Autorovi se podařilo prokázat, že sociologie podle Parsonse by měla být i nadále studována za účelem pochopení vývoje sociologického myšlení a sociálního řádu současného světa. Při případném dalším bádání by autor mohl do tohoto kontextu zasazovat další aspekty a fenomény, jejichž existenci v současnosti lze těžce vysvětlit skrz teoretický rámec strukturálního funkcionalismu, jako jsou revoluce, sociální nerovnosti a další sociální napětí.

Závěrem je možné říct, že recenzované dílo je vhodné pro všechny, které zajímá teorie sociálního systému, sociálních struktur a celkově dominující sociologické myšlení 20. století. I když je čtení poměrně náročné, teoretický výklad je podporován řadou schematických zobrazení a příkladů, což poskytuje možnost pro lepší pochopení jak ústřední argumentační linie knihy, tak i otázky sociálního řádu vůbec.

Olga Georghieva

DOI: 10.14712/23363525.2018.57

Jana Nosková: „Proč to vyprávím?“ První polovina 20. století v písemných vzpomínkách německých obyvatel Brna / „Warum erzähle ich das?“ Die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts in schriftlichen Erinnerungen deutscher Bewohner Brünns. Brno: Etnologický ústav AV ČR, Praha – pracoviště Brno / Statuární město Brno – Archiv města Brna, 2016, 636 s.

Vzpomínám německy hovořícího obyvatelstva na život v meziválečném a protektorátním Brně se etnoložka Jana Nosková (tehdy společně s archivářkou Janou Čermákovou) věnovala již dříve v publikaci *„Měla jsem moc krásné dětství.“ Vzpomínky německých obyvatel Brna na dětství a mládí ve 20. až 40. letech 20. století*, která se na pultech knihkupectvích objevila v roce 2013. Impulsem k jejímu vydání se stal předchozí výzkumný projekt vedený brněnským etnologem Oldřichem Sirovátkou, jenž sledoval různé aspekty každodennosti v Brně na přelomu 19. a 20. století. Z důvodu doby svého vzniku před rokem 1989 se však tento výzkum opíral pouze o české etnografické a historické prameny a omezoval se na českou společnost. O německou perspektivu byl obohacen až výše zmíněnou publikací, která představila několik vybraných vzpomínkových vyprávění Brňanek a Brňanů německého původu, kteří prožili své dětství a léta dospívání v meziválečném a válečném období. Na tento počín navázala o tři roky později Nosková další knihou, jejíž název je obdobně jako v předchozím případě založen na citaci vzešlé ze vzpomínek jednoho z pamětníků. „Proč to vyprávím?“ ptá se během svého přemítání o životě Fritz Pechovsky a zároveň si odpovídá: „Protože bych se chtěl ohlednout nazpět, vzpomínout si“ (s. 244). V jeho otázce, jež se stala součástí titulu knihy a následné odpovědi se zrcadlí dvě témata tvořící alfu a omegu celého díla – vzpomínky a vyprávění. Fenomény, které jsou v současné (nejen) odborné literatuře velmi aktuální.

Recenzovanou knihu je možné považovat za „pendant“ ke knize *Měla jsem moc krásné dětství* (s. 21), jak se dočteme hned v jejím úvodu. V mnohém se s ní shoduje a navazuje na ni. Stejně jako předešlá kniha obsahuje jak českou, tak německou verzi, obdobná je též struktura

a částečně také tematické zaměření na vzpomínky na každodenní život v brněnské metropoli v první polovině 20. století. Z hlediska snahy zachytit autentická svědectví generace pamětníků, kteří prožili část svého života ve sledovaném období, lze výzkum, z něhož obě publikace vzešly, bezesporu chápat jako záchranný. Rozdíl však spočívá v odlišném druhu získaných a čtenářům zpřístupněných pramenů. Zatímco v předchozím případě byla práce založena na biograficko-narativních rozhovorech vedených pomocí metody oral history, pramenná základna druhé knihy je tvořena a rozšířena o písemně zaznamenané autobiografické texty.

Publikace je tematicky členěna do řady kapitol a podkapitol, fakticky ji však můžeme rozdělit do dvou částí. První část představuje teoreticko-metodologický rámec práce, v němž autorka velmi fundovaně přibližuje specifika psaných autobiografických pramenů (především v kontrastu k narativně-biografickým interview) a možnosti jejich zpracování v etnologii a historii jak v České republice, tak v zahraničí. Upozorňuje na subjektivní povahu těchto svěbytných konstrukcí, proč byly svými kritiky shledány jako „příliš stranické, málo reprezentativní a těžko ověřitelné – tedy nezdály se být spolehlivé“ (s. 25). Nosková však s tímto tvrzením nesouhlasí, podle ní spočívá hodnota a přednost těchto pramenů právě v jejich subjektivitě. Z autobiografií je sice mimořádně obtížné, ne-li nemožné posoudit, co se v dané době „skutečně“ stalo, zato ale umožňují vhléd do životního světa jedince, jenž je úzce napojen na fenomén identit. Jejich studiem nelze dospět k poznání dobových objektivních faktů, je však možné odhalit reprezentace osobních zkušeností a významy, které jsou uplynulým událostem ze strany dějinných aktérů přisuzovány.

Logicky autorka přechází k tématu paměti a vzpomínání. Po krátkém pohledu na fungování paměti z biologické perspektivy se již koncentruje na paměť jakožto sociálně podmíněný jev a s odvoláním na přední teoretiky paměti (Maurice Halbwachse, Jana Assmanna či Jeffreyho Olicka) jí přisuzuje re/konstruktivní a selektivní charakter. Z toho vyplývá autorčin apel na obezřetné zacházení čtenářů s autobiografickým materiálem, který je shodně jako v případě

vzpomínek odrazem aktuálních názorů a postojů jejich tvůrců. Není to ovšem pouze tzv. princip prezentismu, který vede k selektivnosti při předávání vzpomínek. Zohlednit je nutné také selekci z důvodu vlivu „dominantní paměti“, potřeby sebeúcty nebo potlačení negativních zážitků a zkušeností.

Tímto teoretickým exkurzem si autorka připravila půdu pro další kapitolu věnující se historickým událostem a jejich interpretacím, které se v publikovaných autobiografiích objevují. Do každodenního života osob, s jejichž životními příběhy a vzpomínkami se bude moci čtenář seznámit, významnou měrou zasáhly historické události a procesy 20. století; jako zásadní se ukázala první světová válka s rozpadem Rakouska-Uherska a následným založením Československa, politika meziválečného Československa a nacistického Německa, druhá světová válka a nucené vysídlení Němců a s ním spojená problematika tzv. Benešových dekretů. Jak se ukázalo, dominantní místo ve vzpomínkách bývalých obyvatel Brna zaujímaly události související s tzv. divokým odsunem. V rámci vysídlovací akce z 30. na 31. května 1945 byl vypraven pěší pochod německého obyvatelstva k rakouské hranici, během něhož došlo k velkému počtu úmrtí v řadách vyháněných obyvatel a do kolektivní paměti vysídlených Němců se zapsal jako „brněnský pochod smrti“. Autorka se věnuje podrobnějšímu popisu této události včetně nástinu střetu různých na české a německé straně často velmi odlišných a vzájemně se rozporujících interpretací o jejím průběhu či míře násilí a počtu obětí.

V práci je rovněž představen samotný sběr autobiografického materiálu. V roce 2010 a 2015 uveřejnila Nosková výzvu v časopise *Brünner Heimatbote*, vydávaný domovským spolkem *Bruna*, jenž sdružuje bývalé brněnské obyvatele. V tomto „inzerátu“ žádala vysídlené Němce původem z Brna, respektive z tzv. brněnského jazykového ostrova, o zaslání písemných vzpomínek na tehdejší život v tomto městě. Dále získala také sepsané autobiografie známých a přátel narátorů, se kterými v minulosti vedla rozhovor. Autorce se touto cestou podařilo nashromáždit celkem 31 písemných dokumentů, které jsou uloženy ve sbírkách brněnského pracoviště

Etnologického ústavu AV ČR. Tyto texty tvořily různorodý materiál, zaslány byly dopisy, deníky, autobiografie či vzpomínky na určité události (tzv. životopisné zápisky). Součástí došlých zásilek byly také dobové fotografie, kopie osobních dokumentů, novinové články či celé knihy o historii Brna nebo již jinde publikované vzpomínky vysídlených brněnských Němců, tedy pro etnology a historiky neméně zajímavý a cenný pramen.

Získaný autobiografický materiál je ze strany autorky podrobně popsán a kategorizován, všímá si jeho forem, rozsahu (v průměru měly texty okolo deseti až třiceti stran), doby sepsání (naprostá většina z nich byla sepsána ještě před samotnou výzvou) a důvodem jejich vzniku. Nechybí ani věkové (nejstarší autorka se narodila na konci 19. století), genderové (jednalo se o 13 žen a 18 mužů) a sociální složení (převažovaly střední a vysoké společenské vrstvy) autorů těchto textů. Ve zvláštní kapitole jsou přiblíženy redakční úpravy, jimiž autobiografie před knižním vydáním prošly.

Těžiště publikace a její významný přínos spatřuji především v druhé části, která je založena na jedenácti vybraných autobiografiích vysídlených Němců z Brna. Klíčem k jejich výběru se stal požadavek různorodosti forem těchto pramenů, zastoupeny jsou jak deníky, životopisné zápisky, tak autobiografie. Roli při výběru sehrál také rok narození, použity byly dokumenty pocházející od nejstarších autorů narozených před rokem 1914 a v meziválečném období. Texty od osob, narozených na konci třicátých let, respektive počátkem čtyřicátých let 20. století, zařazeny nebyly, neboť vlastní vzpomínky na život v Brně byly v těchto případech značně omezené. O své vzpomínky se v knize se čtenářem podílí čtyři ženy a sedm mužů, což přibližně odpovídalo genderovému zastoupení v celé sbírce. V neposlední řadě se jako důležité kritérium ukázal také rozsah autobiografií. Komplikace přinášely jak příliš dlouhé vzpomínky na vlastní život, které by zasloužily samostatné vydání, tak naopak velmi krátké texty, které neobsahovaly dostatečné množství informací pro možné zveřejnění a často se koncentrovaly pouze na jednu událost. Vybíráno proto bylo ze středně obsáhlých textů.

Každá autobiografie je doplněna biogramem, ve kterém jsou představeny nejdůležitější momenty životní dráhy tvůrců těchto dokumentů. Zatímco v samotných autobiografiích se může čtenář ponořit do vzpomínek na život v Brně před rokem 1945, respektive 1946, případně se dočte o pozdějších návštěvách Brna, v biogramu je popsán i další poválečný osud vzpomínajících osob. Toto cenné uvedení do tematicky a časově ohraničené autobiografie, které ji zasadí do širšího kontextu, je vždy zakončeno informacemi o tom, jak byl dokument získán, z jakého důvodu byl sepsán a jakou úpravou před zveřejněním prošel. Publikace je dále doplněna bohatou fotodokumentací, nechybí ani výkladový slovník dobových pojmů, uličník a jmenný a geografický rejstřík.

Jana Nosková se tématem dějin a kultury německy hovořícího obyvatelstva v českých zemích zabývá již dlouhodobě, a je tak možné předpokládat jistou kvalitu jejích textů. Ani recenzovaná kniha *Proč to vyprávím* v tomto ohledu nezklamala. Práci lze hodnotit jako velmi zdařilou a hodnotnou; nabízí nejen vhled do městské každodennosti z perspektivy někdejších obyvatel Brna, ale je také vítaným zdrojem informací z hlediska regionalistického bádání. Kniha by však neměla vyvolat zájem pouze u odborníků, pro svou přitažlivou a srozumitelnou formu si bezesporu najde cestu i k široké čtenářské obci.

Sandra Kreisslová

DOI: 10.14712/23363525.2018.58

Milena Lenderová – Martina Halířová – Tomáš Jiránek: *Vše pro dítě! Válečné dětství 1914–1918*. Litomyšl, Praha: Paseka, 2015, 277 s.

Kolektiv tří autorů působících na Univerzitě Pardubice připravil společnou publikaci nazvanou *Vše pro dítě! s* podtitulem *Válečné dětství 1914–1918*, kterou vydalo v Praze a Litomyšli nakladatelství Paseka v roce 2015. Milena Lenderová, autorka nebo spoluautorka téměř všech kapitol dané knihy, se odborně zaměřuje především na dějiny každodennosti 19. století,

genderovou historií 19. století a dějiny česko-francouzských kulturních vztahů 18. a 19. století. Martina Halířová se specializuje na dějiny každodennosti 19. století, genderovou historií 19. století, dějiny dětství, sociální dějiny a dějiny zdravotnictví. Tomáš Jiránek se zabývá hospodářskými dějinami českých zemí 19. a 20. století a vojenskými dějinami 19. a 20. století. Každý z autorů přistoupil ke zpracovávanému tématu prizmatem vlastního odborného zaměření a vznikla tak publikace, která pojednává o různých segmentech dětské válečné každodennosti v době Velké války.

Kniha je rozčleněna do sedmi kapitol a doplněna téměř třiceti stranami obrazových příloh, které ilustrují předcházející text. Autorem první kapitoly „Život v českých zemích za první světové války“ je Tomáš Jiránek. Jedná se v podstatě o jakousi vstupní kapitolu, kterou autor uvádí čtenáře do širších souvislostí zkoumané problematiky. Životy dětí a jejich každodennost se odehrávaly na pozadí života Rakouska-Uherska, monarchie, která před válkou z hospodářského hlediska poněkud zaostávala za vyspělejšími státy západní Evropy a která byla ohrožena vnitropolitickou nestabilitou plynoucí ze zostřujícího se napětí mezi jednotlivými národy (s. 16). Po vyhlášení války se začal každodenní život obyvatelstva proměňovat. Mobilizace odvedla na frontu několik milionů mužů. Jejich pracovní pozice musely zaujmout ženy, rostl podíl dětské práce a do výroby se zapojovaly i osoby pokročilejšího věku (s. 23). Některé ze základních potřeb bylo postupně možné uspokojit jen díky přidělovým lístkům (s. 24). Proměnily se životní podmínky i role jednotlivých členů rodiny, kterou už ne vždy tvořili rodiče a jejich děti.

Ve druhé kapitole „Slasti, strasti, traumata: dětská válečná každodennost“ přibližuje Milena Lenderová některé aspekty všednodenních i svátečních dní, které děti během války prožívaly. Počáteční zvědavost i nadšení obyvatelstva z vyhlášení války brzy opadly. Válka, která byla zprvu inspirací dětským hrám, kresbám i chlapeckým touhám po „skutečných“ vojenských oblecích, byla vystřídána realitou, v níž bylo mnohdy největším přáním odstranit nedostatky, které válka přinesla. Městské děti a ženy se vypravovaly o nedělích na venkov, kde se

snažily sehnat něco k jídlu (s. 60). Nedostatek potravin, které byly navíc často nekvalitní či zkažené (s. 59), vedl k tomu, že se na jídelníčku koncem války objevovalo vše, co bylo možné nalézt či sebrat v přírodě (s. 62). Hladovějícím se snažily pomoci obecní či městské úřady zřizováním válečných kuchyní, do nichž měly přístup školní děti i veřejnost (s. 58). Co se týče odívání a obouvání, děti byly nabádány k šetrnosti. Dětské oděvy byly přešívány z obnošených šatů dospělých, nastavovány, zužitkovávaly se i kvalitní předválečné bytové textilie (s. 64). Rovněž boty se začaly vyrábět z náhradních materiálů a v teplém počasí měly děti chodit co nejvíce bosy (s. 65). Autorka však také upozorňuje na skutečnost, že se nedostatek projevoval například i oslabováním tradičních rodinných a veřejných festivit. Vánoce byly stále chudší, na poutích a posvíceních nebylo postupem doby co prodávat (s. 46). Rakouské vlastnictví bylo naproti tomu posilováno oslavami jmenin a narozenin panovníka i jeho rodiny, slavila se také všechna vítězství rakouské armády a armád spojeneckých (s. 41–43). Vítězství armád byla ovšem vykoupena raněnými a mrtvými. Hned v září 1914 se ve městech objevovali první ranění, kteří neunikli dětskému oku. S bolestí a smrtí se děti setkávaly již před válkou, lidé stonali a umírali doma (s. 48). Válka ovšem do života dětí přinesla utrpení a smrt, jež se zdály být nekonečné.

Ve třetí kapitole „Válka a škola“ seznamuje Milena Lenderová čtenáře s fungováním instituce, která se snažila dětská trápení a nejistotu každodenního života alespoň zčásti mírnit. Ve škole i nadále určovala běh věci jasná pravidla, vznikala zde přátelství, která pomáhala zmírňovat zármutek ze ztráty blízkých, učitelé pomáhali dětem v hmotné nouzi, jak se dalo (s. 93). Škola jako státní instituce však měla i jiná válečná poslání. Měla v dětech pěstovat vlastenecké city, lásku k panovníkovi a myšlenku svornosti (s. 79), výuka měla podporovat posílení rakouského patriotizmu a bylo potřeba odstranit vše, včetně knih, co by tuto výchovu ohrožovalo (s. 83). V této souvislosti autorka zmiňuje problém, se kterým se české děti, např. na rozdíl od svých francouzských vrstevníků, musely potýkat. Děti byly oficiálně vedeny k tomu, že jsou

součástí užší vlasti (Čech) a širší vlasti (Rakouska). Rozštěpení vlasteneckého přináležení tak bylo pro děti další komplikací v každodenním životě, neboť něco jiného se říkalo doma, něco jiného ve škole (s. 94). Škola sama však řešila své vlastní problémy, neboť vyučovací systém se s postupem války hrotil. Přispívaly k tomu odvodů učitelů, zábor škol pro vojenské účely, zatížení škol pracovními povinnostmi, později i nedostatek uhlí (s. 69).

Ve čtvrté kapitole „Děti jako válečná pracovní síla“ zachycuje Tomáš Jiránek s Milenou Lenderovou fenomén dětské práce i jeho postupné legislativní úpravy. Práce dětí nebyla ničím novým; děti pomáhaly doma, na poli, v dílně, v obchodě, během industrializace se některé zapojily i do práce v továrnách (s. 98). V 19. století spatřujeme snahu státu legislativně upravit délku a charakter práce, kterou děti mohly vykonávat, s ohledem na jejich věk. Následné debaty o předčasném vtažení dítěte do pracovního procesu, jichž se účastnila i vznikající česká sociologie, byly ale přerušeny válkou (s. 101). Od jejího počátku byla zřejmá nutnost zapojení dětí do práce. Bylo nezbytné nahradit chybějící pracovní sílu odvedených mužů, navíc bylo třeba je živit, vyzbrojit, šatit a ubytovat (s. 101). Jejich odchod na frontu se ale projevil i v domácnostech, kde bylo potřeba každé koruny. Děti se tak zapojovaly v zemědělství, řemeslech, podílely se i na nejrůznějších sbírkách či sběrech. Zábavu dětí nahradila práce, zahálet či odpočívat bylo i v době prázdnin ostudou (s. 110).

V páté kapitole „Století dítěte? Možnosti a limity válečné sociální péče“ představují Martina Halířová a Milena Lenderová dobovou právní ochranu dětí, její úpravy a rozvoj dobročinné péče. Její význam začal narůstat ve 2. polovině 19. století, kdy začalo být mnoho snah směřováno na chudé děti a byly zakládány nové instituce sociální péče, např. sirotčince, azyly, ochrannovy, výchovny (s. 123). Po vypuknutí první světové války se státní i dobročinné instituce začaly zaměřovat rovněž na podporu raněných, nemocných a rodin mobilizovaných a jejich pozůstalých (s. 126). Jedním z nejvýznamnějších spolků, kterému se autorky věnují detailně a jenž se zaměřoval na široké spektrum činností, byl spolek České srdce (s. 135). Vyrůstání dětí

bez dozoru – otcové byli na frontě, školní výuka a výchova byly narušeny – vedlo k rozvolnění jejich mravů. Děti mluvily vulgárně, rozmohla se dětská zločinnost. Ve snaze předcházet kriminalitě a delikvenci dětí a mládeže zřizovaly, jako už před válkou, některé dobročinné spolky, např. prázdninové kolonie, kde panoval pevně stanovený řád a aktivity dětí byly zaměřeny na všestrannou výchovu a jejich rozvoj (s. 145).

Šestá kapitola „Zdraví dětí v době Velké války“, jejímiž autorkami jsou Martina Halířová a Milena Lenderová, se věnuje nemocem, kterými byly děti za války ohroženy, a seznamuje čtenáře s možnostmi preventivního očkovaní proti těmto nemocem a možnostmi jejich léčby. Jak upozorňují autorky, válečný úbytek porodů jen prohloubil již několik desetiletí trvající trend klesající porodnosti; muži odešli na frontu, podvýchava žen snižovala jejich plodnost a ovzduší války často vedlo ženy k pokusům o zabránění otěhotnění či ukončení těhotenství (s. 151). Není čemu se divit. Šestina až pětina živě narozených dětí se během Velké války nedožila jednoho roku a děti do čtyř let tvořily nejpočetnější skupinu zemřelých – jejich podíl z celkového počtu zemřelých byl v prvních dvou letech války více než 30 % (s. 153). Přeživší děti byly ohrožovány nemocemi. Hned od počátku války se šířily cholera a úplavice, během války pak narůstal počet nakažených pravými neštovicemi, tyfovými onemocněními, děti ohrožoval také záškrť, spála, spalničky, tuberkulóza, černý kašel, na konci první světové války i pandemie španělské chřipky.

Sedmou kapitolou „Děti bez domova: děti uprchlíků, děti internované a vězněné“ uzavírá knihu Milena Lenderová. Dává zde prostor dětem, které zažívaly nad všechna válečná trápení jedno další – musely opustit svůj domov. Již od září 1914 byli do vnitrozemí monarchie převáženi ti, již prchali před válkou. Z Ruskem okupované oblasti východní Haliče a Bukoviny to byli Židé, Poláci a Ukrajinci, se vstupem Itálie do války pak byli přesídlováni další rakouští občané, italtští, rumunští a slovinští uprchlíci. Někteří se sili s místními obyvateli lépe, jiní hůře, jak ilustruje autorka příklady uvedenými v textu. Ať tak či tak, pro místní děti, zejména ty venkovské, se jednalo o novou zkušenost – svou

obec a školu sdílely s jinak mluvícími vrstevníky (s. 182). Pro uprchlické děti mělo být zajištěno vyučování v již existujících institucích, případně mělo být zřízeno zvláštní oddělení či škola tam, kde byli mezi uprchlíky i učitelé (s. 178). Další, ještě smutnější skupinou dětí bez domova byly ty, které pobývaly v zajateckých táborech (s. 186).

Různá zaměření autorů knihy umožnila pokrýt řadu témat, která spadají do dětské válečné každodennosti během let 1914–1918. Kniha mapuje oblasti každodennosti, kterými se velká historie nezabývá a jejichž význam je mnohdy opomíjen. Teprve vykreslením dobových podmínek na sebe výrazněji upozorňují a vystupují jako něco nesamozřejmého, jako něco, co je při studiu velké historie snadno opomenutelné, co však zásadním způsobem formuje životy jednotlivců, kteří se na utváření historie více či méně podílejí.

Přestože Velká válka nezasáhla děti v českých zemích bezprostředně, radikálně proměnila podobu prožívání jejich dětství. Jednotlivé kapitoly knihy vždy nejprve nastiňují, jaká byla situace v té které oblasti zájmu před vypuknutím války. Poté autoři poukazují na proměny, k nimž postupně docházelo. Čerpají při tom z nejrozličnějších pramenů, školních a obecních kronik, dobových časopisů, školních učebnic, několika deníků starších dětí aj., jejichž ukázkami v textu dokreslují dobovou situaci. Popis každodenního života přitom není povrchní. Autoři nekončí prostým konstatováním faktů, že děti neměly co jíst, nebyl dostatek materiálů na ošacení a obutí, nedostávalo se uhlí apod., ale dovádějí tyto skutečnosti do důsledků, které samy podobu dětské každodennosti určovaly. Kvůli nedostatku materiálů na obutí bylo dětem doporučováno chodit na boso, kdykoli jen to bylo možné (s. 65), kvůli nedostatku petroleje do lamp a nedostatku svíček musely děti stihnout napsat školní úkoly za světla (s. 59) atp.

Ačkoliv kniha pokrývá široké spektrum oblastí každodenního života dětí, poněkud stranou zůstává rodina. Ano, autoři zmiňují odchod mužů (otců, bratrů) na frontu, prohlubování předválečného trendu úbytku porodů, nástup mnohých žen (matek) do zaměstnání. Avšak jako by v tomto případě chybělo ono dovedení obecných konstatování do důsledku. Jaké bylo

rodinné zázemí dětí? S kým žily v domácnosti? Jak početné byly rodiny bez otců na frontě? Jakou úlohu hráli během války prarodiče a širší rodina? S rodinným zázemím je úzce spojen i sociální původ dítěte. Děťství za Velké války nelze vnímat jako jednolitě. V samotném textu publikace je rozdíl mnohde naznačen – poněkud jiné podmínky všednodenního života měly děti na venkově a ve městě (ne vždy ve prospěch města), poněkud jiné v chudších a v bohatších rodinách. Prokreslení tohoto rozdílu by mohlo být na některých místech o něco patrnější.

Jak v samotném úvodu knihy zmiňuje Milena Lenderová, osudy dětí během první světové války, ani válečná každodennost dosud nebyly v popředí zájmu českých historiků. Tato kniha je proto přínosným krokem vpřed v historickém zkoumání problematiky dětství za první světové války, resp. problematiky dětství a dětské každodennosti vůbec. Stává se jedním z významných výchozích bodů pro doplňující či navazující bádání na tomto poli zájmu. Knihu lze doporučit historikům, kteří mají ambice rozvíjet téma dětské válečné každodennosti či dětské každodennosti vůbec, neboť je zdrojem množství faktů, ale i zdrojem možností dalšího bádání, které otevírá. Rovněž (historickým) sociologům může být kniha užitečná. Postavením dětské válečné každodennosti do kontrastu se současností mohou získat prostředek k odstoupení od současné dětské každodennosti a získat tak nové náhledy na ni. Za přečtení stojí kniha i všem těm, které její tematika zajímá, neboť kromě seznámení s různými segmenty dětské každodennosti za první světové války přinese čtenáři i uvědomění si toho, že mnohé, co je dnes často pokládáno za samozřejmé, samozřejmé není.

Tereza Čepilová

DOI: 10.14712/23363525.2018.59

Michel Houellebecq: *Podvolení*. Praha: Odeon, 2015, 248 s.

Jednou z největších literárních událostí posledních let se stala antiutopie *Podvolení* (*Soumission*, originál 2015) z pera kritikou oceňovaného francouzského spisovatele a provokatéra

Michela Houellebecqa. Na rozdíl od předchozích slavných antiutopií jako je sci-fi *Šťastný nový svět* od Aldouse Huxleyho (1932), Orwellovo podobenství o všemocném totalitním režimu *1984* (1949), *Mechanický pomeranč* Anthony Burgesse (1962) či nejnovější románová vize teokratického islamistického světa v podání frankofonního alžírského spisovatele Boualema Sansala *2084* (2015) se Houellebecqův román odehrává ve velmi blízké budoucnosti a v kulisách čtenářům důvěrně známého světa. Nepůsobí proto jako fabulovaný konstrukt, či příliš abstraktní podobenství. Ale jako přesvědčivý příběh o překvapivě pravděpodobnosti zdánlivě nepravděpodobného.

Politický projekt Muslimského bratrstva, který se v posledních desetiletích přes všechny snahy nedokázal prosadit nikde na Blízkém východě, kde měl zdánlivě nejlepší podmínky, se v Houellebecqově scénáři kupodivu hladce a nenásilně prosadí v srdci evropské sekulární civilizace. A teprve odtud pak výhledově ovládne i Blízký východ. Houellebecq tak nabízí podobný dějinný paradox, jako když k socialistické revoluci oproti všem očekáváním nedošlo na kapitalisticky nejrozvinutějším západě Evropy, ale v jejím nejzaostalejším východním koutě. Přičemž se pak SSSR pokusil revoluci exportovat do světa.

Román *Podvolení* se okamžitě po svém vydání stal kritickým, ale kultivovaným příspěvkem do celoevropské „debaty o islámu“. Strefil se navíc do doby, kdy v Evropě kulminovala tzv. uprchlická krize a v očích mnoha Evropanů se islám stal ztělesněním bezpečnosti, politické i kulturní hrozby. V tomto kontextu byl také román čten a interpretován. Ve skutečnosti však román není o náboženství, je o politice. Říká velmi málo o islámu. Daleko více vypovídá o stavu západní společnosti a o horizontech samotného autora. Román nelze označit za islamofobní jen proto, že kritizuje jednu ze současných ideologií vycházející z politické dimenze přítomné v islámu. Poukazuje na to, že se Evropané nesprávně obávají terorismu džihádistů. Podle Houellebecqa představuje větší riziko „umírněný“ politický islám. Ten Evropu dokáže omámit, svést, infiltrovat a podmanit postupně, nepozorovaně, bezbolestně a elegantně ústavní cestou a skrze

demokratické instituce. Nejde tak o Huntingtonův velký střet civilizací. Jde o plíživou kolonizaci postmoderní společnosti, která nedůvěřuje žádné ideologii, neví, co chce a v co má věřit, společností s jasnou, ideologicky inspirovanou vizí, která ví, co chce i proč a kam jde.

První rovina románu *Podvolení* je diagnózou stavu západní společnosti, druhá, prolínající se rovina je prognózou jejího vývoje. Východiskem Houellebecqových úvah je diagnóza úpadku, vyprázdňenosti a fragmentace francouzské společnosti. Diagnózu na mikroúrovni ztělesňuje hlavní hrdina François. Nikdy nenašel křesťanského Boha, jeho ateismus ale není nikterak pevný ani uspokojivý. Jeho akademická specializace ho dokonale odtrhla od reality, celoživotně se zabývá dílem spisovatele Jorise Karla Huysmanse (1840–1907). S ostatními lidmi, včetně kolegů na univerzitě, si tak nemá moc co říci. Ve středním věku navíc zjišťuje, že v profesi dosáhl všeho, a cítí, že ho již čeká jen intelektuální pád. Bezútešný a osamocený život ve velkoměstě, bez rodiny a přátel, pak vyplňuje pouze laciný konzumerismus, alkohol a milenky z řad studentek, se kterými se však s koncem každého akademického roku mechanicky rozchází. Absence vnějších i vnitřních záchytných bodů a životní rezignace se projevuje právě v konfrontaci s mladou a optimisticky naladěnou milenkou Myriam. Ta se jako židovka cítí v Evropě stále méně bezpečně, avšak nerezignuje, nýbrž volí emigraci do Izraele: „A co budeš dělat ty? (...) Uvědomil jsem si, že vlastně nemám tušení; také jsem si uvědomil, že je mi to ukradené. Něžně jsem ji políbil na ústa a odpověděl: Já žádný Izrael nemám“ (s. 87). Kromě ztráty záchytných bodů a životního smyslu pak François bojuje i s všemocnou, tíživou a neodbytnou byrokracií. Nekonečný, celoživotní a vysilující „závod“ s ní popisuje poté, co se vrátil z kratšího pobytu v klášteře: „Řádné plnění úředních povinností si žádá bezmála neustálou přítomnost, jakákoliv delší cesta s sebou nese nebezpečí, že se octnete v nesouladu s tou či onou institucí, věděl jsem, že budu potřebovat několik dní, abych vše uvedl do pořádku“ (s. 135).

V pohledu „shora“ či z makroúrovně je Houellebecqova optika optikou sekularisty diagnostikujícího paradoxní důsledky sekularizace.

V jeho podání Evropané nejprve opustili Boha, a namísto tradiční křesťanské víry se přimkli k ideologii liberálního individualismu. Ztráta všem společného Boha a vítězná tažení kultu individua však podkopalo základy všech sociálních struktur: národního společenství, spolků a především rodiny. Díru po rozpadu vícegenerační – a pak i menší nukleární – rodiny se zprvu pokoušel vyplnit sociální stát se svými důchodovými, sociálními, zdravotními a vzdělávacími systémy. To ale bylo stále nákladnější a jen to oddálilo příchod hlubší krize: stát se o stárnoucí obyvatelstvo dále nedokáže postarat. Hrouťi se tak důvěra společnosti ve stát, politiky i dominující ideologii liberálního individualismu. A roste ochota poohlédnout se po alternativě.

V rovině diagnózy je román *Podvolení* variací na klasické spenglerovské téma. Jde tak o umělecký protějšek dnes opět populárních akademických prací zabývajících se úpadkem komplexních civilizací, jaké u nás s úspěchem nabízejí autorské kolektivy kolem egyptologa Miroslava Bárty. Oswald Spengler ve svém monumentálním díle *Soumrak Západu* (1918 a 1923, český 2010) nabízí podobný výčet vnějších symptomů úpadku západní společnosti jako Houellebecq: individualismus, anonymitu, pronikání tržních principů do mezilidských vztahů, materialismus, ztrátu duchovnosti, odcizení mas a elit. Podstatou tohoto úpadku je však v pojetí obou autorů odcizení Západu od sebe samého: Západ aktivně neodmítá, ale rezignuje na své základní konstitutivní principy, které již jakoby nepoznává a nedokáže se s nimi ztotožnit. Stejně jako Spengler také Houellebecq implicitně předpokládá biografický model vývoje západní civilizace. Jakousi krizí středního věku totiž netrpí jen François, ale celý Západ. Cítí, že již dosáhl vrcholu a nyní přichází nezadržitelný pád. Tento pád je přitom ve spenglerovském duchu postupným a chronickým uvadáním, nikoliv náhlým kolapsem. A to přináší šanci pro zásadní regeneraci Západu. K postupné metamorfóze oslabeného Západu tak může v Houellebecqově pojetí dojít skrze infuzi hodnot odvozených z politické dimenze vitálního a sebevědomého islámu.

Politický islám v románu *Podvolení* reprezentuje Muslimská jednota vedená Mohamedem

Ben Abbasem. Díky svobodě slova a svobodné soutěži politických stran nabízí bezradné a dezorientované francouzské společnosti ideologii a program blízký egyptskému Muslimskému bratrstvu. S dostatečně vágně formulovanou a marketingově dobře zabalenou vizí se mohou překvapivě ztotožnit i ne-muslimové, křesťané i bezvěrci. Nezaměstnanost vyřeší ústup žen z veřejné sféry do sféry soukromé. Spokojeni tak budou všichni. Ženy nadále nebudou muset kloubit práci a kariéru s péčí o domácnost, děti, stárnoucí rodiče a manžela. Spokojenější ale budou i muži: na trhu práce se zmenší konkurence, doma na ně navíc budou po práci čekat spokojenější manželky a zaopatřená domácnost. A uleví se i státu. Sociální výdaje se seškrtnají, protože sociální zajištění převezme rodina, komunita a obec. Navíc díky fungujícím rodinám a umravňujícímu apelu islámu klesne kriminalita. Díky sponzoringu univerzit ropnými monarchiemi Perského zálivu (výměnou za změnu kurikula) a zkrácené školní docházce, zejména v případě dívek, stát navíc ušetří i za vzdělávání. Část Francouzů pak uvítá také zákonem povolenou polygamií. Ta bude v podání Muslimské jednoty pouhou legalizací stávajícího stavu vyznačujícího se rozšířeností mileneckých vztahů.

Základem úspěchu Muslimské jednoty je v Houellebecqově pojetí postupná demografická proměna Francie, salámová metoda její strategie a bezchybná prezentace politického islámu. Věřící lidé v jeho scénáři ctí patriarchální hodnoty. Kladou tak důraz na rodinu a početné potomstvo. Takoví lidé se ve Francii nacházejí především mezi muslimy. Ateističtí humanisté kladoucí naopak důraz na hedonismus a emancipaci žen mívají potomků méně, pokud vůbec nějaké. Rekrutují se především z dosavadní francouzské majority. Odlišné míry reprodukce obou skupin – spolu s rostoucí migrací – pak vychýlí dosavadní rovnováhu francouzské společnosti.

Muslimská jednota demografickému trendu napomůže zájmem o výchovu a vzdělávání. Děti ve své dlouhodobé a trpělivě prosazované strategii chápe jako budoucnost každé společnosti: kdo ovládá děti, ovládá budoucnost. Jednota je proto mimořádně aktivní v komunitách na

lokální úrovni, kde se soustředí na charitativní činnost, kulturní aktivity a zejména na práci s dětmi a mládeží. Zakládá tak síť islámských církevních škol: učitelé jsou jen muslimové, osnovy korespondují s Koránem, chlapci a dívky se učí zvláště, servíruje se halal strava a žáci jsou povzbuzováni k účasti na pravidelných modlitbách. Vtip je v tom, že zbožnými soukromníky sponzorované školy nabízejí kvalitnější vzdělávání než podfinancované, upadající a přeplněné školy státní. Přitahují proto rostoucí měrou i žáky z francouzské majority. V dlouhodobém horizontu se tak Muslimská jednota nemusí zasazovat o zrušení státního školství, pilíře francouzského sekularismu. Odumře sám.

Rodiče a voliči z francouzské majority se proti postupně zaváděným novotám nebouří. Obezřetnost ztrácejí díky neagresivní strategii Muslimské jednoty a její chlácholivé rétorice. Jednota se na rozdíl od džihádistských salafistů zříká násilí i antisemitismu, místo toho sází na mezináboženský dialog a dlouhodobou misijní práci. Jednota na rozdíl od militantních salafistů Francii nechápe jako „příbytek války“ (*dar al-kufr*), ale zabydla se v ní jako v „příbytku islámu“ (*dar al-islam*). Jednota tak neodmítá volby se salafistickým argumentem, že jediným suverénem je Bůh, což vylučuje suverenitu lidu. Naopak doufá ve volební vítězství. Proto také Jednota navenek nastavuje laskavou tvář. Islám líčí jako vrchol humanismu a islámské právo šaría s jeho důrazem na morálku a rodinu jako kompatibilní s tradičními evropskými hodnotami. Distancuje se od revoluce a kritiky kapitalismu v pojetí krajní levice. Vystupuje jen proti extrémní bídě, sociální nerovnosti jí nevdá.

Muslimská jednota tedy nenabízí radikální změnu, ale kontinuitu důvěrně známého. Proto je široce akceptovatelným proudem v momentě, kdy jsou Francouzi ve druhém kole prezidentských voleb rozděleni a postaveni před dilema zvolit menší ze dvou zel: Muslimskou jednotu Ben Abbese, nebo krajně pravicovou Národní frontu Marine Le Penové. Vítězství Jednoty se přiblíží, když ji podpoří tradiční levice i pravice. Podobný Houellebecqův scénář přitom Francouzi již znají z prezidentských voleb, ve kterých pravicový Jacques Chirac ve druhém kole porazil krajně pravicového Jean-Marie Le Pena díky

podpoře voličů rekrutujících se napříč politickým spektrem (2002). Scénář je pak ještě bližší situaci, kdy ne-islamističtí Egypťané ve druhém kole prezidentských voleb volili kandidáta Muslimského bratrstva, Muhammada Mursího. Proti němu totiž stál kandidát starého režimu s vazbami na armádu, Ahmed Šafik (2012). Nejprekvapivější je na celém převzetí moci nesnesitelná lehkost, s jakou se Francouzi přizpůsobí novým pořádkům a nechají se kooptovat a korumpovat novým režimem. Autor ani zde nemusí fabulovat, Francouzi mají v paměti vichistický režim kolaborující s nacisty (1940–1944). François tak na rozdíl od řady svých kolegů najde cestu k islámu, povýší, stane se loajálním zaměstnancem nového vedení univerzity a přizpůsobí se: „Pohled na ženský zadek, ta nejmenší útěcha odehrávající se na úrovni snění, přestal být dostupný“ (s. 135).

Vítězství ve francouzských prezidentských volbách přitom Muslimská jednota chápe jen jako odrazový můstek k vytvoření a následnému ovládnutí novodobého římského impéria. Časem se totiž podobným způsobem dostane k moci i v dalších evropských zemích. Spolu s nimi pak prosadí rozšíření Evropské unie o převážně muslimské státy jižního Středomoří. Tím získají muslimové v Unii většinu. A nakonec s poukazem na demokratický deficit Evropské unie zavedou konání referend a přímou volbu rozsáhlými pravomocemi nadaného prezidenta Unie. Ben Abbas sní o tom, že se takto stane hlavou nejsilnější světové říše.

V literatuře faktu je *Podvolení* asi nejbližší kontroverzní kniha bankéře a bývalého sociálního demokrata Thilo Sarrazina *Německo páchá sebevraždu* (česky 2011), jež poukazuje na možné negativní důsledky migrace z kulturně odlišných zemí. Nebo neméně vlivná a polemická kniha *Poslední dny Evropy* z pera historika Waltera Laqueura (česky 2006) pojednávající o rizikové kombinaci stárnutí evropských populací, úpadku sociálního státu a neúspěšné integrace přistěhovalců z převážně muslimských zemí. Na rozdíl od těchto autorů je však Houellebecq umělcem. Nenabízí tedy analýzu reality, ale realitou inspirovanou fikci. Proto si ve svých úvahách může dovolit zajít dál, a rozšířit tak čtenářovu imaginaci. Autor přitom efektně

upozorňuje na hrozbu neliberální demokracie, kterou se dnes zaštiťují nejen Islámské bratrstvo. Na druhou stranu však román posiluje řadu stereotypů. Přeceňuje například schopnost muslimů nejrůznějších zemí původu vytvořit jednotnou komunitu, jež by sledovala společný cíl, hlásila se k jedné autoritě a byla schopna vystupovat jako politický aktér. Přeceňuje také finanční možnosti Saudů: propad cen ropy na světových trzích, eskalující soupeření s Íránem a zabřednutí do válečných konfliktů na Blízkém východě (Sýrie, Jemen) zřejmě pouštní monarchii neumožní v Evropě zafinancovat politický projekt typu Islámské jednoty.

Karel Černý

DOI: 10.14712/23363525.2018.60

Jakub Machek: *Počátky populární kultury v českých zemích. Tištěná média a velkoměstská kultura kolem roku 1900.* Příbram: Pistorius & Olšanská 2017, 284 s.

„Vznikající populární kultura přelomu 19. a 20. století je považována za zásadního činitele v modernizační proměně české společnosti.“ Právě o tomto procesu pojednává kniha Jakuba Machka při konkrétním zaměření se na tištěná média, jež měla nadále pomáhat čtenářům porozumět každodenním zkušenostem v nově se utvářejícím prostředí. Jejich vydavatelé a producenti aplikovali v této souvislosti zahraniční postupy na české prostředí transformující se v masovou společnost, v případě Prahy, z níž se populární kultura šířila do zbytku českých zemí, se navíc jednalo o proměnu jejího prostředí ve velkoměstskou kulturu.

Jakub Machek, dlouholetý odborník na kulturní studia a sociální dějiny, se snaží podat svědectví o změnách ve společnosti na přelomu první a druhé poloviny 19. století, oně krásné epochy, jež kromě nástupu pokroku znamenala i rozvoj populární kultury, která měla napříště čím dál silněji ovlivňovat motivy jednání a názory lidí. Machek v tomto ohledu vychází z Petera Burkeho a z jeho stěžejního díla o lidové kultuře a jejím ústupu, přičemž se snaží podchytit momenty, kdy se rané popkulturní praktiky

prolínaly s dědictvím lidové kultury, například v senzačním tisku, který přejímal mnoho motivů z mizejících kramářských písní. V tomto ohledu pracuje Machek s klasickou diskurzivní dichotomií lidové kultury jako pomalé až nehybné a oproti tomu populární kultury jako napříště moderní a dynamické.

S ohledem na teorii je dále zajímavé, že Machek odkazuje jak ke klasickým kulturním studiím (Stuart Hall), tak i ke konceptu mentalit Jiřího Štaifa (hromadné sociální psychologie), což považují při aplikaci na moderní společnost do jisté míry protichůdné (hromadné projevy na základě dominantních hodnot oproti vyjednávání jako klíčové charakteristice populární kultury). Ovšem zkoumat takto pouze přechod na moderní společnost a s tím související změny hodnot se zdá být docela dobře použitelné, navíc když Machek přiznává, že s prameny k mentalitám nelze než pracovat nepřímou. Jinak je tomu u kulturních pramenů – novin a časopisů, u nichž provádí Machek obsahovou analýzu a při výzkumu jejich percepce si pomáhá i tabulkami nákladů denního tisku.

Dále se již Machek zabývá časopiseckou produkcí celkově a jejím rozvojem v rakousko-uherské monarchii. Měl to být právě dynamicky se šířící mediální konzumerismus na bázi komerčního šíření knihy a časopisů, který zapříčinil „prolomení dosavadní kulturní dominance vyšších vrstev“. V tomto ohledu bych uvítal ještě zevrubnější pojednání o rozvoji médií vůbec, například v případě bulváru a jeho percepce, ovšem tomuto bádání se, alespoň jak Machek cituje, již věnovali jiní domácí autoři (například Pavel Janáček v publikaci *Literární brak: Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*. Brno: Host, 2004).

Ovšem pro potřeby knihy se bez problému daří načrtnout rámec proměn, jimiž se nově nastupující moderní média vyznačovala, především se jednalo o význam obrazového materiálu, který napříště přetrvával jako dominantní bez ohledu na stále se rozšiřující skupinu potenciálních čtenářů a příjemců.

Jádro práce s výčetem tiskovin (například senzační a pro Machka nejspíš ideálně typický *Pražský ilustrovaný Kurýr* si zasloužil samostatnou kapitolu) je na jednu stranu poměrně

ubíjející, Machek však zároveň ukazuje celkem obsírnou kritiku pramene a výše zmíněná doplnění kvantitativní analýzou působí velmi vhodně. Co se v této části knihy dle mého soudu nedaří, je vyvažovat odborně/faktografický „proud“ textu s přístupnějšími obecnějšími pasážemi, podobně se rezignuje na důraznější vypíchnutí zajímavých podnětů, což celku ubírá na čtivosti. Některé důležité dlouhodobé tendence, jako například spory Staročechů s Mladočechy pojící se s polemickými médii jako *Brousek* a *Obrana* (ale podobně i v případě výše uvedeného *Pražského ilustrovaného Kurýra*), jsou pak rozestý v rámci různých podkapitol a v této problematice méně fundovanému čtenáři může uniknout jejich podstata.

Na výborně načrtnutou obecnější rovinu v úvodní souhrnné kapitole mám jako čtenář v tomto úseku problém navázat a případy si spojit díky přílišné hustotě nových faktů a poznatků. Myslím tedy, že souhrnnější a přístupnější zopakování argumentů a například zdůraznění politické kultury a projevů tehdejších ideologických proudů (jako v případě výše uvedených Staročechů s Mladočechy) v této části knihy nebylo od věci. Ovšem na druhou stranu textu pomáhají vhodně vybrané ilustrace titulních stran tehdejších novin, například při potřebě najít názorný příklad dobové mediální práce s efektem šoku a zhnusení doporučují obrázek z titulní strany přílohy *Pražského ilustrovaného Kurýra (Hlas Národa)* „Dítě uhořelo v kolébce“.

Pikantní média, tedy tiskoviny ještě o stupeň víc šokující než klasické (a v té době již početné) senzační plátky je pak třeba vytknout jako to nejzajímavější co do rozvoje tehdejší popkultury. V českých příkladech jako *Pikantní svět*, *Echo Prahy* či *Mládenec* se navíc protínaly inspirace jak z podobných francouzských plátek, tak i z mnohokrát citovaného vídeňského *Extrablattu*. Negativní, a tedy i nejlepší reklamu jim poskytovalo i odsuzování ze strany intelektuálů (nejčastěji zmiňovaný Petr Zenkl), v němž se jednalo kromě opodstatněné kritiky senzacechtivosti a exploatace také o letité vymezování se proti tzv. nízké kultuře ničící národní uvědomění. Tento ideový zápas se jeví svým způsobem jako v podstatě iluzorní, když čteme

Machkův závěr, že v Praze jako možná nejvíce z jiných měst necítili čtenáři potřebu rozlišovat mezi fakty a fikcí. Při čtení o nakládání s nimi (polopравdy či dokonce přímé výmysly, vzápětí dementované) se ani badatel nemůže vyhnout pomyslnému příměru k současné populistické dezinformační vlně. Podobné pocity jsem ostatně měl i ze závěrečné části o ženské otázce pohledem senzačních médií, kdy se jazyk tehdejších šovinistických plátek (jako *Mládenec v prvním desetiletí 20. století*) příliš neliší od slovníku třeba takového Františka Ringo Čecha, příliš lichotivě nevyznívá ani současnými alternativními skupinami stále obdivovaný Jaroslav Hašek.

„Místo sjednocující masové společnosti se pak v Praze udržoval antagonismus národně rozdělených skupin“ (s. 261). S ohledem na politickou profilaci pak Machek upozorňuje, že nejúspěšnějším se co do působení stal sociálně demokratický tisk. Jak však v této souvislosti autor dále uzavírá, prostředí Prahy (a Čech celkově) mělo být přece jen stále provinčním místem, jež ještě nevykazovalo z hlediska populární kultury rysy metropole bez ohledu na nejvyšší míru urbanizace v historii města a praktické zdvojnásobení počtu obyvatel. Mentalita svázaná s dřívějším životem na venkově u mnohých občanů, nedávno ještě poddaných, měla ještě v této době přetrvávat vedle populární kultury poskytující průvodce měnícím se světem.

Podobně jako u mnoha knih zabývajících se populární kulturou najdeme u *Počátků populární kultury v Českých zemích více zajímavých souvislostí v hustém textu, než ve formálních částech úvodu a závěru, kdy generalizace zase působí příliš stručně a k detailům se již příliš nezabíhá. Co se týče čtivosti, vedle určitých přehlcených pasáží schází knize i pomyslný tah na branku, což se ostatně stává u prací vznikajících po dlouhou dobu. Podobně jako u letošní knihy Machkova kolegy z Centra pro studium populární kultury Ondřeje Daniela *Násilím proti novému biedermeieru. Subkultura a většinová společnost pozdního státního socialismu a postsocialismu* (Příbram: Pistorius & Olšanská 2017) se pak začíná skvělým souhrnem sociálních a kulturních dějin druhé poloviny 19. století, který je i díky vhodnému rozsahu více než vhodný do*

sylabů pro bakalářské studenty sociálních dějin či podobných oborů. Na společenské rovině máme díky této knize možnost poznat zakořeněné předsudky a tendence české společnosti, které tehdy nástup populární kultury málo ovlivnil,

aby v nebezpečně modifikované podobě nepřijemňovaly progresivní vývoj i v naší době.

Jiří Almer

DOI: 10.14712/23363525.2018.61

Workplace Redesign: Spaces of Work and the Transformation of Industrial Modernity in a Globalizing World

In recent years, historians have called attention to the significance that space has had in labour history and the history of work. Space is more than a geographic entity in which physical objects, such as houses, farms, factories, and office buildings, are located. In a historical perspective, space also entailed the specific places where people worked and spent much of their time, labour relations were formed, social inequalities and power structures emerged, and labour and social conflicts played out. Although the interwar period is considered to be a turning point in history that opened up a new era of industrial modernity, the aim of this international workshop was to focus more on historical continuity. The workshop attempted to examine the various places of work that coexisted over a one-hundred-year time span.

The meeting, generously funded by the Czech Academy of Sciences (through the “Strategy AV 21 – Top Research in the Public Interest” programme) and hosted by the Masaryk Institute and Archives of the Czech Academy of Sciences on December 1–2 2017 in Prague, attracted experts from different countries and across research fields. The keynote lecture was delivered by Karsten Uhl (Helmut Schmidt University, Hamburg / Darmstadt University of Technology). He explored the forming of the modern factory as a space of work that was influenced by the technology and architecture of its time. In contrast to other places of production, such as manufactories and workshops, the factory as the central symbol of industrial modernity was characterized by the mechanization of labour on a previously unknown scale and the spatial division of family life from work. Uhl underlined the usefulness of Foucault’s concept of power for analysing this process. The factory was a place where power was exercised and where specific social relationships emerged. He distinguished three basic periods in the development of factory space, but he stressed their overlapping and non-linear nature.

Beginning in the late nineteenth century, after the era of the early factory had passed, when the exercise of authority in the workplace was based on personal relationships and verbal instructions, new rationalization measures were introduced. New forms of organization, based on written documents and bureaucratization, were established. According to Uhl, the rational factories that became popular in 1920s connected the principles of rationalization and humanisation. On the one hand, newly constructed factory buildings were supposed to facilitate controlling and disciplining workers. On the other hand, these spaces were expected to improve working conditions in order to achieve workers’ satisfaction and, hence, better performance. In recent times, the work space in factories has been altered by globalization. The rich discussion that followed the paper centred around sources that could enable the incorporation of workers’ perspectives in historical research, the use of particular colours in factories to stimulate employee efficiency, and technological innovations such as artificial lightning.

The first panel focused on spaces of work in nineteenth-century Central Europe. Thomas Schuetz (University of Stuttgart) explored industrialization in the Kingdom of Württemberg using the linen industry as an example. The mechanization and centralization of linen production accelerated in the 1820s, when flax-spinners and linen weavers, who had traditionally worked at home, were no longer able to compete with cheaper imports from Ireland, and traditional export markets such as France turned to protectionism. Schuetz illustrated that only a limited number of traditional trades managed to adapt to technological changes in production. With linen production shifting to factories, social problems arose. The exploitation of children and women was not merely neglected; it was celebrated in the contemporary paradigm of progress and efficiency. The second speaker, Jakub Raška (Charles University in Prague), shed light on the transformation of the workplace in the printing industry in the second half of the nineteenth century in Prague and Vienna, which influenced the strategies and collective

agency of workers. With the transition to capitalist-based factory production of books and newspapers, non-qualified machine operators, in large measure women, began to appear in printing offices working next to highly qualified employees. This shift led to workplace conflicts between these two groups that undermined the effectiveness of the labour movement among typographers.

The second day commenced with a panel addressing spaces of work in a globalizing world. Regina Lee Blaszczyk (University of Leeds) focused on the broad transcontinental exchange between the United States and Western and Central Europe. In her paper she examined the history of American fashion merchandisers and their working activities in European streetscapes and office spaces from the 1850s until the 1930s. A variety of topics, including business practices, cultural differences, transnational tastes, commercial space, and the daily work routines of resident buyers and stylists, were tackled. The entire presentation was accompanied by a suitable selection of illustrative historic photographs. A different methodological approach was taken by Tryfonas Lemontzoglou (University of Siena). Using cliometrics, he analysed the possible effects of people's access to land and delayed industrialization ("being stuck in agriculture") on literacy rates in Greece in the second half of the nineteenth century. His panel data estimates confirmed a causal linkage between these variables, hence validating the hypothesis that agriculture's dominance over industry had a negative effect on literacy expansion. Finally, Lemontzoglou considered gender issues, concluding that delayed industrialization had a negative influence on female literacy. The second panel was closed by Marcin Jarzabek (Jagiellonian University in Cracow), who refocused attention on Central European workplaces. He examined the links between space, technology, social order, and work on the railway lines of Austrian Galicia and Russian Poland since they were first laid until 1914. Railway work was spatially organized in a very complex and hierarchal manner. Not only technical issues contributed to the creation of spaces of work on the railway; social status also played a major role. Class

differences, in particular, resulted in a clear distinction between the workplaces of manual workers and office workers. Furthermore, engine drivers occupied a special position in the railway hierarchy and its spaces of work, as their job required physical work as well as technological skills and knowledge. Jarzabek stated that social mobility in the railway was therefore strongly connected with spatial mobility. The socialist movement, which began to develop in the late nineteenth century in the railroad industry, tried to overcome these spatial differences by creating a common space for all railway workers.

The third and final panel was devoted to redesigning workplaces in the age of extremes and consisted of three papers. Zdeněk Nebřenský (Masaryk Institute and Archives of the Czech Academy of Sciences) explored the structure of factory buildings and shop floors using the example of cotton mills in the Bohemian Lands during the *Gründerzeit*. He came to the conclusion that the development of homogenous and clearly delimited spaces of work was influenced by new production needs as well as by social issues. On one hand, workplaces were redesigned because they needed to be adapted to cotton, a new commodity that intertwined the imperial periphery with the global exchange of goods. On the other, the arrival of skilled workers meant new amenities needed to be constructed for them on factory premises. Anna G. Piotrowska (Jagiellonian University in Cracow) provided valuable insight into the nature of music-making in concentration camps, choosing the Auschwitz camp network as a case study. She asserted that music-making in camps, which was primarily undertaken by orchestras, was a type of forced labour strictly controlled by camp authorities. Not only were orchestras supposed to provide musical entertainment for SS staff and their families, but their music was also fully integrated into the exploitative and extermination machinery of camps. Special barracks were set aside for musical purposes, such as for rehearsing or storing instruments, whereas concerts took place outside. Hence, death camps were for musicians a specific space of work. The last speaker of the workshop, Mrinmoy Majumder (Flame University in Pune, Maharashtra)

dealt with the representation of IT workers' common interests in contemporary India. Although trade unions have traditionally been the main organizations protecting and promoting workers' general welfare and have succeeded in improving working and living conditions, a strong union is missing in the Indian IT sector. This traditional form of collective identity is becoming obsolete and redundant in the modern technological service industry. According to Majumder, new forms of collectivization led by individuals empowered by technological tools will likely emerge in India's IT sector instead of typical trade unions. He understands such individuals as a fusion of human and machine with a distinct identity, "proletariat cyborgs."

The closing roundtable discussion summarized the event. All participants appreciated the friendly and productive atmosphere of the workshop and its interdisciplinary character. The presented papers gave insight into different themes, applied various methodological approaches, and covered a period spanning from the end of the eighteenth century to the present. The analytical usefulness of the concept of spaces of work and its variety were thus highlighted. The workshop demonstrated that research on spaces of work does not have to solely focus on physical

workplaces such as factories, but it can be more imaginatively extended to cover other places, as the papers about music-making in concentration camps and proletariat cyborgs demonstrated. Many of the presenters indicated that individual workplaces were related to each other. In the discussion, attendees agreed that future research could focus in greater detail on the connections between different, originally separate workplaces (e. g., factory workers who also worked part-time in agriculture and seasonal workforce migrations) and study the factors that facilitated the emergence of ties between them. Further, it was proposed that the architectural and construction aspects of spaces of work could be studied more closely, as throughout the workshop these factors were considered only implicitly, and that the distinctions between workplaces and places of living could also be focused on. The importance of archival research, avoided by some scholars, was also stressed. In summary, the workshop clearly demonstrated the importance of considering the history of workplaces and opened up new questions and perspectives. One can only wish another such meeting will follow soon.

Svatopluk Herc

DOI: 10.14712/23363525.2018.62

